

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР

Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи

Депортації населення з України в 30—50-ті рр.

Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика

Компартія України в добу «відлиги»

Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції

До історії міжнаціональних процесів на Україні

Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші

Костомаров. Мазепинцы

11'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярко.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Х,
Те
Кс

Зд
Фс
др
15,
Ки
252

УК
ноя
ско
Нау
мес

М. В. Коваль. Київ, видавництво «Наукова думка». Адрес редакції: 252001 Київ 1, ул. Кірова, 4. Киевская книжно-журнальная типография научной книги, 252004 Київ 4, ул. Рєпина, 4.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

1-ий экз.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (356)

ЛИСТОПАД 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР 3

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Кондуфор Ю. Ю. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи Бугай М. Ф. (Москва). Депортації населення з України в 30—50-ті роки (Закінчення) 10
20

Методологія та методика історичних досліджень

Сиволоб Ю. В. Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика 26

* * *

Кожукало І. П. Компартія України в добу «відлиги» 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

Максименко М. М. (Сімферополь). Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944—1960 рр.) 52

Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917—1941 рр.) 58

Малик Я. Й. (Львів). Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917—березень 1918 рр.) 64

Кругляк Б. А. (Сизрань). Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції 72

Антонюк О. С. Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків України у військах іноземних інтервентів (1918—1920 рр.) 82

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ткачук А. П. (Луцьк). Загальноосвітній рівень індустриальних робітників України в 70-х роках 93

Верменич Я. В. Діяльність Комісії ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ	
Журов В. В. (Чернігів). Шкільний музей на шляху перебудови	105
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
До історії міжнародних процесів на Україні (Продовження)	107
Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші (Закінчення)	119
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Костомаров Н. И. Мазепинці (Продовження)	137
ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ	
Огляд редакційної пошти	146
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Когонашвілі К. К. (Сімферополь). Крым: прошлое и настоящее	149
Марочко В. І. С. Р. Лях. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу	151
Раковський М. Ю. (Одеса), Катуськова Л. О. (Одеса), А. В. Гонтарь. Городские Советы Украины: история становления и развития	152
Боечко В. Д., Латуш О. І. (Запоріжжя), Рубльов О. С. Л. Ф. Болтенкова. Интернационализм в действии	154
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н. V Всесоюзна конференція з питань джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін	157

РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПРОГРАМА

розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР

В січні 1989 р. ЦК Компартії України прийняв постанову про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР.

Академія наук УРСР підготувала відповідний проект, широке обговорення якого засвідчило схвальне ставлення і підтримку фахівців, громадськості.

Програма є першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем історії українського народу з найдавніших часів до наших днів. Вона ґрунтується на науковій методології, кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії, реальних запитах суспільного життя і потребах самої науки. Програма виходить з Декларації про державний суверенітет України, враховує документи XXVIII з'їзду КПРС, прийняті у 1989—1990 рр. рішення ЦК Компартії України, її XXVIII з'їзду з питань повоєнної історії Української РСР, спрямовані на утвердження об'єктивних оцінок історичних подій та осіб, всебічне висвітлення так званих «білих плям», подолання кон'юнктурних спекуляцій навколо трагічних сторінок минулого нашого народу.

До виконання програми передбачено залучити кращі дослідницькі сили республіки, привернути увагу до незаслужено забутої історіографічної спадщини, задовольнити потреби у підручниках і методичній літературі для загальноосвітньої і вищої школи, популярних виданнях, особливо для молоді, об'єднати у пропаганді історичних знань зусилля академічної і вузівської науки, державних і громадських організацій, краєзнавців, самодіяльних об'єднань, засобів масової інформації. Програма сприятиме активізації соціальної, особливо виховної ролі історичних знань.

Щоб чіткіше визначити шляхи реалізації цих завдань, необхідно виявити причини відставання історичної науки від реальних потреб життя у попередні десятиріччя, окреслити основні напрями і перспективи наукових досліджень.

І. ПРО СТАН ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В РЕСПУБЛІЦІ

Творча діяльність істориків, широко розгорнута в перші післяреволюційні роки, була, як відомо, перервана в кінці 20-х років. У результаті цілі покоління радянських істориків працювали в умовах, коли здійснювалася цілеспрямована деформація історичної свідомості народу. Було перекрито доступ до історичних джерел, насамперед архівних. Праці й документальні збірники, в яких висвітлення подій відповідало реальній дійсності, вилучалися з повсякденного користування. Починаючи з 1938 р. історичний процес штучно «підганявся» до положень сфальсифікованого сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Інтерпретація подій, добір фактів, оцінка дійових осіб переносилася з цього «курсу» до всіх праць і підручників з історії.

Зазнавали репресій кадри істориків, особливо ті, які розпочали свій науковий шлях до революції. Згодом така доля спіткала багатьох представників нового покоління науковців, у тому числі в Інституті історії України, утвореному в складі Академії наук республіки в 1936 р.

У серпні 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка не стільки допомагала вченим удосконалювати розвиток досліджень, скільки викликала новий похід проти кадрів під

надуманим приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Цю постанову ЦК Компартії України відмінив у 1990 р.

XX з'їзд КПРС вперше створив сприятливу обстановку для наукової творчості в усіх галузях, у тому числі суспільствознавстві. Було розширено доступ до архівів. Проте період «відлиги» був досить короткий і змінився тривалим наступом консервативних сил.

Застій в історичній науці на Україні виявлявся передусім у тому, що до розряду негласно заборонених для вивчення і популяризації потрапили цілі пласти, напрями і періоди історії України. Різноманітна проблематика політичної історії була зведена до однобічного показу соціальних рухів селян і робітників, діяльності більшовицьких організацій. Так само однобічно трактувалася національно-визвольна боротьба українського народу. Випали з дослідження історія козацтва, процес формування української державності. Боротьба за владу Рад на Україні зображалася в рожевих, тріумфальних тонах, без врахування насиченого винятковим драматизмом протиборства всіх класових й політичних сил. Замовчувалася або подавалася лише в негативному плані історія численних партій і організацій, що діяли на Україні у дожовтневий період та в 1917—1920 рр. Історичний процес у працях істориків мало нагадував реальну дійсність.

Не можна було торкатися такої болючої для українського народу теми, як голод 1933 року. Вкарбований в народну пам'ять як найбільша трагедія в житті цілого покоління, він став для істориків «білою плямою» на строк більший, ніж півстоліття. Хоч проблемам колективізації було присвячено незліченну кількість статей і монографій, проте за межами досліджень залишалися підміна ленінської концепції кооперування сталінським планом колективізації, справжня суть і методи «розкуркулювання» значної частини трудящого селянства, занепад продуктивних сил сільського господарства. Дослідникам було закрито доступ до матеріалів про сотні неправедних судових процесів, які перетворилися врешті-решт на тотальне знищення так званих «ворогів народу».

Примітивувалася проблематика історії суспільства повоєнних десятиріч. Це проявилось у забороні аналізувати дійсну картину суспільних відносин. Всіляко заохочувалося висвітлення як дійсних, так і уявних успіхів. Мертвонароджені схеми «повної і остаточної перемоги соціалізму» і побудови «розвинутого соціалізму» примусово протягувалися в кожне дослідження. Хоча теми із сучасної історії витісняли з планів науково-дослідних робіт всі інші, нескінченний потік монографій і дисертацій про «епоху розвинутого соціалізму» не дав приросту реального знання. Це стало однією з головних причин депрофесіоналізації наукових кадрів. Вузи фактично перестали готувати через аспірантуру кадри висококваліфікованих спеціалістів з дожовтневої історії України. Таке становище негативно відбивалося на якості викладацької роботи, знижувало рівень професійної підготовки студентів-істориків. Не сприяло піднесенню престижу курсу історії України й те, що у багатьох університетах та педінститутах він читався російською мовою. У середніх школах республіки викладання історії Української РСР мало формальний характер, оскільки навчальна програма орієнтувала педагога лише на епізодичне вивчення окремих тем. Самостійного курсу історії УРСР не передбачалося.

Хоч і в застійні часи були науковці, які відстоювали об'єктивний підхід до історії українського народу, проте переважна їх більшість не задовольняла нових назрілих суспільних потреб. Повільно йде перебудова історичних досліджень і в останні роки. Суспільство гостро потребує історичної правди.

II. ШЛЯХИ Й НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Загальні принципи

Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР спрямована на те, щоб об'єднати зусилля істориків — насамперед представників академічної та вузівської науки — на головних напрямках роботи, пов'язаної з утвердженням нового мислення в галузі історії; формуванні історичної свідомості народу, позбавленої далеких від реальності стереотипів, що нагромаджувалися протягом десятиліть. Неприйнятною є штучна політизація історичних досліджень. Єдиним дороговказом дослідника повинно бути встановлення наукової істини.

В основу планування дослідної роботи з історії України на період до 2000 р. має бути покладена всебічна і глибока наукова розробка найактуальніших і недостатньо досліджених фундаментальних проблем шляхом підготовки індивідуальних монографій, збірників документів, науково-популярних видань, узагальнюючих колективних досліджень. Планування найбільш важливих праць доцільно здійснювати на конкурсній основі.

Важливою частиною республіканської програми є видання історіографічної спадщини, якісно новий підхід до оцінки як вітчизняних, так і зарубіжних праць, присвячених найбільш актуальним проблемам історії України. Винятково важливе значення має вивчення історичних джерел як первинної інформації про минуле. Опубліковані джерела, в тому числі партійні та державні документи, раніше часто сприймалися як незаперечна істина. Вони потребують критичного підходу, ретельного з'ясування того, що в них правильне, достовірне, а що — хибне, суперечливе.

Окремий напрям — публікація основних комплексів джерел і пам'яток історії та культури українського народу. Це завдання покладене на відновлену з кінця 1987 р. Археографічну комісію АН УРСР. Крім безпосередньо видавничої діяльності комісія приділятиме значну увагу вихованню висококваліфікованих кадрів археографів, розробці теоретичних і методичних проблем археографії та суміжних дисциплін, науково-координаційній роботі, виявленню джерел і пам'яток з історії України в архівах, бібліотеках, музеях СРСР та зарубіжних країн, у тому числі на основі угод з українознавчими центрами Європи, США, Канади. Ця масштабна й копітка робота може бути виконана лише спільними зусиллями наших і зарубіжних фахівців.

Пріоритетні напрями історичних досліджень

До пріоритетних проблем, що мають досліджуватися на основі переосмислення й поглибленого вивчення джерел, слід віднести: в галузі історії феодалізму — проміжні стани між родоплемінним і феодальним ладом; етнічні процеси на території України за часів Київської Русі; взаємозв'язки між формуванням народності і державності в умовах феодалізму; причини і наслідки феодальної роздрібненості; конфесійний фактор у складанні давньоруської і української культур; еволюція класово-станової структури феодального суспільства; ідеологія визвольних рухів; українські геральдичні традиції, етнічна символіка та атрибутика; поземельні відносини за доби феодалізму; українське феодальне місто; українське козацтво та його військово-політична організація — Запорозька Січ; визвольна війна 1648 — 1654 рр.; умови Переяславського акту 1654 р.; формування етнічної свідомості серед різних верств українського народу; український гетьманат у складі Російської держави; соціально-політичні портрети українських гетьманів, керівників народних повстань, культурно-просвітницьких та церковних

діячів; історія української церкви; Україна в контексті східнослов'янських економічних і культурних зв'язків; міжнародні зв'язки України; українці за кордоном; духовне життя в другій половині XVII—XVIII ст.; українські культурно-просвітницькі діячі у Москві та Петербурзі; Україна і Польща: конфронтація і співробітництво; іноетнічне населення на території українських земель — розселення, виробничі та культурні контакти, взаємовідносини з корінними жителями; українсько-російські взаємозв'язки: об'єктивне та суб'єктивне; Україна в системі міжнародних відносин XIV—XVIII ст. Історія феодалізму в працях зарубіжних істориків.

З періоду становлення і утвердження капіталізму: українська нація. Її формування, структура та історія розвитку; національний рух: ідеї, партії, дійові особи, лозунги в Росії та Австро-Угорщині; українська діаспора; українська культура в контексті визвольної боротьби: загальні закономірності і специфіка в різних історичних галузях; роль історичної науки у формуванні національної самосвідомості; робітничий клас України: проблеми формування, становище, самосвідомість, боротьба в Росії та Австро-Угорщині; українське селянство: матеріальне становище, класова диференціація, самосвідомість, боротьба за землю; проблеми формування української інтелігенції; каральний апарат і репресивна політика російського і австро-угорського монархізму; розвиток і поширення ідей соціалізму; промисловий переворот: його роль у суспільному прогресі, формуванні основних класів капіталістичного суспільства; динаміка розвитку соціальної і національної структури населення; учнівська і студентська молодь у революційному русі; зародження і розвиток пролетарської культури; що являла собою буржуазія на Україні; її соціальна, галузева і національна структура, формування і роль в історичному процесі; історія кооперативного руху; революційна демократія; «просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті; політичні партії на Україні; розробка проблем історії капіталізму на Україні у немарксистській історіографії.

З періоду підготовки і здійснення соціалістичної революції, громадянської війни та перших кроків соціалістичного будівництва: політичні партії на Україні в 1917—1920 рр.: їх соціальна база, програми, діяльність; національно-визвольний рух на Україні, організація і діяльність Центральної ради (1917—1918 рр.); Жовтень на Україні: його закономірність і специфіка; співвідношення масових і політичних сил на Україні в 1917—1920 рр.; Ради, Центральна рада і Директорія: цілі, методи, діячі — порівняльний аналіз; Директорія і ЗУНР — їх історія, взаємодія; масовий селянсько-повстанський рух на Україні в роки громадянської війни, його причини і наслідки; білий і червоний терор; політичні портрети діячів епохи революції і громадянської війни; Жовтнева революція і громадянська війна в працях зарубіжних істориків.

З періоду нової економічної політики 1921—1928 рр. і соціально-економічного й політичного розвитку 1929—1941 рр.: історична доля української радянської державності; поступове згорання ринкових регулюючих механізмів в управлінні промисловістю; боротьба воєнно-комуністичних і ринкових тенденцій в розвитку кооперації; економічні відносини між містом і селом; класи і соціальні групи у міському населенні, їх політичне і економічне становище; дійсний і уявний (вигаданий) куркуль, соціальний портрет селянства, політика держави щодо різних соціальних груп на селі, життєвий рівень селянства; процеси демократизації в суспільстві, причини і фактори їх затухання; внутріпартійна боротьба, посилення апаратних методів роботи, взаємовідносини партії, Рад і громадсько-політичних організацій, форми вияву політичної активності трудящих; культурне життя, проблеми національно-культурної політики, партія та інтелігенція, офіційна й неофіційна ідеологія; неп і непмани.

Соціальні та економічні аспекти індустріалізації; суцільна колективізація і голод сільського населення 1932—1933 рр.; історична доля кооперації; національно-культурна політика; функціонування адміністративно-командної системи; суспільно-політичне життя; життєвий рівень трудящих; офіційна ідеологія і масова свідомість; феномен соціалістичного змагання; діяльність репресивних органів; висвітлення історії міжвоєнного періоду у працях зарубіжних авторів.

Окремий напрям досліджень — історія західноукраїнських земель. Тим більше, що в минулі роки історичні праці з цієї тематики здійснювались на вкрай збідненій джерельній базі. Історія краю з 8-мільйонним населенням потребує нових підходів. Функції координаційного центру тут має виконувати Інститут суспільних наук АН УРСР.

З історії Великої Вітчизняної війни. Україна — тил Червоної Армії; політичний розвиток Української РСР; Компартія України, державні, громадські організації; партизанська боротьба на Україні; міжнародні відносини в період Великої Вітчизняної війни; українська культура в 1941—1945 рр.; армія фашистського агресора: обличчя ворога; Трансністрія: румунський окупаційний режим; ОУН — УПА в період Великої Вітчизняної війни; національна і соціальна політика гітлерівського уряду на окупованій території України; демографічні втрати.

Післявоєнний період в історії України можна умовно розділити на чотири етапи. Найголовнішими напрямками досліджень першого з них — «Українська РСР у повоєнне десятиріччя (травень 1945 р. — середина 50-х рр.)» є: відбудовний процес — здобутки і нерозв'язані проблеми; життєвий рівень трудящих; використання примусової праці військовополонених в народному господарстві України; національно-культурна політика; ідеологія і масова свідомість; Україна на міжнародній арені; адміністративно-командна система: нові аспекти.

Другий етап — «Розвиток Української РСР у другій половині 50-х — середині 60-х рр.»; загальні закономірності і регіональні аспекти української економіки; досвід діяльності радгоспів на Україні; проблеми науково-технічного прогресу; сільське господарство: досягнення, недоліки; XX з'їзд КПРС і культурний процес на Україні; розвиток промисловості: здобутки і нерозв'язані проблеми; суспільно-політичне життя на Україні після XX з'їзду партії; поворот до соціальних проблем; духовне життя населення; міжнародні зв'язки УРСР.

Третій етап — «Українська РСР у середині 60-х — на початку 80-х рр.»; об'єктивні і суб'єктивні причини кризового стану радянського суспільства: індустріальний потенціал УРСР; продовольча проблема; екологічна криза: причини і наслідки; соціально-економічні і морально-політичні наслідки процесів розселення; результати агропромислової інтеграції; зрушення у соціальній структурі; профспілки в адміністративно-командній системі; ідеологізація суспільно-політичного життя, його псевдодемократичний характер; культурне життя України; національна політика: форма і суть; соціальні процеси в умовах загострення економічних проблем; життєвий рівень населення; розширення панування бюрократичних сил; роль конкретних осіб у поширенні деформаційних процесів у різних сферах життя; Українська РСР у міжнародних організаціях.

Четвертий етап — «Українська РСР на етапі перебудови»: теоретичні проблеми розвитку соціалізму; перебудова — новий етап розвитку радянського суспільства; пошуки шляхів економічного прогресу; проблема власності; новий етап науково-технічного прогресу; аграрна політика держави; підвищення суспільного престижу доброякісної праці; зміни в соціальній сфері; активізація антиперебудовних сил; катастрофічна ситуація в екологічній сфері; Чорнобильська трагедія; екологічний рух на Україні і наука в умовах перебудови; інтелігенція України і перебудова; розвиток демократизації і гласності; виникнення

громадських організацій за перебудову; зростання соціальної активності населення; нове у відносинах держави і церкви; зростання національної свідомості мас; національно-культурне відродження; перебудова і оновлення Компартії України; нові політичні партії, громадські організації, рухи; сучасний стан національних процесів і міжнародних відносин в УРСР та перспектива їх розвитку; світовий досвід регулювання міжнародних відносин; історія соціально-політичного і культурного розвитку національних груп УРСР; українці поза межами Батьківщини; місце і роль літератури і мистецтва у перебудові; зростання значення засобів масової інформації і пропаганди у поглибленні демократизації і гласності; повернення забутих імен; розширення міжнародних економічних і культурних зв'язків України; культура українців за рубежем — складова частина культурної спадщини українського народу; Україна радянського періоду у працях зарубіжних істориків.

Одним з пріоритетних наскрізних напрямів історичних досліджень повинні стати локально-історичні розробки, спрямовані на глибоке і всебічне вивчення міст і сіл, промислових і сільськогосподарських підприємств, установ науки, освіти, культури. Особливої уваги потребують проблеми дослідження історико-культурної спадщини, функціонування системи охорони пам'яток історії та культури в Українській РСР, її державних і громадських форм, діяльність окремих подвижників української культури.

Удосконалення організації дослідної діяльності

Удосконалення дослідної діяльності вимагає, передусім, вироблення її гнучкої і мобільної організаційної структури. В Інституті історії АН УРСР, як головній координуючій установі, мають існувати поряд з постійно діючими структурними підрозділами тимчасові творчі колективи, створювані для розробки наукових проблем, необхідність яких викликатиметься діалектикою життя.

Наукова діяльність кафедр історії СРСР, історії Української РСР та політичної історії вищих учбових закладів може спрямовуватися на розробку визначених пріоритетних напрямів, враховуючи при цьому специфіку регіонів, у яких вони функціонують. Доцільним вважалося б творче співробітництво вузівських викладачів з відповідними структурними підрозділами Інституту історії АН УРСР, у тому числі й на договірній основі, для чого має бути передбачене відповідне фінансування.

Історики республіки у своїй дослідній роботі мають вийти за межі України. Насамперед, необхідно створити відповідні умови для використання багатьох, досі майже недоступних для них документальних і друкованих фондів з української тематики, зосереджених у різних зарубіжних країнах. Зокрема, при ЦНБ АН УРСР доцільно було б заснувати центр зарубіжної україністики, який міг би реєструвати й збирати на основі обмінів і закупівлі наявні за кордоном публікації про Україну.

Час зняти будь-які перешкоди щодо поїздок науковців для роботи в іноземних архівах і бібліотеках. Для цього треба радикально вирішити питання про матеріальне забезпечення цих відряджень, в тому числі шляхом поширення безвалютного обміну дослідниками, надати право науковим установам самостійно укладати угоди і домовленості про обміни із зарубіжними дослідними центрами. При Президії АН УРСР створити валютний фонд для фінансування цільових поїздок істориків з метою роботи над зарубіжними архівами. Розширенню фінансової бази для роботи за кордоном має сприяти залучення на добровільній основі коштів самих дослідників для переведення їх на іноземну валюту.

Організаційне удосконалення науково-дослідної роботи вимагає змін у оплаті праці вчених. Право визначення розміру оплати праці та інших форм матеріального заохочення має бути передано у постійно й тимчасово існуючі структурні підрозділи. Це дасть можливість більш точно враховувати кваліфікацію і компетентність кожного працівника, обсяги і якість виконуваної ним роботи, новаторство його наукових рекомендацій. Без цього не можна позбавитися зрівнялівки в оплаті праці, отже й добитися заохочення у підвищенні результативності дослідницької діяльності.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Новий погляд на проблему

Ю. Ю. Кондуфор (Київ)

Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи

Розглядаються події буремного 1917 року на Україні на тлі загальноросійського революційного процесу. Показано динаміку різних за програмами, цілями, тактикою політичних сил, що вели боротьбу за владу на Україні.

З перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції постало питання дальшого історичного розвитку багатонаціональної Росії: якими мають бути влада, доля кожного з народів, що населяють країну? Простіше було російським буржуазним партіям. Вони робили все від них залежне для зміцнення влади Тимчасового уряду, того комітету, який мав втілити в життя надії і сподівання фінансового, промислового й аграрного капіталу. Складнішими уявлялися перспективи дальшого розвитку революції для соціалістичних партій, і насамперед для найбільш масових — меншовиків та есерів, які прийшли до керівництва Радами. На гребінь подій їх підняли широкі народні маси, сама революція. Тому звинувачувати ці партії в контрреволюційності, як це робилося досі в історичній науці, не виправдано. Справді, В. І. Ленін неодноразово закидав лідерам меншовиків і есерів контрреволюційність. Однак треба враховувати, яких етапів розвитку революції ці характеристики стосуються, а також гостроту політичної боротьби й характер полеміки, яка велася в той час.

Соціал-демократи (меншовики), есери й різні групи, що примикали до них, були партіями соціалістичними. Вони ставили своєю кінцевою метою створення соціалістичного суспільства. Члени цих партій зробили надзвичайно багато для повалення самодержавства, для перетворення Росії в одну з найвільніших країн світу.

Чим керувалися ці партії, всіляко підтримуючи буржуазний Тимчасовий уряд, сприяючи приходу його до влади? Вони (до речі, як і всі партії II Інтернаціоналу) вважали, що на країну після перемоги буржуазно-демократичної революції чекає порівняно довгий шлях «чисто капіталістичного» розвитку, щоб вона змогла досягти високого рівня продуктивних сил, яким стане тісно в рамках капіталістичних виробничих відносин. Ось тоді, вважали вони, й складеться ситуація, яка зумовить необхідність і неминучість соціалістичної революції й перехід до соціалізму. Так, це твердження «класичного» марксизму, а точніше — його доктринерське розуміння. Помірквані соціалісти пророкували, що це буде час бурхливого розвитку промисловості й сільського господарства на капіталістичних засадах, при якому зростатиме кількість найманих робітників, їхній культурний рівень. А хто більше за всіх був зацікавлений у розвитку капіталізму? Звичайно ж, самі капіталісти-фабриканти, заводчики, банкіри. Вони й зможуть найбільш впевнено повести країну по шляху капіталістичного розвитку. Їм і має належати вся державна влада. А коли країна досягне того ру-

бежу, на якому робітничий клас становитиме більшість населення країни, тоді й настане час соціалістичних перетворень. Вони будуть закономірними й виправданими, здійснюваними в інтересах більшості. Виходячи з цих переконань, лідери меншовиків і есерів (в ім'я здійснення майбутніх соціалістичних ідеалів) і передали владу буржуазному Тимчасовому уряду.

Ось точка зору одного з лідерів меншовизму М. Суханова (Н. Н. Гімера) на головне питання революції, що відбулася в країні: «Влада, яка йде на зміну царизму, повинна бути буржуазною»¹. З ним солідаризується його колега М. Маслов. «Робітничий клас Росії не може взяти на себе організацію виробництва тому, що він становить меншість населення країни, при цьому дрібні і середні підприємці не дозволяють і мріяти про соціалізм»².

Оцінюючи чітко визначену теоретичну платформу поміркованих соціалістів, центральний орган меншовицької партії «Рабочая газета» резюмувала: «Росії передбачається ще довгий період буржуазно-демократичного розвитку, протягом якого пролетаріат не може й не повинен прагнути до влади...»³.

Таким чином, одним з альтернативних шляхів розвитку країни після Лютневої революції було визнано буржуазно-демократичний. Приклад такого розвитку показали буржуазні демократії Західної Європи, який виявився багато в чому позитивним.

Категорично виступила проти такого теоретичного висновку й тактичного напрямку дій найрадикальніша сила революції — лєнінське крило соціал-демократичної партії — більшовики. Вони стверджували й науково доводили, що Росія досягла у своєму розвитку вищого ступеня капіталізму — імперіалізму, тобто того рівня, який дає їй можливість прямувати одразу до омріяного людством майбуття — соціалізму. «...Державно-монополістичний капіталізм, — писав, зокрема, В. І. Ленін, — є цілковита *матеріальна* підготовка соціалізму, є *переддвер'я* його, є той *щабель історичної драбини*, між яким (*шаблем*) і *щаблем*, що називається соціалізмом, *ніяких проміжних щаблів нема*»⁴.

Хай це і не «по Марксу», адже Росія — далеко не передова капіталістична країна, вона не вичерпала всіх форм і засад буржуазних продуктивних сил. Та часи змінюються. Ленін переконаний: готовність Росії слід розглядати у всесвітньо-історичному аспекті. Світова система капіталізму в її вищій фазі імперіалізму на початку ХХ ст. в цілому визріла для переходу до соціалізму. Вибух у Росії розглядався В. І. Леніном як початок світової соціалістичної революції. Ми почнемо, казав він, а перемога соціалізму в передових країнах Заходу допоможе першопрохідцям у соціалістичних перетвореннях і матеріально, і технічно. Однак надії ці не збулися, що привело до надзвичайно тяжких наслідків для першої в світі країни, яка стала на шлях соціалізму.

Проте було б помилкою вважати, що Ленін будував свої висновки лише з розрахунку на світову революцію. Конкретно-історичний аналіз свідчив, що війна поставила країну на межу катастрофи. Порятунком вбачався лише в соціалістичній революції. Порівняна слабкість капіталізму полегшувала революційний штурм, а безпосередня можливість поєднання пролетарської революції проти буржуазії із селянською війною проти поміщиків мала сприяти її перемозі. Використати ці обставини, не чекаючи «повного» визрівання матеріальних передумов соціалізму, повалити буржуазію, встановити владу робітників і селян, а потім на цій основі розвивати продуктивні сили, підіймати культуру —

¹ Суханов Н. Записки о революции.— Пг., 1919.— С. 17.

² Маслов М. К. Итоги войны и революции.— Пг., 1918.— Ч. 1.— С. 143.

³ Рабочая газ.— 1917.— 12 марта

⁴ Ленін В. І. Загрожує катастрофа і як з нею боротися // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 182.

саме таким уявлявся хід подій В. І. Леніну, підтриманому його однодумцями. У період від лютого до жовтня ці ідеї дедалі більше оволодали масами, наповнювали змістом програму, жили тактику революційної боротьби.

Таким чином, після перемоги Лютневої революції історична альтернатива була такою: соціалізм або капіталізм. Інших шляхів розвитку просто й не могло бути.

Після Лютневої революції відповідно до своїх ідеологічних та теоретичних засад і діяли політичні сили як у країні в цілому, так і в національних районах зокрема. Нас, звичайно, більше за все цікавить становище, яке склалося після лютого на Україні. Тут були свої значні особливості.

Інтенсивний шлях розвитку капіталістичних відносин влаштував промислові та фінансові кола національної буржуазії. Однак явний, неприхований пріоритет саме російських братів по класу, в інтересах яких формувалася політика Тимчасового уряду, викликав у них серйозні занепокоєння, більше того — протест. Місця під сонцем нової влади їм було явно замало. Це спонукало національну буржуазію до активних дій, спрямованих на захист своїх інтересів. Обставини ж великою мірою цьому сприяли. Широкі маси трудящих України не могли миритися з шовіністичною політикою Тимчасового уряду. Вони були готові до боротьби за свої законні, демократичні права, за національне відродження. Поєднати ці народні вимоги з вимогами захисту класових привілеїв української буржуазії було справою цілком реальною. Йї ідеологи партій української буржуазії почали активно діяти в цьому напрямі.

Та політика є політикою. Класові інтереси маскувалися загальнонародними, демократичними вимогами. При цьому треба мати на увазі, що політичні діячі того часу нерідко щиро вірили в те, що вони репрезентують інтереси найширших кіл народу, а не окремих його прошарків, верств чи класів. Ось що писав, зокрема, пояснюючи мету політики Центральної ради, М. Грушевський: «...Знайти те, що відповідає потребам України як краю і українського народу як народу робочого, трудящого, що не має своїх власних, українських, буржуазних великоземельних і капіталістичних верств, дбати про інтереси свого трудящого народу»⁵.

Не висловлюючи сумніву в щирості цих слів, враховуючи пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, який ми сповідуємо сьогодні, не слід забувати про історичний підхід до явищ і подій. У той полум'яний час, час найгостріших класових битв, підхід до них та їхня оцінка мають бути відповідними.

Отже, більшість політичних партій на Україні — буржуазних і соціалістичних — вбачали шлях дальшого розвитку революції в зміцненні її буржуазно-демократичних завоювань, встановленні федеративних зв'язків з Тимчасовим урядом, підтримці його соціально-політичної та воєнної політики.

Події на Україні розгорталися в той буремний час у тісному зв'язку з подіями у всій країні, і насамперед, у Петрограді й Москві. «Ми одразу без вагання, без торгування повірили в Революцію, — писав, зокрема, В. Винниченко. — ...Український сепаратизм тоді помер разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого»⁶.

Розглянемо перебіг подій на конкретному історичному матеріалі того швидкоплинного й складного часу.

⁵ Грушевський Мих. Українська Центральна рада й її Універсал. — К., 1917. — С. 4.

⁶ Винниченко В. Відродження нації. — Київ; Відень, 1920. — Ч. 1. — С. 42.

Повалення старої влади відбувалося на Україні надзвичайно бурхливо. Роззброювали поліцію і жандармерію, заарештовували представників царських властей. Створювалися нові органи місцевої влади — Ради робітничих і солдатських депутатів. У Харкові Рада робітничих депутатів остаточно сформувалася і почала діяти 2 березня, Києві — 3—4, Катеринославі — 4, Одесі і Миколаєві — 6, у Херсоні, Вінниці, Єлисаветграді — 7, Полтаві — 11, у Чернігові — 16 березня. Всього ж протягом березня виникло понад 170 Рад. У селах розгорнувся процес організації Рад селянських депутатів. Це означало, що революція пішла далі свого звичайного буржуазно-демократичного етапу, який закінчувався формуванням влади буржуазії.

Вийшли з підпілля більшовицькі організації України. Загальна кількість членів в той час у них була невелика — близько 3 тис. Та з кожним днем лави більшовиків зростали. На середину літа їх налічувалося вже 33 000.

Одночасно із створенням Рад формувалися органи місцевої влади, які мали проводити політику Тимчасового уряду. Це так звані громадські комітети. Ініціаторами їх виступали гласні колишніх міських дум, фабриканти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура тощо.

Одразу ж після перемоги Лютневої революції на Україні виник ще один центр, який претендував на репрезентацію інтересів українського народу та здійснення владних функцій при федеративному устрої Росії — українська Центральна рада. Це громадське об'єднання було створене 3 березня 1917 р. у Києві з ініціативи ряду українських політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, які виникли ще до революції. Головою ради був обраний визначний історик і громадський діяч М. С. Грушевський — лідер Товариства українських поступовців — партії, програма якої багато в чому перегукувалася в її соціальній та політичній частинах з програмою російських кадетів. У 1917 р. М. С. Грушевський примкнув до партії українських есерів. Провідну роль у Центральній раді відігравали соціалісти-федералісти, українські соціал-демократи та українські есери. Лідерами ради були М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов. Більшість партій, що входили до цієї інституції, мали соціалістичну орієнтацію, розраховану на віддалену перспективу, а в ближчий час їхні прагнення зводилися до того, щоб домогтися від Тимчасового уряду широкої автономії для України в складі Російської Федеративної республіки. Стотисячна маніфестація на вулицях Києва, що відбулася 19 березня, завершилася прийняттям ухвали про доручення Центральній раді вступити у прямі переговори з цього приводу з Тимчасовим урядом. Для піднесення ваги своїх повноважень Центральна рада 7—8 квітня скликала Український національний конгрес, на який запросила делегатів від усіх губерній, а також від Петрограда, Москви, Криму, Кубані й Холмщини (Польща). 800 чол., що входили на той час до ради, представляли селянські, профспілкові робітничі організації, всі українські національні й дрібнобуржуазні партії та громадські організації інших національностей (російські есери, Бунд та ін.). За рекомендацією Центральної ради почали створюватися підлеглі їй місцеві органи — так звані «українські ради» (губернські, міські, повітові).

Керівники Центральної ради досить уміло використали могутнє патріотичне піднесення мас українського народу, підхопивши їх загальнодемократичні вимоги про скасування будь-яких обмежень щодо української мови й культури у суспільно-політичному житті.

Та задовольнити вимогу політичної автономії України Тимчасовий уряд не поспішав. Отже, Центральній раді, яка наполегливо проголошувала себе виразницею інтересів найширших мас, довелося й далі розширювати свою соціальну базу, залучаючи на свій бік нові й нові

верстви населення. Тільки спираючись на реальну силу, можна було вступати у переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Дуже важливою тут виявилася підтримка ради з боку скликаних у Києві в травні 1917 р. всеукраїнських з'їздів: військового, селянського, робітничого. Перший, хоч і висловився за підтримку воєнної політики Тимчасового уряду, але водночас проголосив Центральну раду «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України. Делегати з'їзду прийняли ухвалу про «націоналізацію армії», тобто про формування із солдатів-українців національних полків. З добровольців, переважно із заможних прошарків населення міста й села, створювалися загони «гайдамаків» і «вільного козацтва». Звернення у назвах до героїчних історичних традицій українського народу мало на меті піднести патріотичні почуття вояків новостворюваних збройних сил.

Селянський з'їзд відбувався в обстановці дальшого посилення напруженості у взаєминах Центральної ради з Тимчасовим урядом. Двосторонні переговори Грушевського з Керенським закінчилися безрезультатно, після чого Центральна рада обнародувала декларацію до Тимчасового уряду. В ній пропонувалося передати «українське питання» на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити на Україні владу крайового комісара від Центральної ради, а у Петрограді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України. Деякі делегати Всеукраїнського селянського з'їзду пішли у вимогах до Тимчасового уряду значно далі і закликали розв'язати питання про національне самоврядування «за допомогою шаблі». Зрештою з'їзд ухвалив не чекати, як пропонував Тимчасовий уряд, призначених на листопад Всеросійських Установчих зборів, а раніше скликати Українські Установчі збори, доручивши їм остаточно вирішити питання про самоврядування України.

Щоб закріпити за собою й надалі керівництво національним рухом і зважаючи на революційні настрої широких народних мас, 10 червня 1917 р. Центральна рада видала свій перший універсал, тобто державний документ у формі звернення до населення. В ньому проголошувалася автономія України, що означало, за ленінською оцінкою, крах міжнаціональної політики Тимчасового уряду, який хотів, але вже не був здатний продовжувати традиційну великодержавну шовіністичну політику царизму, не мав сили спинити наростаючий український національний рух. В. І. Ленін негайно відгукнувся на цю подію статтею «Україна», яка була опублікована на сторінках газети «Правда». Насамперед вождь більшовицької партії процитував такі слова з універсалу: «Не відокремлюючись від усїєї Росії, не розриваючись з російською державою, нехай український народ на своїй землі має право сам розпоряджатися своїм життям... Всі закони, якими повинен встановлюватися лад тут, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори; ті ж закони, якими встановлюватиметься лад по всїй Російській державі, повинні видаватися всеросійським парламентом».

В. І. Ленін позитивно оцінив ці вимоги І універсалу, підкресливши, що жоден демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту їх законність⁷.

Право українського народу самому вирішувати свою історичну долю В. І. Ленін обстоював і в ряді інших статей, зокрема таких, як «Не демократично, громадянине Керенський», «Україна і поразка правлячих партій Росії», «Правлячі і відповідальні партії».

Зрештою, керівництво Центральної ради, яке в соціальній політиці ніяких розходжень з Тимчасовим урядом не мало, після переговорів з прибулими до Києва наприкінці червня міністрами Тимчасового уряду пішло у питанні про автономію України на поступки і від-

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 334.

мовилося від того, що проголосив перший універсал. У виданому 3 липня 2-му Універсалі висловлювалася згода чекати Всеросійських Установчих зборів для вирішення згаданого питання. Ось рядки з 2-го Універсалу: «Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не відділяти Україну від Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням *приймаємо* заклик правительства до єднання і сповіщаємо всіх громадян України: «Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономної України до Всеукраїнського Учредительного зібрання»⁸. З свого боку, Тимчасовий уряд погодився визнати як свій крайовий орган влади новоутворений Центральною радою уряд — Генеральний секретаріат (щоправда і така, підконтрольна його влада поширювалася лише на 5 з 9 губерній України). Генеральний секретаріат був підзвітний і Малій раді (до її складу входило 40 чол.) — органу, також утвореному Центральною радою для оперативного вирішення поточних питань⁹. Центральна рада погоджувалася співпрацювати з «неукраїнськими групами населення» за умови її визнання ними як «вищого правомочного органу українського народу». Отже, відмова від вимоги негайної автономії та визнання Генерального секретаріату крайовим органом влади Тимчасового уряду на Україні привело, за словами М. Грушевського, до «порозуміння Української Центральної Ради з Російським Центральним Урядом, довершене в переговорах Президії Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату з представниками тимчасового уряду, міністрами Керенським, Терещенком і Церетелі 29 і 30 червня, відкрило собою нову сторінку в житті України. Організоване українське громадянство... з сим порозумінням переходило на ґрунт тісного союзу і співробітництва»¹⁰. Таким чином, у період мирного розвитку революції на Україні склався блок (союз) сил, діяльність яких сприяла зміцненню буржуазної влади. Політику Тимчасового уряду в головних її напрямках підтримали партії, що входили в Центральну раду. В тому числі, а може й насамперед — українські дрібнобуржуазні соціалістичні партії. Розходилися вони з Тимчасовим урядом практично лише в питаннях, пов'язаних з національною перспективою розвитку України. Як уже зазначалося, уряд Росії сповідав формулу «єдиної невідомої», Центральна ж рада енергійно добивалася федеративного устрою країни й автономії у її складі України. Яким важливим не було це розходження, все ж у найістотнішому, в питанні про суть державного устрою й характеру влади, політика їх збігалася. Оглядаючись на пройдений шлях і оцінюючи тогочасну політику українських національних партій, В. Винниченко писав: «Ми в соціальну революцію зовсім не вірили...»¹¹.

Домінантним у політиці українських дрібнобуржуазних соціалістичних партій було питання національного відродження українського народу. Це й забезпечило їм підтримку найширших народних мас України. Слабка ж сторона їхньої діяльності полягала в непослідовності економічної, земельної, військової, робітничої політики, що в майбутньому призведе до згубних наслідків і краху згаданих партій. Та це буде з часом, а в період, який ми розглядаємо, звинувачувати українські

⁸ Вісті з Української Центральної Ради (ВУЦР). — К., 1917. — № 10.

⁹ Склад Генерального секретаріату: Голова — В. Винниченко (укр. с-д), внутрішні справи та фінанси — Х. Барановський (укр. с-р.), справи військові — С. Петлюра (укр. с-д.), земельні — Б. Маркос (укр. с-д.), продовольчі — М. Стасюк (укр. безп. соціаліст), юстиції — В. Садовський (укр. с-д); освіти — І. Стешенко (укр. с-д.), шляхів — В. Голубович (укр. с-р.), пошта і телеграф — О. Зарубін (рос. с-р.), національні справи — О. Шульгін (укр. соціал.-федераліст), генеральний контроль — М. Рафес (с-д. Бунд).

¹⁰ Грушевський М. І. Україна і Росія: Переговори в справі нового ладу (липень—серпень 1917 р.). — К., 1917. — С. 2.

¹¹ Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції. Марець 1917 р.— грудень 1919 р.). — Київ; Відень, 1920. — Ч. 2. — С. 203.

дрібнобуржуазні соціалістичні партії в усіх можливих гріхах — контр-революційності, антинародності тощо, на нашу думку, невинувато. Інша оцінка їхньої діяльності прийде після перемоги Радянської влади. Але про це мова піде далі.

Проти блоку сил, які прагнули вести Україну по шляху капіталістичного розвитку, діяли пролетарські революційні сили, які згуртувалися навколо більшовицьких організацій. Програмою їх боротьби, як і всієї партії більшовиків країни, стали Квітневі тези В. І. Леніна. В них була глибоко проаналізована суть історичного процесу, що відбувався в Росії після Лютневої революції, а період, що його переживало суспільство, визначався як час переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. У тих конкретно-історичних умовах В. І. Ленін вважав можливим мирний перехід влади до рук робітників і селян. Саме цей шлях був найбільш бажаний і безболісний. На превеликий жаль, йти по ньому нашому народові довелося недовго. З прийняттям тез курс на соціалістичну революцію став генеральним напрямом діяльності партії більшовиків. Розмежування їх з іншими політичними силами поглиблювалося. Сама логіка ідеологічних переконань, політичних розходжень вела до все більшої конфронтації. Шанси на зближення зникали. Це засвідчили події весни й літа 1917 р.: квітнева й червнева кризи та кульмінація ситуації цього періоду — липневі дні.

В ряді досліджень, в основному виданих за кордоном, прямо говориться, що липневі події — це не що інше, як спроба більшовиків зброєю повалити Тимчасовий уряд і встановити диктатуру Рад. Ось і в одному з останніх досліджень про Жовтневу революцію відомий американський історик і політолог О. Рабинович назвав присвячений цим подіям розділ «Липневе повстання»¹². З цими твердженнями важко погодитися. Документи свідчать, що більшовики провели тверезий аналіз ситуації, який показував: час для вирішальних дій ще не настав. Тому ЦК РСДРП(б) застерігав від збройного виступу. Більшовики очолили мирну демонстрацію. На вулиці Петрограда 4 липня 1917 р. вийшло майже 500 тис. чол. Основна їх вимога полягала у передачі всієї влади Радам.

На цей час Тимчасовий уряд зібрав значну кількість сил, що його підтримували, і обрушив їх на учасників мирного походу. Подекуди на вогонь урядових сил відповідали пострілами й озброєні демонстранти. У кривавій сутичці багато людей загинуло або дістало поранення. Уперше після Лютого проти революційного народу були кинуті збройні сили. Це викликало протест робітників Києва, Харкова, міст Донбасу та інших місцевостей України. Тут пройшли збори і мітинги, на яких висловлювалися співчуття і солідарність пітерським робітникам, а також солдатам і матросам столичного гарнізону.

Іншу позицію займала Центральна рада. Розбіжності в підходах до розв'язання національного питання не завадили її керівникам підтримати Тимчасовий уряд у скрутний для нього час.

Таким чином, у липні відбулося різке зіткнення пролетаріату і буржуазії. Остання тимчасово здобула перемогу, точніше — напівперемогу. Двовладдя скінчилося на її користь, та сили пролетаріату не були зломлені. Відбулося різке розмежування сил. За цих умов мирний розвиток революції став неможливим.

Після липневих подій у країні в цілому склалася нова історична обстановка, яка не могла не впливати на перебіг подій на Україні — адже йшов єдиний революційний процес. Спроба мирного, безболісного розв'язання основного питання революції, питання про владу, не увінчалась успіхом. В процесі протиборства різних політичних сил ті з них, які мали в своїх руках юридичну владу, змогли сформувати й

¹² Див.: Рабинович О. Большевики приходят к власти.— М., 1989.— С. 28.

сили, спроможні цю владу захищати. Створили вони й союз усіх зацікавлених у зміцненні існуючих на той час порядків. В їх загальноросійських лавах була й Центральна рада. Робили все можливе для створення збройних сил і політичної організації збройної боротьби й ті, хто йшов за більшовиками, хто прагнув до створення омріяної держави, де будуть панувати рівність і щастя всіх трудівників. А це в їх уявленні було можливо лише при встановленні диктатури пролетаріату, яка знищить капіталістичні порядки, ліквідує всі форми експлуатації.

Революційний запал, хоч як багато в ньому було утопічного, а до того ще й жорстокого з огляду на інтереси та долю різних верств населення, дедалі наростав. В країні визріла загальна революційна криза. Тимчасовий уряд не зміг забезпечити найнагальніших потреб народу: дати землю селянам, запровадити нові порядки в інтересах робітників, припинити війну, пом'якшити наслідки страшної економічної кризи. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили найрадикальнішим силам революції підтримку більшості трудящих мас, причому в найважливіших пунктах боротьби — пролетарських центрах — вирішальну. Ці фактори забезпечили швидку й фактично безкровну перемогу збройного повстання в Петрограді. Основні події відбулися тут у ніч з 24 на 25 жовтня 1917 р. Влада перейшла до рук повсталих.

II з'їзд Рад у ніч з 25 на 26 жовтня прийняв рішення про перехід усієї влади до Рад, а на своєму другому засіданні увечері 26 жовтня прийняв життєво важливі Декрети про мир і землю, створив перший в світі робітничо-селянський уряд.

Звістка про збройне повстання в Петрограді, про рішення II з'їзду Рад швидко досягла України. Свій голос на підтримку пролетарів столиці, влади Рад подали тисячі й тисячі робітників великих заводів, шахт, працівники залізниць, солдати фронтів і тилових гарнізонів, дислокованих на Україні. Та все ж це було не всенародним волевиявленням. Значна частина народу України підтримувала в той час політику партій, що входили до складу Центральної ради, а їх лінія поведінки була в ці дні далеко не однозначною. Представники цих сил вдавалися до складних маневрів. Тому на Україні ідеї Жовтня відразу не були втілені в життя. Це вдалося зробити лише в Донецькому басейні з його майже півмільйонним робітництвом. Краматорськ, Луганськ, Дружківка, Кадіївка, Чистякове, Лозово-Павлівка, Горлівка, Щербинівка та багато інших міст і робітничих селищ, цілих районів шахтарського краю стали радянськими. В інших місцевостях України події розвивалися надзвичайно драматично. Особливо напружене становище склалося у Києві. Тут до дій відверто ворожих Жовтневій революції сил — військ, підпорядкованих штабові Київського округу, додавалася не одразу чітко виражена й до кінця зрозуміла позиція Центральної ради. Під керівництвом останньої 25 жовтня було утворено «Крайовий комітет для охорони революції на Україні», куди ввійшли представники військових організацій Центральної ради, Київської Ради робітничих і солдатських депутатів та всіх партій, у них представлених, в тому числі — більшовицької. Центральна рада у своєму зверненні «До громадян України» пояснювала, що це громадське новоутворення потрібне для того, щоб не дати ворогам революції скористатися боротьбою, яка розгорнулася в Петрограді, і повернути старий царський лад, а також для того, щоб зберігати спокій в краї та боронити завоювання революції.

Коли ж на другий день Жовтневої соціалістичної революції стало відомо, що Тимчасовий уряд повалено, керівництво Центральної ради круто повернуло свою політику. Була прийнята резолюція, яка засуджувала збройне повстання у Петрограді й визнавала недопустимим перехід влади «як в державі, так і в кожному окремому краї» до рук Рад робітничих і солдатських депутатів». Цим рішенням Центральна

рада повністю розривала з Радами робітничих і селянських депутатів і протиставляла себе новоствореній Раді Народних Комісарів як загальноросійській державній владі.

Місцеві більшовики змушені були також вдатися до рішучих заходів. 27 жовтня з їх ініціативи об'єднане засідання київських Рад робітничих і солдатських депутатів за участю фабзавкомів і профспілкових організацій обрало революційний комітет у складі І. Крейсберга, Я. Гамарника, Л. і Г. Пятакових, І. Кулика та ін. Ревкому доручалося взяти владу в місті для реалізації постанов II Всеросійського з'їзду Рад. На другий день від імені ревкому було видано і поширено по місту листівку, яка інформувала населення про позицію Центральної ради. Співробітництво з нею київські більшовики відверто визнавали своєю помилкою.

Робітники, революційні солдати Київського гарнізону взяли за зброю. Основні події збройного повстання в місті розвивалися на Печерську, де концентрувалися як основні сили контрреволюції — Штаб Київського військового округу, два військові училища тощо, так і революції — головна пролетарська фортеця міста — завод «Арсенал», революційні частини місцевого гарнізону.

Більшість трудящих міста підтримували повсталих. Серйозною допомогою для них став загальний страйк київських робітників, що розпочався 30 жовтня.

Однак встановити Радянську владу в Києві у жовтні 1917 р. не вдалося. Спираючись на стягнуті в місто загони «вільних козаків», «січових стрільців», українізовані частини (їх загальна чисельність становила майже 18 тис. чол.), владу тут захопила Центральна рада. У Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Коростені, Ровно, Луцьку та багатьох інших прифронтових містах влада Рад перемогла, але, на жаль, також ненадовго. Та все ж завдяки цьому було зірвано плани перекидання частин Південно-Західного фронту до Петрограда й Москви для придушення там революції.

Центральна рада прагнула скористатися з ситуації, зробити все можливе для підтримки Тимчасового уряду й водночас не упустити можливості для зміцнення своїх позицій як урядової влади на Україні. Сподіваючись на відновлення буржуазної влади в Росії, побоюючись залишитися віч-на-віч з революційною хвилею, Центральна рада виступила 3 листопада 1917 р. із заявою, у якій твердила, що «всякі чутки й пересуди про сепаратизм, про відокремлення України від Росії — це або контрреволюційна пропаганда, або звичайна обивательська непоінформованість. Центральна рада і Генеральний секретаріат твердо і ясно заявили, що Україна повинна бути в складі федеративної російської республіки, як рівноправне державне тіло. Сучасне політичне положення цього рішення ніяк не міняє»¹³.

Та вже через кілька днів, 7 листопада, Центральна рада приймає 3-й Універсал, де констатує факт, що «центрального правительства нема, і по державі шириться безвладдя, безлад і руїна». Влада, що створювалася в Петрограді, не влаштовувала діячів Центральної ради. Тому вона проголошує свою владу на всіх землях, заселених українцями: «Віднині Україна стає українською народною республікою. Не відділяючись від республіки російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів»¹⁴. Важка й складна політична гра продовжується. 3-й Універсал — важливий політичний документ. Було зроблено серйозний крок до того, щоб відгородити Україну від соціалістичної революції, яка перемогла в центрі країни. Однак усі місткі між народами українським і росій-

¹³ Киевская мысль.— № 265.— 1917.— 3 листоп.

¹⁴ Там же.— № 267.— 1917.— 7 листоп.

ським ще не руйнувалися. Більше того, розуміючи всю привабливість для трудового люду лозунгів, проголошених у Радянській Росії, вони в 3-му Універсалі також декларуються. Тут ідеться й про землю селянам, і про мир народам, і про 8-годинний робочий день. Тільки все це відкладалося, користуючись досвідом політики діячів Тимчасового уряду, до Установчих зборів. Та не багато вже залишилося часу до 4-го Універсалу, який усе розставить по місцях.

Всі політичні сили, що діяли в той час на Україні, розгорнули надзвичайно активну діяльність. Вона зафіксована в численних постановках, рішеннях, деклараціях, резолюціях. Особливо продуктивно діяла в цьому відношенні Центральна рада. В Києві вона ухвалювала постанови, видавала розпорядження, інструкції, умовляла та погрожувала. А яким же було фактичне співвідношення сил? Так, формально влада на Україні належала Центральній раді. Але на більшості території республіки вона була мізерною. У робітничому Донбасі влада належала Радам, у пролетарських центрах Лівобережжя авторитет Рад зростав день у день. В інших районах і містах, у тому числі й у Києві, фактично встановилося міжвладдя — йшла боротьба між Радами робітничих і селянських депутатів, міськими думами, місцевими органами Центральної ради.

Неупередженому досліднику, який вивчає той час, здається, що в першій місяць після Жовтня Центральна рада користувалася чи не найбільшим впливом на Україні, володіла умами мас. Та стрілка політичного барометра не стояла на місці, і чим далі, тим переконливіше свідчила про зростаючий авторитет політики Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Усе дійовіший вплив на людей справляли не слова та декларації, а справи, що стояли за ними. Втілити в життя свої обіцянки щодо ліквідації поміщицького землеволодіння та запровадження 8-годинного робочого дня й контролю над виробництвом Центральна рада так і не наважилася. А от відверто ворожу політику проти Радянської Росії вона проводила цілеспрямовано.

Робітничо-Селянський уряд Росії не міг залишатися байдужим до антирадянської політики керівництва Центральної ради і до розпочатої трудящими України боротьби за встановлення влади Рад. 3 грудня 1917 р. Раднарком проголосив написаний В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Розрив між Центральною радою і Раднаркомом став остаточним і безповоротним. Центральна рада 9 січня 1918 р. видала свій 4-ий Універсал, в якому в усіх бідах України звинувачувався Уряд Радянської Росії й проголошувалося, що «*віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу*». В документі містилися прямі заклики до боротьби проти «так званих більшовиків і інших напасників»¹⁵.

Ми розглянули всі чотири універсали Центральної ради — найважливіші, основоположні її документи. Звертає на себе увагу такий факт. У перших трьох з них мова йшла про тісні федеративні зв'язки між Україною і Росією. Й натяку не було на самостійне існування України, на відокремленість її від Росії. В 4-му Універсалі позиція різко змінилась. Чому? Справді, Тимчасовий уряд проводив імперську політику. Його стосунки з Центральною радою в національному питанні ставали дедалі напруженішими, та все ж не антагоністичними. І ось 4-й Універсал. Його поява — пряме реагування на той факт, що після Жовтня Росія стала іншою, принципово іншою. З шляху капіталістичного розвитку, який в принципі узгоджувався з умовами та політикою діячів Центральної ради, вона ступила на шлях соціалістичний.

¹⁵ Див.: Чотири Універсали / Добровільне товариство книголюбів України.— К., 1990.— С. 14.

Відповідна й чітка реакція з боку Центральної ради не забарилася. Цю реакцію недвозначно закріпив її 4-й Універсал: з соціалістичною Росією нам не по дорозі.

Та історія йшла своїми шляхами. Соціалістична революція переможно крокувала по Україні. Політика Центральної ради зазнала краху, від неї відвернувся народ. В. Винниченко з великою гіркотою писав: «Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед салдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи, які, значить, були не лотишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстивим глуфом вони говорили про Центральну Раду, про Генеральних Секретарів, про їхню політику»¹⁶.

Перед В. Винниченкою як страшна примара постає питання: «...не вже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо, як контрреволюціонери? А що, як Народні Комісари мають більше рації, ведучи Росію, а з нею й Україну до соціальної революції?»¹⁷. Слушне запитання до самого себе чесного політичного діяча. Справді, з часу укладення договору з німецько-австрійськими загарбниками, початку збройної боротьби проти Радянської влади Центральною радою й ті, хто йшов з нею, стали до лав контрреволюційних сил.

Переломним моментом у боротьбі за встановлення в республіці радянських порядків став Перший Всеукраїнський з'їзд Рад України, що відбувся 11—12 грудня 1917 р. в Харкові. Попереду були ще жорстокі бої із силами Центральної ради, та дні її були вже полічені.

Одержано 10.08.90

Рассматриваются события бурного 1917 года на Украине на фоне общероссийского революционного процесса. Показана динамика противостояния различных по программам, целям, тактике политических сил, которые вели борьбу за власть на Украине.

¹⁶ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 2.— С. 260.

¹⁷ Там же.— С. 256.

М. Ф. Бугай (Москва)

Депортації населення з України в 30—50-ті роки *

В статті висвітлюється одна з невідомих сторінок національних відносин в СРСР — виселення народів у 30—50-ті роки. Показано, хто стояв на чолі цих заходів, як проходив процес переселення народів, їх розподіл на нових територіях, наслідки такої політики. Ці й інші питання розглядаються на новому архівному матеріалі, що вперше вводиться до наукового обігу.

Депортації з території Української РСР зазнали й інші групи населення. Так, особливу групу переселенців становили «фольксдойч». 14 грудня 1943 р. начальник 1-го спецвідділу НКВС СРСР М. Кузнецов і нарком внутрішніх справ Української РСР В. С. Рясной направили до Наркомату внутрішніх справ СРСР запит, «як бути із сім'ями пособників німецьким окупантам і самими пособниками (фольксдойч)»³⁶.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.

³⁶ Там же.

7 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 20 за підписом Л. Берії, в якому нарком наказував «усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на основі наказу НКВС СРСР за № 001552 (1940 р.). Усіх направляти до Чорногорського спецтабору (ст. Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх дальшого утримання»³⁷.

Необхідно відзначити, що на початку 1943 р. обстановка на території республіки в цілому помітно загострилася. Український штаб партизанського руху дав вказівку загонам народних месників рухатися у західному напрямку. З появою їх ОУН почала формувати озброєні групи з місцевого населення і проводити агітаційну роботу серед нього під лозунгом «за самостійну Україну без більшовиків і москалів». Воїнські формування подавалися націоналістами як захисники українського народу. Відбувалося поступове об'єднання цих сил. Бандитизм набирал повсюдно відкритої форми. 12 березня 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР С. М. Круглов та його заступник І. А. Серов, які прибули на Україну за дорученням НКВС СРСР, повідомляли Берії, що вони «... на місці перевірили випадки проявів бандитизму з боку українських націоналістів у Ровенській, Волинській, Тернопільській областях. Серцевину бандитських формувань у цих районах склали загони так званої української повстанської армії («УПА»), створеної організацією українських націоналістів, бандерівців»³⁸. До загонів залучалася й молодь. Спочатку це були невеликі озброєні групи («оюфті»).

За архівними даними, військово фашистське командування передало ватажкам УПА понад 700 мінометів, близько 10 тис. станкових і ручних кулеметів, 100 тис. ручних гранат, 80 тис. мін і снарядів, понад 12 млн. патронів, 300 польових радіостанцій, близько 100 портативних друкарень та інше спорядження³⁹.

Узагальнюючі дані свідчать, що з 1944 р. по 1953 р. цими групами в західних областях України було здійснено 14 424 бандитські напади, з них — 5099 терористичних і диверсійних, 457 випадків роззброєння груп охорони громадського порядку, 1004 підпали колгоспного і радгоспного майна і т. д.

НКВС СРСР інформував про обстановку, що склалася на Україні, Й. Сталіна і В. Молотова. Боротьба особливо загострилася у ході визволення Червоною Армією західноукраїнських областей. Все це стало причиною появи розпорядження НКВС СРСР, прийнятого у березні 1944 р. «Сім'ї, зі складу яких мають оунівці, що перебували на нелегальному становищі або тих, що займалися бандитизмом, а також сім'ї засуджених оунівців взяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу»⁴⁰, — читаємо в цьому документі.

Протягом 20 днів у березні 1944 р. було проведено 65 чекістсько-військових операцій, у ході яких вдалося ліквідувати повстанські групи «Еней», «Олег», «Чорна ворона» та ін. Тільки із 7 по 28 березня було затримано 2101 повстанця, а також вдалося вилучити 2 гармати, 36 кулеметів, 84 автомати, 401 гвинтівку, 35 пістолетів, 464 гранати, 40 ящиків мін, 49 603 патрони і т. д. Додатково у ході прочісування лісових масивів було затримано ще 7517 чол. і знешкоджено 734 активних бандватажків⁴¹.

Результати перших операцій були доведені до Й. Сталіна, В. Молотова, М. Хрущова. Останній вніс пропозицію «...повідомити українською мовою місцевим жителям районів, де ліквідовано банди, про склад банд, прізвиська учасників, про кількість вилученої зброї, а та-

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Евтушенко Е. В. Указ. соч.— С. 14.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР. Колекція документів.

⁴¹ Там же.

кож про наступне переселення до Сибіру сімей активних учасників оунівських банд»⁴². Подобиці щодо переселення були деталізовані у наказі НКВС СРСР від 31 березня 1944 р. за підписом Л. Берії. Останній вимагав не зволікати з виконанням вказівок. «Направлення на за-слання членів сімей оунівців і повстанців,— читаємо в документі,— проводити після затвердження постанови, не чекаючи одержання рішення Особливої наради»⁴³.

За даними Комітету держбезпеки УРСР, збитки, завдані військовими формуваннями ОУН і УПА (до весни 1945 р. в них налічувалося близько 90 тис. чол.), були величезними. Від розбоїв і терору повстанців у післявоєнні роки в західних областях України загинули 30 секретарів райкомів партії, 32 голови і заступники голів райвиконкомів, 37 секретарів обласних і районних комітетів комсомолу, сотні депутатів обласних, міських і районних Рад, 50 православних священників. Від рук націоналістів у цих районах загинуло понад 30 тис. мирних радянських громадян⁴⁴. Крім цього, у сутичках з бандитами полягли також 25 тис. військовослужбовців і співробітників правоохоронних органів⁴⁵.

На початку квітня 1944 р. генерал І. А. Серов, який керував боротьбою з повстанцями, доповідав у Наркомат внутрішніх справ СРСР В. В. Чернишову, що до переселення з України готовий ешелон з 2000 сімей оунівців. Вони направлялися до Красноярського краю⁴⁶.

Контингент осіб, що виселялися з розширенням військово-чекістських операцій, зростав. До кінця 1945 р. на спецпоселенні вже перебувало 16 200 оунівців (6127 сімей), з них у Комі АРСР — 3608 чол., Красноярському краю — 2060, Архангельській області — 4773, Кіровській — 1249, Молотовській — 5464, у Тюменській області — 290 чол.⁴⁷ і т. д.

У Красноярському краю, зокрема, найбільше скупчення оунівців у 1945 р. спостерігалось в Норильському районі. Спецпоселенці працювали переважно на підприємства гірничодобувної промисловості. Заступник начальника УНКВС по Іркутській області Тамман повідомляв у грудні 1944 р., що в регіоні розселено 3695 оунівців і членів їхніх сімей. Вони працювали у «Східсиблісі» — 139 чол., на вугільних шахтах Черемховського району — 1265 чол., на «Східсибвугіллі» — 1126 чол., решта — в сільському господарстві⁴⁸.

Життя спецпоселенців-оунівців було тяжким: не вистачало продовольства й одягу, не забезпечувалися вони ні житлом, ні будматеріалами. Загалом же з 1944 р. у східні й північні райони країни кількома етапами було направлено 100 300 чол.— членів ОУН і УПА⁴⁹.

Влітку 1944 р. з території Української РСР було депортовано до Узбекистану, Удмуртської та Марійської автономних областей 2115 сімей кримських татар (8597 чол.)⁵⁰.

Українці як депортовані відзначені в «Довідці про кількість осіб інших національностей, що перебували на спецпоселенні, висланих з німцями з Північного Кавказу, з Криму, Грузинської РСР», але серед тих, що не входили до складу сімей цих контингентів спецпоселенців. Довідка підготовлена начальником відділу спецпоселень МВС СРСР Б. П. Трофимовим. В ній, зокрема, зазначалося, що разом з німцями у 1941—1942 рр. було також переселено 662 росіянина, 355 українців,

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Докладніше див.: Известия.— 1990.— 10 февр.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР. Колекція документів.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.

124 поляки, 104 латиші та ін. У групі депортованих з Криму в 1944 р. українців налічувалося 257 чол., з Північного Кавказу — названо «серед інших»⁵¹.

На кінець 1945 р. усього на спецпоселенні, за даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, перебувало 967 085 сімей — 2 342 506 чол.⁵² І переселення контингентів тривало. Начальник УНКВС по Молотовській області Захаров доповідав на початку 1946 р. М. Кузнецову (начальнику ВСП НКВС СРСР), що в область прибули 2407 сімей (5274 чол.) оунівців, з них працюючих — 2261 чол., які одразу ж включилися в лісорозробки.

У 1946 р. переселяли й громадян чеської та словацької національностей (з України до Чехословаччини) та української й російської національностей (з Чехословаччини до СРСР). На основі прийнятого урядом рішення (10 травня 1946 р.) в Українській РСР було визначено на виїзд до Чехословаччини 10 527 сімей (34 122 чол.), а виїхало 10 275 сімей (33 077 чол.). Решті у виїзді відмовили або вони самі виявили бажання залишитися. Таких налічувалося 224 сім'ї — 757 чол. Водночас із Чехословаччини прибуло 2679 українських і російських сімей (11 672 чол.). Вони розселилися у Волинській і Ровенській областях.

На середину листопада 1947 р., за даними Відділу спецпоселень НКВС СРСР, із Західної України прибуло до Кемеровської області 10 316 сімей оунівців та членів їхніх сімей (30 179 чол.), до Челябінської, відповідно, — 2433 (7183), Карагандинської — 3055 (8122), Омської — 5264 (15 202), у Красноярський край — 659 (1691), загалом — 20 613 сімей (59 587 чол.). Загальна кількість переселенців із Західної України становила на той час 25 877 сімей (74 799 чол.).

Водночас виселенням займалися Особливі наради, які за постановами Ради Міністрів СРСР за № 3214—1050 сс працювали від 10 вересня 1947 р. і за № 3728 — 1524 сс — від 4 жовтня 1948 р.⁵³ За постановами оперативних штабів і трійок НКВС республік Прибалтики, Молдавської РСР, західних областей України і Білорусії та Особливих нарад МВС і МДБ СРСР на схід було депортовано 34 891 чол.⁵⁴

У січні 1949 р. начальник управління НКВС по Томській області Смишляев доповідав В. В. Шияну (ВСП НКВС СРСР), що в краї прийнято на розселення 16 сімей (86 чол.) оунівців з Яворівського району Львівської області. Дрібні групи оунівців прибували до східних районів РРФСР безперервно. За даними начальника управління НКВС по Амурській області Жалибіна, 4 серпня туди прибуло 97 сімей (448 чол.) оунівців. Усіх їх було направлено в селище Тинда Желтулакського району. У вересні прибуло ще 1236 оунівців. Водночас до Чити доставили на поселення 1007 оунівців і 164 «указники». Їх направили на золотодобувні роботи⁵⁵. В середині листопада прибув перший ешелон з 235 поселенцями на комбінат «Баргузинзолото». Однак на підприємстві не підготувалися до того, щоб хоч якось їх розмістити. Як повідомляв заступник міністра внутрішніх справ Бурят-Монгольської АРСР підполковник Очиров у листі до В. В. Шияна, «не було ні кімнат для житла, ні пункту охорони здоров'я». Вже до середини грудня 50 чол. захворіли на тиф⁵⁶. Аналогічними були умови проживання і в інших районах поселення оунівців.

6 квітня 1950 р. Рада Міністрів СРСР на доповнення до раніше

⁵¹ Там же. За даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, з Кримської АРСР у 1944 р. було депортовано 191 014 татар. Ці ж цифри містяться і в телеграмах, направлених генералом І. А. Серовим на ім'я Берії 18—20 травня 1944 р.

⁵² Там же.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

прийнятих постанов за № 3214—1050 від 10 вересня 1947 р. та за № 1398—508 від 4 жовтня 1948 р. про посилення жорсткості режиму перебування депортованих прийняла нову постанову за № 1398—508 сс про скасування строків поселення депортованих, членів сімей українських націоналістів, бандитів і бандпособників. Документ поширювався і на всіх висланих у 1944—1949 рр. В ньому вказувалося, що «вони переселені на спецпоселення навечно»⁵⁷. Що ж стосується оунівців, то в той же час було вжито заходів до переселення їх з прикордонних районів Приморського краю. Для цього Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову⁵⁸. 211 оунівців були переселені в район будівництва шляхів Великий Невер — Алдан — Томмот (Амурська область та Якутська АРСР). Спецпоселенців було взято під нагляд відповідних органів МДБ⁵⁹.

Однак усіх переселити не вдалося. Не було можливості замінити 671 оунівця на ремонті 11 шляхів, з яких 7 — знаходилися в прикордонній зоні. Тому МВС СРСР звернулося з листом до Берії, де просило виділити у зв'язку з цим необхідну кількість робітників по лінії Міністерства трудових резервів. Прохання було задоволене.

23 січня 1951 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 189—88 сс, в якій йшлося про виселення 545 куркулів і членів їхніх сімей із західних областей України та Білорусії. Боротьба з «контрреволюцією» не припинялася, хоча вже йшла на спад. 11 лютого 1952 р. до Тюмені були відправлені ешелони зі спецпоселенцями — оунівцями, кількість сімей яких становила 293 (це — 1057 чол.). Через тиждень вони прибули на нове місце проживання. У квітні того ж року проводилася підготовча робота до відправки чергової партії учасників націоналістичних формувань. Їх зібрали 931 чол.⁶⁰ 21 квітня їх відправлено до Тюменської області.

За період з 1944 р. по 1952 р., за даними ВСП НКВС СРСР, Спецвідділу МВС СРСР та інших відомств, було виселено 171 566 (з них — 131 319 дорослих) колишніх членів бандитських формувань⁶¹.

За постановою Ради Міністрів СРСР (№ 977—190 сс) від 13 лютого 1951 р. до Іркутської області переселялися з території Західної України і Західної Білорусії 3046 чол. андерсівців та членів їхніх сімей, а на основі постанови від 13 березня 1951 р. (№ 667—339 сс) були визначені до депортації і учасники нелегальної секти єговістів та членів їхніх сімей — 7449 чол. (вони проживали на території Західної України, Західної Білорусії, Молдавії й республік Прибалтики)⁶². Їх відправляли до Іркутської та Томської області. Кінцевими пунктами доставки, як відзначалося в документах, визначалися залізничні станції Канськ і Решети.

У 1952 р. ще вживалися заходи, в тому числі й на Україні, до виконання Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР від 2 червня 1948 р. про виселення осіб, що вели паразитичний спосіб життя на селі. Розв'язання цих питань перекладалося на загальні збори жителів сіл. Депортація названої категорії населення проводилася у Красноярський край. Кількість переселених досягла 28 202 чол.

У першій половині 50-х років до центральних відомств ішов безперервний потік скарг на обмеження прав спецпоселенців. Уряд розглянув це питання і виніс відповідне рішення, за яким правове становище депортованих (безпосередньо в районах їхнього проживання)

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. На прес-конференції Комітету державної безпеки УРСР (лютий 1990 р.) було сказано, що з 1944 р. по 1951 р. виселили 65 906 сімей — 203 662 чол. — пособників загонів оунівців — УПА (Див.: Известия.— 1990.— 10 февр.).

⁶² ЦДАЖР СРСР. Колекція документів.

дещо поліпшувалося. Однак наказ МДБ СРСР (№ 00776), в якому це рішення тлумачилося, був одержаний органами східних районів тільки у листопаді 1951 р.⁶³

Здійснювалася розробка нових юридичних актів у цьому зв'язку. Так, 5 липня 1954 р. з'явилася постанова Ради Міністрів СРСР «Про скасування деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців»⁶⁴. Партійні організації було зобов'язано посилити роботу серед депортованих, залучати їх до активного громадського і політичного життя.

Однак названа вище постанова стосувалася не всіх. Депортовані оунівці, бандити й пособники бандитів, вислані із Західної України, сім'ї бандитів і бандпособників, куркулів із сім'ями, депортовані протягом 1945—1952 рр. з Литовської, Латвійської, Естонської РСР, а також із Псковської губернії і Західної України та Західної Білорусії, андерсівці з членами їхніх сімей та еговісти, виселені в 1951 р., не підпадали під прийняте рішення. Всім їм було запропоновано займатися суспільно-корисною працею з наданням права вільного пересування у межах відповідних області чи краю (без зміни постійного місця проживання)⁶⁵.

На середину 50-х років на спецпоселенні значилося членів сімей оунівців і бандпособників — 135 762 чол., куркулів із сім'ями — 1911 чол. Розселені вони були таким чином: у Кемеровській області — 22 624 чол., Хабаровському краї — 19 703 чол., Іркутській області — 15 260 чол., Красноярському краї — 13 613 чол., Омській області — 10 152 чол., Томській — 8881, Молотовській — 8778, Казахській РСР — 6721, Челябінській області — 5168, Амурській — 4392, Тюменській — 5128, Читинській — 3747, Архангельській — 3256, Комі АРСР — 2762, Якутській АРСР — 2593, Бурят-Монгольській АРСР — 1688, Киргизькій РСР — 1528, Удмуртії — 759, у Приморському краї — 707 чол., в інших — 442 чол.⁶⁶

Працювали вони переважно в сільському господарстві і вугільній промисловості. Так, у Кемеровській області з 22 624 чол. працювали 14 тис. чол., Іркутській — 2289, у Челябінській — 5168 чол. Половина з них трудилася на шахтах⁶⁷.

28 червня 1955 р. помічник Голови Ради Міністрів СРСР А. Андреев направив записку на ім'я міністра внутрішніх справ С. М. Круглова з пропозицією «внести деякі зміни в існуючі обмеження по спецпоселенню»⁶⁸. В обговоренні її узяв участь М. О. Булганін.

Розглянувши порушене питання, 15 травня 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову за № 644—376 сс «Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення». До кінця року депортованих у 1944—1952 рр. із західноукраїнських областей оунівців, пособників бандитів та членів їхніх сімей лишалося на спецпоселенні 90 653 чол., бандитів, німецьких пособників і членів їхніх сімей, виселених протягом 1945—1950 рр. — 39 839 чол., виселених із Західної України в 1951 р. — 1043 чол.⁶⁹

Проводилося поступове повернення спецпереселенців. На березень 1957 р. до Української РСР повернулися 20 043 учасники оунівського руху і 22 497 бандпособників, 1666 чол. — засуджених за зв'язок з небезпечними елементами, 5713 чол. — з тих, що служили у німецьких формуваннях, 6416 чол. — засуджених за інші антирадянські виступи,

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

9111 чол.— членів сімей учасників і пособників оунівців, виселених за рішеннями Особливих нарад МВС та МДБ СРСР, 88 чол.— членів сімей німців-репатріантів, яких виселяли за рішенням НКВС СРСР. Усього повернулися 65 534 чол.⁷⁰

Повернення народів у місія їх історичного проживання є складовою частиною національної політики СРСР. Ця ідея містилася у виступах багатьох народних депутатів. Безумовно, що реалізація її матиме ефект у тому разі, коли це справді викликається необхідністю і спрямовується на дальший розвиток радянської федеративної держави.

З метою пізнання закономірностей розвитку національних відносин, зокрема в 30—50-ті роки, необхідно глибоко їх вивчати. Сьогодні, в період революційного оновлення радянського суспільства, коли почато процес демократизації, очищення всіх сторін нашого життя від деформацій і спотворень загальнолюдських принципів гуманізму, відзначається в Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними й злочинними репресійних актів проти народів, що зазнали насильственого переселення, і забезпечення їхніх прав»,— у країні посилюється прагнення знати правду про минуле, щоб засвоїти його уроки в ім'я майбутнього...»⁷¹.

Незважаючи на політичні й економічні труднощі в історії Радянської держави, все ж нагромаджувався певний досвід у налагодженні життя численних національних меншостей. Безумовно, проводилася певна робота в справі їх політичного і економічного розвитку, залучення до активної участі в державному управлінні, хоча досягти ефективних результатів в умовах адміністративно-командної системи було не так уже й легко.

Одержано 27.03.90.

В статье освещается одна из неизвестных страниц национальных отношений в СССР — выселение народов в 30—50-е годы. Показано, кто стоял во главе этих мер, как протекал процесс переселения народов, их распределение на новых территориях, последствия такой политики. Эти и другие вопросы рассмотрены на новом архивном материале, впервые вводимом в научный оборот.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Известия.— 1989.— 24 нояб.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. В. Сиволюб (Київ)

Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика

Зроблено спробу, спираючись на положення класиків марксизму-ленінізму, проаналізувати сучасний страйковий рух у нашій країні.

Ще кілька років тому стаття на таку тему могла б «із скрипом» бути визнана актуальною лише щодо сучасної страйкової практики на Заході. Однак, як, мабуть, уже здогадався читач, мова в ній піде про інше— про страйковий рух другої половини 80-х років у радянському суспіль-

стві, яке згідно з «теоріями» вождів, від Сталіна до Брежнєва, пройшло стадії «остаточної перемоги» соціалізму, його «розвинутості» і, за прогнозами Хрущова, вже мало ввійти у ще не бачений ніким «умоглядний комунізм». Проте все це — тільки в теорії, в утопічній теорії, якою ніхто, і насамперед самі утопісти, ситим не був. А в реальності — глибока криза всього суспільства, одним з виявів якої є розгортання масового страйкового руху: 1500 підприємств, 1,4 млн. чоловік — ось його параметри за 1989 рік¹, які, за попередніми підрахунками, у 1990 р. будуть перевершені.

Явище це для нас поки незвичне, суперечливе, неоднозначне, незважаючи на те, що для решти людства страйки — звичайний елемент повсякденного буття, який має багатовікову історію. Саме тому, на наш погляд, доречно вже сьогодні зробити спробу розглянути сучасний страйковий рух у першій країні соціалізму (не будемо тут сперечатись: чи є він, той соціалізм, чи замість нього побудовано щось інше; візьмемо цю офіційну позицію за даність, адже соціалізм може бути, як ми тепер знаємо, й тоталітарним, і командно-бюрократичним), спираючись на положення основоположників наукового соціалізму, великих його теоретиків — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Очевидно, таку постановку питання є потреба обґрунтувати. Адже будь-хто, навіть поверхово знайомий з працями основоположників марксизму, може заперечити, що в них, мовляв, немає нічого про страйковий рух за соціалізму. І це — правда. Але далеко не вся. Класики досить ґрунтовно аналізували це явище як таке. Вони залишили методологічні підходи до його вивчення, не скористатись якими сьогодні було б просто не по-хазяйському. Йдеться, звичайно, про творче, а не догматичне використання теоретичної спадщини, про її зіставлення з дійсністю і навпаки — дійсності з теорією, виявлення не тільки «невмирущого», а й відмерлого у концепціях, які відстоять від нас на десятки й сотню років. Головне ж у такому підході — аналіз самої дійсності наших страйків у зіставленні її з тим «класичним» рухом капіталістичного суспільства, що був матеріалом для теоретичних висновків Маркса, Енгельса, Леніна.

Вичерпати цю тему в одній статті просто неможливо, та автор і не ставив перед собою такого завдання. В ній піде мова не про подробиці страйкових перипетій (хоча вони й цікаві), а про тенденції, причини, наслідки. Здається, саме це — найцікавіше і найістотніше. Матеріал на таку тему не може не бути дискусійним, і якщо дискусія виникне, автор вважатиме свою мету досягнутою.

Загальновідомо, що основоположники марксизму вважали страйк могутнім зняряддям класової боротьби пролетаріату. Крім того, вони вбачали у страйках природний суспільний регулятор взаємовідносин між працею і капіталом, між робітником і працедавцем. «Якби фабрикант, — вказував Ф. Енгельс, — не мав перед собою концентрованої маси робітників, готових до відсічі, він в погоні за наживою поступово все більше й більше знижував би заробітну плату; більше того, конкурентна боротьба, яку йому доводиться вести з іншими фабрикантами, примушувала б його це робити, і заробітна плата скоро упала б до мінімуму. Така конкуренція фабрикантів між собою може бути при нормальних умовах обмежена опором робітників»². Цей висновок Ф. Енгельса, зроблений у процесі аналізу капіталізму в його класичній англійській формі, має, на нашу думку, універсальний характер й може бути застосований до будь-якого суспільного устрою, що не базується на позаекономічному примушуванні людини до праці і характеризується відчуженням безпосереднього виробника від засобів виробництва, від власності

¹ Правда. — 1989. — 23 дек.

² Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії: З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 2. — С. 422.

на них. Навряд чи є сьогодні потреба детально обґрунтовувати й доводити доведене у безлічі офіційних промов і документів, наукових і публіцистичних статей, зрештою — самим життям: сучасному радянському суспільству притаманні обидві названі вище ознаки.

За умов командно-адміністративного соціалізму державна власність на засоби виробництва не могла не підмінити собою власність суспільну. А безвідмовна ідеологічна машина сталіністської держави зробила все, щоб ототожнити у свідомості мільйонів державну власність із загальнонародною так само, як державу із суспільством. Звичайно, коли б ідеологічна обробка «гвинтиків соціалізму» не доповнювалася репресіями, то ще не відомо, чи глибоко вбилося б у свідомість це ідеологічне кліше і чи сприймалося б так довго з небаченою (навіть для терплячого характеру нашого народу) покорою. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що, можливо, за винятком періоду непу, різноманітні засоби позаекономічного впливу — від репресій до талонно-карткової системи розподілу різного роду «дефіцитів» — перманентно аж до останнього часу домінували у взаємовідносинах між державою-працедавцем і її найманими працівниками-громадянами. При цьому в міру розвитку радянського суспільства, поступового наростання кризи феодално-адміністративного соціалізму методи позаекономічного впливу дещо пом'якшувались, адже вони практично вичерпали себе вже на початок 50-х років, і робилися не дуже вдалі спроби доповнити їх заходами економічної заінтересованості. Тому, на наш погляд, цілком логічно й законірно страйковий рух виник у нашому суспільстві саме у переломний період перебудови, коли засоби позаекономічного примусу до праці остаточно вичерпали себе, а відчуження робітника від засобів виробництва ще не подолано методами економічного характеру. Хоч його подолання й проголошено однією з найважливіших цілей перебудови. «Економічні механізми, що формуються перебудовою, — підкреслює М. С. Горбачов, — дадуть належний ефект, коли трудяща людина стане реальним суб'єктом власності, робітник — власником засобів праці, селянин — господарем землі, а в самих цих механізмах будуть представлені не тільки суспільні, а й — у гармонії з ними — власні інтереси трудівника, щоб люди могли бачити зв'язок результатів своєї праці з винагородою за працю»³.

Проте обумовлювати початок страйкового руху тільки тим, що позаекономічний примус діяти перестав, а економічні важелі ще не запрацювали на повну потужність — було б спрощенням. Так само не можна, очевидно, вичерпати комплекс цих причин недостатньою свідомістю частини робітничого класу, діями «неформалів», що активізувалися в умовах лібералізації соціалізму, і самою лібералізацією (більш поширений термін — демократизація), на яку консервативна частина суспільства готова списати всі вади і катаклізми, що виникли в процесі перебудови. Найбільш повну відповідь, гадаю, дає Ф. Енгельс, думку якого було наведено вище. Спробуємо продовжити міркування в цьому напрямі. Якщо майже 70 років держава-працедавець не мала перед собою концентрованої маси робітників, готових до опору, то вона не дуже й дбала про їх добробут, особливо в умовах гострого протистояння (конкуренції, змагання) двох протилежних соціальних систем, яке завжди висувало на перший план інтереси (військові, політичні, ідеологічні, економічні) держави, а не людини. Чи потрібно це підтверджувати фактами? Досить, мабуть, лише одного офіційного визнання: «У підсумку, ставши великою і могутньою державою, країна не створила для маси людей умов життя, природних для будь-якої цивілізованої держави»⁴.

³ Горбачов М. С. Соціалістична ідея і революційна перебудова // Рад. Україна. — 1989. — 28 листоп.

⁴ Там же.

Отже, не перебудова породила страйки. Їх спричинили кількадесятирічне панування командного соціалізму, занепад життєвого рівня трудящих, звичайно, не абсолютний, а відносний — порівняно із зростанням рівня соціально сформованих потреб людей, підвищенням добробуту та життєвого рівня в цілому у розвинутих капіталістичних країнах, які увійшли вже в епоху «суспільства споживання». Перебудова ж лише сприяла виявленню цих кричущих соціальних суперечностей. Останнє також заслуговує на увагу. Адже фактично страйковий рух у завуальованих, підпільних формах не припинявся в нашій країні ніколи. Про це досить влучно сказав один з народних депутатів з трибуни Верховної Ради СРСР: «Говорять, добре, мовляв, що в нас хлібороби не страйкують... Та страйкують, і давно... Тільки ногами»⁵. І хіба тільки хлібороби? Хіба нескінченні перекури на заводах і будмайданчиках, бракоробство, прогули — не різновид страйку? Про те, що це — масове явище, яке сягає у глибини радянської історії, свідчить і наше законодавство — безпрецедентне для будь-якої цивілізованої країни. В ньому ухилення від праці розглядається як карний злочин. Навіть у діючій нині Конституції СРСР (стаття 60) зазначається, що ухилення від суспільно корисної праці несумісне з принципами соціалістичного суспільства. Отже, наявність «підпільних» страйкарів і страйків як явища відбито в Основному законі країни. Які ж ще докази потрібні? Перебудова лише перевела хворобу з латентної форми у відкриту. Саме тому нинішній сплеск страйкової хвилі має, на наш погляд, розглядатися в історичному плані не як початок страйків за соціалізму, а як продовження страйкового руху, що змінював відповідно до зовнішніх умов лише свої форми. Може саме тому положення класиків марксизму щодо страйків так актуально звучать сьогодні. Виявлення ж хвороби відкриває шляхи для її лікування. Це насамперед викоренення соціальних причин страйків. І однією з форм «лікування» є, як це не парадоксально, ... самі страйки.

Авторові менш за все хотілося б, щоб його назвали «апологетом» страйкового руху. Їх і так вистачає. Але навіть при нинішньому більш як скрутному становищі в економіці, зростанні соціальної напруженості в суспільстві не можна забувати або не бачити, що страйки є насамперед не стільки руйнівною силою (хоч вони і є нею), скільки виявом і засобом формування самосвідомості трудящих мас, коли кожен із страйкарів свідомо заявляє про себе як людина. Залишаючись на позиціях наукового соціалізму, не бачити цього не можна. Адже ще майже 150 років тому Ф. Енгельс наголошував, що зниження життєвого рівня, навіть коли воно викликане об'єктивно станом ринку, робітники кожного разу сприймають як погіршення свого становища, від чого прагнуть захистити себе. Саме тому, на думку Ф. Енгельса, більшість страйків закінчується для робітників безрезультатно. «Виникає питання, чому ж робітники оголошують страйк в таких випадках, коли марність цього заходу ясна для кожного? Та просто тому, що робітник *мусить* протестувати проти зниження заробітної плати, навіть проти самої необхідності цього зниження тому, що він *мусить* заявити, що він, людина, повинен не пристосовуватись до обставин, а, навпаки, пристосовувати обставини до *себе*, до людини, тому що мовчання робітника означало б примирення з цими обставинами...»⁶.

Хіба нині це універсальне пояснення соціальної психології та поведінки робітника втратило свою актуальність? І хіба не зрозуміло, що страйки як явище (не беручи до уваги конкретних його проявів і форм у конкретних умовах) вияв зовсім не «низької свідомості» страйкарів, а їх революційної наснаги, активності, а інколи й відчаю і мужньої рішучості змінити на краще не тільки свою долю. Чи помилявся Ф. Ен-

⁵ Труд.— 1989.— 7 дек.

⁶ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.— С. 423.

гельс, коли відзначав, що «як школа боротьби страйки незаміними» і що для них «потрібна мужність і навіть більша, часто значно більша мужність, значно більш смілива і тверда рішучість, ніж для повстання»⁷? Якщо перебудова — революція, то страйки — одна з форм участі трудящих у ній, вияв того, що розпочата як «революція зверху» перебудова переростає у справу самих народних мас. Навряд чи ті, хто цю революцію розпочинав «зверху», могли передбачити саме такі форми вияву революційної творчості мас знизу. Але, коли лідер і головний архітектор перебудови визнає, що «поняття «революція зверху» неприйнятне» і визначає перебудову як «цілісний революційний процес, здійснюваний демократичними методами, народом і для народу»⁸, то, очевидно, не можна не визнати правомірність і такої форми революційної боротьби, як страйк, перевіреної багатовіковою історією всіх революцій. А як по-сучасному сприймаються сьогодні ось ці слова В. І. Леніна: «Ніде в Європі страйки в ХХ столітті не мали, не мають і не можуть мати такого значення, як у Росії епохи, яку ми переживаємо. Чому? Та тому, що в усій Європі давно абсолютно закінчено період демократичних перетворень, а в Росії на черзі стоять — в історичному значенні цього слова — саме такі перетворення. Звідси — загальнонародний характер економічних, а ще більше неекономічних, страйків у Росії. Такого загальнонародного характеру (з точки зору демократичних перетворень країни) позбавлені європейські страйки, які є провісниками зовсім інших перетворень»⁹. Зведення ж страйків лише до засобу розв'язання локальних трудових конфліктів означало б відхід від їх оцінки з позицій класичного марксизму і марксизму взагалі. Таке «принижене» тлумачення страйків, яке набуло значного поширення в ряді офіційних документів, виступах багатьох засобів масової інформації, — не що інше, як ідеологічне кліше, котре коли й здатне когось обманути, то хіба що самих його творців. Нинішній страйковий рух у нашому суспільстві, яке переживає переломний революційний період, не може бути нічим іншим, крім могутнього знаряддя соціального творення нового і руйнування віджилого. Лише з цієї точки зору, яку пропонує нам марксизм, можливі адекватний аналіз страйкових процесів і соціальне управління ними, спрямування їх на благо суспільному прогресові, а не навпаки.

Ці дві діалектично взаємопов'язані функції страйкового руху — творення і руйнування — можуть бути використані як «на благо», так і «на зло» перебудові. Вони здатні прискорити її або загальмувати чи навіть завести у діаметрально протилежний бік, незважаючи на найпрогресивніші гасла, під якими страйки проходять. Руйнівна функція страйків, на перший погляд, для всіх очевидна: розхитання й без того розхитаної економіки, зриви поставок за договорами і як наслідок — зменшення, а то й цілковите припинення виробництва на суміжних із страйкуючими підприємствах, загострення становища на ринку товарів і послуг, зростання інфляції та соціальної напруженості. Звідси негативне ставлення до страйків не тільки представників держaparату, а й самих робітників. «Страйки — удар по наших спільних інтересах» — одне з домінуючих гасел на зустрічі колективу лєнінградського об'єднання «Кировский завод» з першим секретарем обкому та міськкому КПРС Б. В. Гідасповим¹⁰. Трудовий колектив Авдіївського коксохімічного заводу (Донецька область) через газету «Труд» закликав страйкуючих гірників Воркути припинити страйк і розпочати поставки вугілля для цього виробництва. «Вважаємо метод страйку, — пишуть коксохіміки, — неприйнятним для розв'язання трудових суперечок і конфліктів». Ана-

⁷ Там же. — С. 429.

⁸ Горбачов М. С. Соціалістична ідея і революційна перебудова // Рад. Україна. — 1989. — 28 листоп.

⁹ Ленін В. І. Дещо про страйки // Повне зібр. творів. — Т. 22. — С. 336.

¹⁰ Правда. — 1989. — 29 нояб.

логічну позицію зайняв і колектив Макіївського коксохімзаводу: «Припиняйте страйк, починайте працювати і відвантажувати нам вугілля»¹¹.

Та це лише один, безперечно негативний, бік руйнівної функції страйкового руху. Є й інший. Адже сьогодні практично ніхто не піддає сумніву більшість соціальних та економічних вимог страйкарів. Сумнів і критику викликає форма боротьби за них. При цьому звертає на себе увагу та обставина, що, як свідчать, зокрема, й наведені вище висловлювання, критика страйків знизу зумовлена насамперед не загальними політичними мотивами, а суто груповими корисливими інтересами: ви там, мовляв, страйкуєте, а ми простоємо і втрачаємо в зарплатні. У тих же членів суспільства, чиїх безпосередніх інтересів страйки не зачіпають, ставлення до них або схвальне, або принаймні байдуже. Більш ґрунтовна й рішуча критика лунає на адресу страйків з боку представників державного і партійного апарату, який небезпідставно вбачає в них замах на командно-бюрократичну систему. Саме в цьому полягає інший, більш замаскований аспект руйнівної функції страйків. А жодна революція, як відомо, без руйнування віджилого не обходиться. Доки процеси оновлення в СРСР залишалися «революцією зверху» вони здатні були обійтися без страйків, оскільки являли собою, по суті, не революцію, а реформацію. Коли ж перебудова почала переростати у революцію справжню, тобто знизу, страйки, хочемо ми того чи ні, перетворилися на один з її невід'ємних компонентів, засобів тиску народу на командно-бюрократичну систему, що, звичайно, сама себе ліквідувати не буде інакше, як відступаючи під тиском обставин, з якими не рахуватися неможливо.

Сьогодні, в умовах відсутності в країні справжнього економічного й політичного плюралізму, страйки як вияв одвічного протистояння суспільства і держави з їх далеко не тотожними інтересами є свого роду знаряддям його поступового утвердження. Адже плюралізм у загальноприйнятому розумінні — це зовсім не можливість вільного висловлювання різних точок зору, як дехто з нас намагається тлумачити дане поняття, тим самим підмінюючи його гласністю. Плюралізм — це здійснення управління будь-якими соціальними процесами на основі протистояння різних соціальних сил, які урівноважують одна одну. Тому об'єктивно страйки сприяють забезпеченню збалансованості інтересів народу й держави, виробленню взаємних компромісів між ними. І це, як не дивно, передбачили засновники марксизму. Прочитуємо В. І. Леніна, опустивши у цитаті лише роки: «При відсутності в (...) рр. вільних організацій, вільної преси, парламентської трибуни і т. п., маси не могли згуртуватися в (...) р. інакше, як стихійно, в ході самої боротьби»¹². Хіба ж не про нас, не про наш час сказано? А тепер замість крапок проставимо роки. У В. І. Леніна це, відповідно, 1895—1904, 1905.

Наївно, на наш погляд, бентежитись, що страйки, навіть політичні, самі по собі можуть загрожувати існуючому державному устрою і навіть відразу докорінно змінити його. Адже у протистоянні між бюрократичною державою і народом відбуватиметься не тільки консолідація трудящих, а й гнучкішими, життєздатнішими ставатимуть усі державні структури, еволюціонуючи в демократичному напрямі. По суті, на це звернув увагу ще К. Маркс, якщо, звичайно, не тлумачити його дослівно. «В Англії,— зауважував він,— страйки завжди були приводом до винайдення і застосування тих чи інших нових машин. Машини були, можна сказати, зброєю капіталістів проти заворушень кваліфікованих робітників... Якби навіть єдиним результатом коаліцій і страйків були спрямовані проти них зусилля винахідницької думки в галузі механіки, то і в цьому разі коаліції і страйки справляли б величезний вплив на

¹¹ Труд.— 1989.— I дек.

¹² Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії // Повне зібр. творів.— Т. 19.— С. 372.

розвиток промисловості»¹³. Гадаю, що слова К. Маркса доцільно розуміти у тому широкому смислі, що прогрес будь-якого суспільства забезпечується шляхом виникнення і розв'язання суперечностей, одним з виявів яких і є страйки.

Проте прогресивний розвиток суспільства не йде, як відомо, по висхідній прямій. Тому за певних умов, а особливо в цій кризовій ситуації, що існує нині в нашій країні, надмірна ескалація вимог страйкарів при відсутності єдності дій більшості трудящих і погіршенні загального економічного становища може замість поступової лібералізації та демократизації суспільного устрою дати зовсім протилежний ефект. Командно-адміністративна система, скориставшись невдоволенням населення, погіршенням його життєвого рівня, постарається спрямувати для невдоволення проти страйкарів і використати напружену ситуацію для «загвинчування гайок». Тим більше, що в країні, де свідомість численних верств населення, які прагнуть «чудес» від будь-кого — Чумака, Кашпіровського чи якогось нового месії — батька народів, перебуває майже на середньовічному рівні, виключити можливість такого перевертоту сьогодні навряд чи можливо. Тому і самим страйкарям, і тим політичним силам, які прагнуть використати їх у своїх цілях, було б доречно нагадати «Казку про рибака і рибку». Не залишитися б їм і всім нам біля розбитого корита. До руйнівної функції революції (страйку) не можна не ставитися з великою обережністю, якщо нам не зраджує історична пам'ять про останню нашу революцію, яка безпідставно зруйнувала стільки, що досі ми його не поновили.

Тільки раціональне, прагматичне ставлення до руйнівної функції страйків відкриває можливості для реалізації їх творчої функції. Остання ж полягає насамперед у консолідації трудящих в їхній боротьбі з консервативними бюрократичними структурами, що стримують розвиток перебудови, у поліпшенні добробуту народу, утвердженні початків справжнього плюралізму в усіх сферах життя суспільства, а не тільки в духовній, становленні паритетних відносин між державою і громадянським суспільством, різними соціальними верствами та професійними групами населення.

Із сказаного вище, а головне — з аналізу реальностей останнього часу в країні впливає, на наш погляд, майже однозначний висновок про неминуче об'єктивне наростання політизації страйкового руху. Яскравим прикладом цього, на перший погляд, може здатись страйкова епопея гірників (1989 р.), які висували спочатку начебто лише економічні вимоги, а завершили свій страйковий марафон недовірою урядові країни, що її висловили страйкарі з воркутинської шахти «Варгашорская». Проте така динаміка вимог, гадаю, не повинна вводити нас в оману, так само як і «гнівне» (за багатьма свідченнями преси) відкидання шахтарями, особливо влітку 1989 р., на першому етапі страйкової боротьби, спроб різного роду «неформалів» нав'язати їм політичні гасла й вимоги до властей.

Основоположники марксизму озброїли нас досить чіткою системою критеріїв визначення рівня політизації страйку. К. Маркс зазначав, що «...всякий рух, в якому робітничий клас протистоїть як клас пануючим класам і прагне перемогти їх тиском іззовні, є політичний рух. Так, наприклад, прагнення з допомогою страйків і т. п. примусити окремих капіталістів на якій-небудь окремій фабриці або навіть в якій-небудь окремій галузі промисловості обмежити робочий час є суто економічний рух; навпаки, рух, що має на меті змусити видати закон про восьмигодинний робочий день і т. д., є політичний рух. І, таким чином, з розрізнених економічних рухів робітників повсюдно виростає політичний рух, тобто рух класу, який прагне здійснити свої інтереси в

¹³ Маркс К. Злиденність філософії: Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 4.— С. 173.

загальній формі, тобто в формі, що має примусову силу для всього суспільства. Якщо для цих рухів потрібна певна попередня організація, то вони, з свого боку, в такій же мірі є і засобом розвитку цієї організації»¹⁴.

Оцінюючи з цих позицій страйки тих же гірників, не можна не визнати, що в гаслах і діях страйкарів, які, на перший погляд, мали суто економічний характер, з самого початку були наявними певні, а то й значні, елементи політизації. Вони, зокрема, добре проглядаються у вимогах економічної самостійності шахт; поширення ряду шахтарських пілг на інші категорії трудящих¹⁵; висуванні соціальних вимог, співзвучних настроям більшості трудящих усіх професій (наприклад, про збільшення відпусток); в організованому в союзному масштабі характері страйків, взаємоузгодженні дій страйкарів, ідентичності їхніх вимог, створенні та діяльності страйккомів, які у ряді випадків ставали тимчасово паралельними органами влади на місцях, тощо. Все це — ознаки сили робітничого класу, усвідомлення ним своїх інтересів і рішучості боротися за них.

Доречно наголосити, що результати страйку гірників мали загально-суспільний, загальнодержавний, а не лише суто професійний чи місцевий резонанс. На вимогу страйкарів-гірників було видано не наказ міністра вугільної промисловості, не рішення місцевого радянського або партійного органу, а відому постанову Ради Міністрів СРСР № 608, яка передбачає задоволення переважної більшості вимог страйкарів. Тверда позиція гірників у питанні про збільшення тривалості відпусток сприяла прискоренню розробки відповідного загальносоюзного закону, що передбачає їх подовження практично всім категоріям трудящих.

Здається, доказів політичного характеру сучасного страйкового руху достатньо для висновку про розвиток саме цієї тенденції. Проте в умовах плюралізму думок, для переконливішого обґрунтування цього висновку, не зайвим буде навести дві точки зору людей, які, оцінюючи страйкові події з протилежних позицій, сходяться в одному — політизації цього руху. Ось думка народного депутата СРСР, президента Союзу об'єднаних кооперативів академіка ВАСГНІЛ В. О. Тихонова: «...Чи є в нас будь-які явища, які не стають тепер політичними? Страйки шахтарів, ми ж не сліпі, — це політичні акції. В основу всього покладені вимоги про самостійність, в тому числі й економічну. Чи мають у цьому випадку шахтарі право на формування своїх політичних гасел? А чому ні?»¹⁶. А голова ЦК профспілки робітників вугільної промисловості М. О. Сребний у виступі на VII пленумі ВЦРПС (1989 р.) відзначив: «Страйк у Воркуті показав, що оновлені профоргани не обмежуються тільки економічними вимогами. Було сказано і в доповіді, і в статуті у нас з вами записано, що ми відстоюємо економічні та юридичні права трудящих і відкидаємо політичні вимоги. Але інколи економічні проблеми самі собою переходять у політичні... У Воркуті все-таки більшість проголосувала за політичні страйки»¹⁷.

Отже, тенденція, з якого боку не подивись, вимальовується досить чітко. Інша річ — як її оцінювати. Чи як результат підступів ліворадикальних інтелігентів, «неформалів», які, за словами М. О. Сребного, ведуть «обробку» страйкарів¹⁸, чи як об'єктивну закономірність будь-якого страйкового руху, саме руху, а не окремих страйків?

¹⁴ Маркс К. Маркс — Фрідріху Больте в Нью-Йорк. 23 листопада 1871 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 33. — С. 268.

¹⁵ «Ми вважаємо, — говорив, наприклад, член воркутинського міського страйкового комітету з шахти «Комсомольская» О. Грязнов, — що постанова Ради Міністрів СРСР, яка зберігає гірникам надбавки при переході з одного колективу в інший, має поширюватися на всі категорії працівників Заполяр'я» (Труд. — 1989. — 1 дек.).

¹⁶ Лит. газ. — 1989. — 29 нояб.

¹⁷ Труд. — 1989. — 6 дек.

¹⁸ Там же.

Чи можна взагалі провести чітку грань між економічними і політичними страйками, відокремити їх одне від одного? Це для нашого суспільства далеко не риторичне запитання, від розв'язання якого певною мірою залежатиме доля самої перебудови як революції. У засновників наукового соціалізму в цьому питанні немає жодних вагань і розбіжностей. К. Маркс як самоочевидну цитує відповідь угорських робітників (1866 р.) міністру внутрішніх справ цієї країни: «Оскільки державні справи позначаються на становищі робітників, робітники повинні і, звичайно, будуть займатися політикою»¹⁹. Раніше він же у «Злиденності філософії» зауважив: «Не говоріть, що соціальний рух виключає політичний рух. Ніколи не буває політичного руху, який не був би в той самий час і соціальним»²⁰. Логічно доповнити: і навпаки. Ще чіткіше висловлювався з цього приводу В. І. Ленін, який вважав, що економічні й політичні страйки перебувають у найтіснішому взаємозв'язку, разом підносяться і разом падають²¹. Для Володимира Ілліча було цілком очевидно, «...яка саме є взаємозалежність економічного і політичного страйку: без їх тісного зв'язку справді широкий, справді масовий рух неможливий...»²². Більше того, немовби передбачаючи всі наші сьогоденні питання і суперечки, наївні спроби віднести масові страйки на рахунок «провокаційних» дій екстремістів і «неформалів», він розглядав страйк як могутній засіб революціонізації суспільства. «Цей засіб — революційний упертий страйк, який перекидається з місця на місце, з одного кінця країни в інший, страйк повторний, — страйк, який піднімає відсталих до нового життя боротьбою за економічні поліпшення, — страйк, який плямує і бичує всякий визначний акт насильства... Такого страйку не можна викликати штучно (курсив наш. — Ю. С.), але його не можна і спинити, коли він почав охоплювати сотні і сотні тисяч»²³.

Гадаю, коментар не потрібен. Класики тому й класики, що вони не старіють. Немає ніякої їх провини в тому, що з нами сталося і відбувається: учитель відповідає за методику виховання і навчання, а не за бездарність чи обдарованість учнів. Останнє від бога. І, залишаючись на позиціях справжнього марксизму, вже, мабуть, час перестати деяким представникам апарату дивитися на робітників і народ у цілому, як на «дітлахів», що підпадають під вплив то «зарубіжної» пропаганди, то «неформалів», то ще когось. Такий, сталіністський за своєю суттю, підхід вже призвів державу і державну партію до кризи, а далі він може призвести лише до повної втрати нею авторитету в народі. Робітники завжди, а сьогодні, мабуть, особливо, можуть самостійно розібратися в тому, що їм на користь, а що — ні. І свідомості їм також не позичати. Скільки було закликів до страйкуючих гірників у 1989 р. негайно припинити страйк, а вони його продовжували доти, доки вважали це за доцільне. І якщо на початку страйку «неформалів»-інтелігентів гнали з трибун, коли вони висували політичні гасла, то наприкінці — шахтарі самі висунули ще радикальніші політичні вимоги. Коли ж напередодні II з'їзду народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. п'ять народних обранців звернулися із закликом провести двогодинний політичний попереджувальний страйк з метою тиску на з'їзд, робітники їх не підтримали. Причому повідомлення з місць свідчать: сталося це зовсім не через те, що слова заклику впали на погано підготовлений ґрунт. Атмосфера у страйковому комітеті Донецька, наприклад, і до звернення

¹⁹ Маркс К. Звіт генеральної ради IV щорічного конгресу Міжнародного товариства робітників // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 380.

²⁰ Маркс К. Злиденність філософії // Там же.— Т. 4.— С. 178.

²¹ Див.: Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії // Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 380.

²² Там же.— С. 382.

²³ Ленін В. І. Розвиток революційного страйку і вуличних демонстрацій // Повне збір. творів.— Т. 22.— С. 273.

була вкрай напружена, а після його одержання ще більше загострилася. Проте нікому з страйкомівців не спало на думку стрімголов підтримати авторів звернення. Після бурхливих дебатів Донецький страйком вирішив: позицію народних депутатів щодо прискорення прийняття законів про землю, власність та інших підтримати, але не страйкувати. Більше того, страйк як засіб розв'язання політичних проблем у тодішніх умовах гірники засудили²⁴.

Отже, реальний хід подій показує, що ленінський погляд на страйковий рух як вияв самосвідомості і самодіяльності має не застарів і сьогодні. І розглядати цей рух як штучний, викликаний лише діями «затятих неформалів», означало б зовсім заплутати питання, підмінити причини наслідками, рушійні сили — силами, які прагнуть примазатись до руху, використати його в своїх цілях. Останніх, звичайно, не можна скидати з рахунку. Більше того, в умовах прискореного руху суспільства до політичного плюралізму спроби вплинути на страйкарів як «справа», так і «зліва» є цілком закономірним явищем. І не треба бути провидцем, аби прогнозувати дальше зростання тиску різного роду політичних угруповань на страйкарів. Звичайно, з точки зору правлячої партії, це явище небажане. Але, щоб успішно боротися з ним, слід, очевидно, насамперед рішуче позбутися погляду на дії політичних іншодумців як на щось кримінальне, неможливе й недопустиме. Адже, коли самі комуністи не були правлячою партією, вони ставилися до політизації страйкового руху як до справи самоочевидної. У проекті резолюції про економічну боротьбу до II з'їзду РСДРП В. І. Ленін зазначав: «З'їзд визнає за безумовно необхідне підтримувати і розвивати в усіх випадках усіма заходами економічну боротьбу робітників та їх професійні спілки (переважно загальноросійські), закріплювати з самого початку соціал-демократичний характер економічної боротьби і професійного робітничого руху в Росії»²⁵. Наївно сподіватися, що нинішні політичні течії у боротьбі за владу стоятимуть на позиціях невтручання у страйковий рух. Це протиприродно політичній діяльності. Тому протистояти цим спробам можна лише повсякденною копійкою роботою насамперед у трудових колективах, а не «каральними» акціями проти політичних суперників.

Кардинально ж запобігти тенденції до політизації страйкового руху, принаймні зменшити її, можна лише на шляхах переходу від «демократизації» до справжньої демократії, коли будь-яке політичне питання вільно обговорюватиметься й розв'язуватиметься з урахуванням інтересів усіх верств населення, представлених на політичній арені, в межах усталених демократичних інститутів і процедур, тобто не на вулицях, а в парламентських установах. Зволікання ж з утвердженням справжньої демократії так чи інакше спонукатиме до політизації страйкової боротьби, до її наростання в цілому.

Страйковий рух у нашому суспільстві — реальність, з якою не можна не рахуватися. Нею можна лише управляти на основі її вивчення. Сьогодні навряд чи є підстави сподіватися, що найближчим часом ця проблема перестане бентежити суспільство, а саме явище піде на спад. Адже країна перебуває на крутому історичному повороті. І коли В. І. Ленін вважав, що «...піднесення страйкової хвилі означає критичні, поворотні пункти всієї соціально-політичної еволюції країни»²⁶, то логічно припустити, що критичні, поворотні пункти історії у кризовій ситуації навряд чи можуть обійтися без загострення страйкової боротьби. Особливо, коли остання приносить успіх страйкарям. А вона вже його приносить. Сьогодні, наприклад, гірникам, а завтра — кому? Наїв-

²⁴ Рад. Україна.— 1989.— 10 груд.

²⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 7.— С. 236.

²⁶ Ленін В. І. Про статистику страйків у Росії // Повне зібр. творів.— Т. 19.— С. 378.

но сподіватися, що інші промовчать. Не будемо гадати, але В. І. Ленін вважав, що «...прикладі успішних страйків в одному районі, дані про вищий рівень життя, про кращі умови праці в одній місцевості заохочували б і робітників інших місцевостей до нової і нової боротьби...»²⁷.

Звичайно, такого роду прогнози ризиковано робити, спираючись навіть на такі авторитети, як В. І. Ленін. Однак, коли теорія підтверджується реаліями буття і соціальної психології сьогодення, є над чим поміркувати. Всі ми бачимо, а соціологи підтверджують, що тепер змінюються, а точніше — практично вже змінилися основоположні соціально-психологічні мотиви, якими керується більшість людей. Зникла, наприклад, настанова, яка протягом багатьох радянських десятиріч була однією з провідних: «Затягнемо дужче пояси сьогодні, щоб завтра нам, а якщо не нам, то нашим дітям і онукам жилося краще». Нині яскраво виявляється суто прагматична спрямованість свідомості: сьогодні і край. Коментуючи такі кардинальні зрушення у масовій свідомості, директор Центру соціологічних досліджень Академії Суспільних Наук при ЦК КПРС Ж. Т. Тощенко влучно підмітив: ми маємо перед собою інший народ²⁸. І цей народ уже не хоче й не буде чекати не те що якогось умоглядного «світлого майбутнього», а навіть завтрашнього підвищення розцінок на його роботу: сьогодні і край. При погіршенні ж реального добробуту більшості людей така психологічна мотивація є могутнім рушієм розгортання страйкової боротьби. Тим більше, що лише 5,5% із загальної кількості опитаних Всесоюзним центром вивчення громадської думки АН СРСР та ВЦРПС вважають оплату їх праці відповідною трудовому внеску. Тільки 6% згодні з тим, що робота дає можливість займати їм гідне місце в суспільстві. Зате 27,4% розглядають свій заробіток як недостатній, а 17,7% оцінюють організацію праці як незадовільну²⁹.

Проте із сказаного, на наш погляд, ще не впливає фатальної приреченості країни на перманентне наростання «страйкового цунамі». Великою мірою сила і спрямованість страйкових дій залежить не тільки від загальної економічної та політичної ситуації в суспільстві, а й від ставлення до страйків і страйкарів з боку державних та партійних органів, профспілок, інших громадських організацій, в тому числі неформальних. Спираючись на гіркий, але повчальний досвід страйків, що вже відбулися, доцільно хоча б стисло розглянути деякі проблеми, які виникають або можуть виникнути у взаємовідносинах між цими сторонами.

Держава і страйкарі. У багатогранному комплексі стосунків між ними можна виділити два основних блоки. Перший — розв'язання державою складних кардинальних питань про власність, оренду, ціноутворення, створення ринку та механізмів його регулювання, які справляють безпосередній вплив на масштаби, форми і спрямованість страйкового руху. Це, так би мовити, глобальний блок, розрахований на перспективу. Другий блок — більш конкретний, тісно пов'язаний із сьогоденням. Він включає в себе ставлення держави — роботодавця до найманих нею працівників — страйкарів, з одного боку, та, з другого, — ставлення останніх до держави в цілому й окремих органів влади і управління зокрема. В ідеалі всі прагнуть до безконфліктності. Та ідеали, як відомо, іноді далеко розходяться з життям.

Тепер з боку саме держави чимало робиться для прийняття таких законодавчих актів з питань власності, оренди та інших, які б зацікавили людей у результатах праці, а отже, зменшили можливість і необхідність страйків. Як і коли спрацюють ці закони, прогнозувати важко,

²⁷ Ленін В. І. Що робити?: Наболілі питання нашого руху // Там же.— Т. 6.— С. 144.

²⁸ Лит. газ.— 1989.— 13 дек.

²⁹ Огонек.— 1989.— № 49.— С. 1—2.

але вже сьогодні можна передбачити, що результат вони дадуть не відразу. Крім того, не слід забувати, що так звана колективна власність — лише різновид приватної. І розвиватися за іншими законами вона не зможе і не буде. Минуть десятки, якщо не сотні років (як у всіх розвинутих країнах, що йшли шляхом капіталізму), доки зглядяться і врегулюються соціальні й економічні суперечності. Отже, з переходом до колективної власності швидше слід очікувати піднесення страйкового руху, ніж навпаки. Про оренду й говорити годі. Будь-де стосунки між власником і орендарем через різні їх інтереси мають суперечливий і напружений характер. Навряд чи соціалістична оренда стане винятком. За наших скрутних умов перехід до неї спонукатиме орендарів на боротьбу за свої економічні права, забезпечення яких потребуватиме розв'язання вже проблем політичних. І тут, як бачимо, сподіватися на спад страйкової хвилі немає достатніх підстав. Але, на наш погляд, іншого шляху економічного оновлення країни просто не існує. Йдучи по ньому, наше суспільство перетворить державу з роботодавця на верховного арбітра в економічних суперечках, які призводять до страйків. А це, звичайно при раціональній і зваженій політиці, значно підвищить її роль у запобіганні такій крайній формі розв'язання суперечностей, що виникають.

Проте для того, щоб так сталося, потрібен час і зусилля. А сьогодні і в найближчій перспективі держава все ще залишається головним роботодавцем, а коли й виступає в ролі посередника, то лише між відомствами, які є плоть від її плоті, і страйкарями. Зрозуміло, який то має бути арбітраж за логікою. Але всупереч логіці вищі органи виконавчої влади змушені сьогодні з розумінням і навіть співчуттям ставитись до вимог страйкарів. Скажімо, тих же гірників. На виконання їхніх вимог Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову № 608. Але зміст цього документа і хід його виконання не задовольнили страйкарів повністю. Тоді їх представників у листопаді 1989 р. прийняв Голова Ради Міністрів СРСР М. І. Рижков. На зустрічі були спільно розроблені додаткові заходи щодо питань, які хвилювали гірників, особливо Печорського басейну. Здавалося б, гнучка й гуманна позиція уряду має викликати тільки схвалення. Проте ми вже посилалися на Леніна, який вважав вдалий страйк заохоченням до нової боротьби³⁰. Зважаючи на об'єктивне економічне становище країни, уряд найближчим часом навряд чи зможе задовольнити справедливі вимоги інших верств трудящих. А ескалація страйків сьогодні — це загибель. Мабуть, поряд з гнучкістю і гуманністю урядові не менш потрібна твердість, жорсткість у відсіканні навіть справедливих для страйкарів, але нездійснених у більш широких суспільних масштабах і тому несправедливих з точки зору всього суспільства вимог. Звичайно, автор далекий від будь-яких рецептів. Але чому б не пригадати, що не так уже й давно у процвітаючій Америці держава не пішла на задоволення справедливих вимог авіадиспетчерів, які страйкували, і звільнила їх усіх. Думаю, не тому, що не мали США ресурсів для якихось дванадцяти тисяч висококваліфікованих працівників, а саме з небажання створити прецедент. Нам, при нашій сутужності, є над чим помислити, аби завтра полум'я страйків не охопило всю країну. Держава має збалансовувати інтереси всіх, а не задовольняти за рахунок «тихіших» вимоги «гучніших». В останньому випадку вона ризикує втратити довір'я й повагу і тих, і тих. У ставленні державних установ до страйків треба, мабуть, насамперед чітко відрізнити стратегію від тактики. Якщо стратегічна мета — зменшення збитків від страйків, то тактика має забезпечувати цю мету, не створюючи прецедентів для нових страйків.

Під час страйку гірників чітко намітилася тенденція до організації страйккомів як паралельних структур влади на місцях і водночас — до

³⁰ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 144.

швидкої бюрократизації в багатьох випадках цих органів, створених для боротьби з бюрократією. На жаль, спотворений соціальний організм не здатний народити цілком здорову дитину, нехай це будуть страйккоми, кооперативи, чи щось інше. Але, незважаючи на всі генетичні вади, страйккоми зарекомендували себе як дійовий інструмент утвердження початків плюралізації суспільства, здатний впливати як на маси, так і на офіційну владу. Тому, на наш погляд, з боку держави вони заслуговують на всіляку підтримку не тільки як важіль демократизації, а й як органи, реально здатні стримувати некеровані, а часом і дуже небезпечні (пригадаймо Фергану, Сумгаїт тощо) емоції натовпу. А на сучасному етапі, мабуть, найстрашніше — це перетворення народу у натовп. Однак підтримка державою страйккомів має бути тонкою і обережною, інакше останні, враховуючи тенденції до їх бюрократизації, можуть перетворитися на простий придаток влади, як ті заводські старости часів царату, про яких В. І. Ленін писав, що вони ділом довели свою шкідливість для робітників³¹. Стосунки держави і страйкарів це, зрештою, взаємини між державою та суспільством — тема невичерпна, і міркування автора — лише один з можливих варіантів.

КПРС і страйки. На початку нової відкритої страйкової хвилі ставлення місцевих партійних органів до страйків і страйкарів було, як правило, вкрай негативним. Навіть приймалися рішення, згідно з якими комуністам заборонялося страйкувати. Та в цілому це майже не вплинуло на страйковий процес. Він розростався, а ситуація на місцях виходила з-під контролю місцевих партійних органів. І тоді від заборонно-адміністративних заходів партійні органи почали, як це не було для них незвично і важко, переходити до єдино правильних, ідеологічних методів: їхні представники пішли на мітинги, вступили у прямий діалог із страйкарями. І в багатьох випадках спільну мову було знайдено, що сприяло згортанню страйкових виступів або їх локалізації. Події, особливо страйк гірників, наочно довели, що партія здатна перебудовуватися значно швидше, ніж сподівалися її ідеологічні і політичні опоненти. Та все ж, на наш погляд, не так швидко, як того вимагає час. І сьогодні партійний апарат, це не секрет, продовжує однозначно негативно ставитися до страйків, вбачаючи в них лише негативне явище, а не вияв, нехай і дещо спотвореної, революційної ініціативи мас знизу, спрямованої в кінцевому підсумку на досягнення цілей, які висунула сама партія. При такому ставленні, зрозуміло, важко спрямувати цю ініціативу на користь перебудови. А в цьому таїться небезпека і для перебудови, і для самої партії.

Профспілки і страйки. Концентрована констатація позиції профспілок з цього питання міститься, на наш погляд, у зверненні президії ВЦРПС до профспілкових організацій у зв'язку з укладанням колективних договорів на 1990 р. У цьому документі підкреслюється: аналіз причин масових страйків свідчить, на думку ВЦРПС, про те, що, коли б профспілкові організації повною мірою використовували можливості колективних договорів, вони мали б змогу задовольнити більшість справедливих вимог шахтарів та інших страйкарів і тим самим запобігти страйкам³². У світлі наведених вище положень класиків марксизму про страйки такий підхід до цього важливого питання видається принаймні поверховим. Однак головне не в цьому. Сьогодні вже всім зрозуміло, що профспілки, навіть найконсервативніші (а такі є не тільки в нас), далеко не завжди здатні зупинити страйк. Але вони завжди мають його організувати, очолити, спрямувати і тим самим хоча б ослабити його негативні наслідки. Наші профспілки цього ще не навчилися. Та й важко сподіватися, що, одержавлювані 70 років, вони

³¹ Див.: Ленін В. І. Еще о фабричных старостах // Соч./Изд. 3-е.— Т. XXVIII.— С. 352.

³² Труд.— 1989.— 29 нояб.

швидко навчаться робити це, так само як і зменшувати соціальну напруженість через колективні договори. Адже профспілки, не з своєї, звичайно, вини, всі ці роки не виконували головної функції, яку однозначно сформулював К. Маркс: «Тред-юніони мають своєю метою не що інше, як перешкоджати падінню рівня заробітної плати нижче від традиційної в різних галузях господарства позначки, перешкоджати зниженню ціни робочої сили нижче її вартості»³³.

Не випадково у ході свого страйку гірники фактично ігнорували місцеві профспілкові органи, якщо не виявляли їм цілковитого недовір'я. Звичайно, такі профспілки не могли якось вплинути на перебіг подій і не вплинули на нього. Страйк гірників сприяв оновленню профспілкових комітетів за рахунок активних страйкарів, які користуються повагою своїх товаришів. Проте, мабуть, не слід перебільшувати значення цього оновлення, яке має суто локальний характер. Поки що офіційні профспілки не здатні керувати страйковим рухом. Це роблять фактично вже народжувані паралельні профспілкові структури в особі постійно діючих страйкових комітетів, про ставлення до яких з боку держави йшлося вище. Можна лише додати, що в нашій ситуації плюралізація профспілкового руху більше запобігатиме страйкам, ніж його традиційна монополізація та централізація.

Страйкарі і «неформали». До сказаного з цього питання раніше додамо, що, чим швидше «неформали» будуть визнані офіційно, допущені на легальну політичну арену, до засобів масової інформації, тим легше в дискусіях буде виявити їхні справжні наміри та обличчя, тим важче їм буде впливати на страйкарів, котрі, як тепер видно, самі здатні вплинути на будь-кого.

Спробуємо закінчити без підсумків, адже підбивати їх ще не настав час, єдиний, хто робить це правильно. Автор же аж ніяк не претендує на істину в останній інстанції. Висловивши чимало спірних, а може, на чийсь думку, і хибних думок, він лише прагнув акцентувати увагу на актуальності невмирущих положень основоположників наукового соціалізму з проблем страйкового руху, які, на жаль, не передбачили тільки одного, що рух цей може виникнути в суспільстві, яке понад 70 років вважало себе соціалістичним. Та чи класики в цьому винні?

Одержано 27.12.89.

Сделана попытка, основываясь на положениях классиков марксизма-ленинизма, проанализировать современное стачечное движение в нашей стране.

³³ Маркс К. [Окремі сторінки з інших розділів рукопису I тому «Капіталу»] // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 49.— С. 112.

* * *

І. П. Кожукало (Київ)

Компартія України в добу «відлиги»

Аналізується реформаторська діяльність КППС і Компартії України в 50-х — на початку 60-х років, спрямована на подолання наслідків сталінізму, та причини її невдач.

Нині у суспільствознавстві відбувається широкий, складний процес осмислення всебічного історичного досвіду КППС після завоювання нею політичної влади. Оpubлікована значна кількість матеріалів, при-

свячених різним сторонам діяльності партії у 20—30-ті роки, в період Великої Вітчизняної війни. Набагато менше уваги дослідниками приділено поки що діяльності партії в наступний період, зокрема в 50-ті — на початку 60-х років. Це стосується й Компартії України. Тим часом опанування цим досвідом і його осмислення є важливе як для практичного вирішення завдань перебудови, так й для правильного наукового розуміння нашого минулого.

Серед численних проблем того періоду виділимо лише кілька: початок подолання наслідків сталінізму; відновлення ленінських принципів і норм партійного життя; спроби проведення економічних реформ; підвищення прав республіки в житті країни.

Коли ми говоримо про перші спроби подолання наслідків сталінізму, про відновлення ленінських принципів партійного будівництва, то, насамперед, пов'язуємо цей процес з рішеннями ХХ з'їзду КПРС. Дійсно, цей з'їзд став історичним рубежем в розвитку радянського суспільства і КПРС. Проте було б невірним не відзначити, що певні зміни в суспільстві та партії відбулися одразу після смерті Сталіна. В керівництві партії, в тому числі й серед найближчого оточення Сталіна, стало зрозуміло, що наступив період кризи особистої влади. Проте вихід з цієї кризи був своєрідним і здійснювався за приблизно такою формулою: «Усунення культу особи без радикального вторгнення в минуле».

Критика культу особи з самого початку набула пасивного, абстрактного характеру, не персоніфікувалася з ім'ям Сталіна. Хоча його ім'я згадувалося дедалі рідше в пресі, як в центральній, так й республіканській, його цитати поступово зникали з її сторінок. На противагу культу особи як політичної категорії у сфері партійного життя активно пропагувалося значення принципу колективності керівництва. «Правда» писала в квітні 1953 р.: «Метод колективного керівництва — основний принцип партійного керівництва, порушення якого в партійній роботі не можна по іншому розглядати як прояв бюрократизму, що скоював ініціативу і самодіяльність партійних організацій і членів партії. Суворе дотримання цього вищого принципу є запорукою правильного керівництва, найважливішою умовою дальшого піднесення партійної роботи...»¹.

Після смерті Сталіна політичне керівництво країною не було стабільним, що не сприяло рішучому викриттю культу особи, відновленню демократичних норм партійного життя. Хоча формально «першою особою» вважався Г. М. Маленков, дедалі більше зміцнював свої позиції в Центральному Комітеті М. С. Хрущов. Свої плани виношував Л. П. Берія, який прагнув захопити керівництво в партії і владу в країні. З цією метою він намагався встановити повний контроль органів МВС над партійними комітетами на всіх рівнях, скомпрометувати окремі партійні організації, їх керівників. Це, зокрема, стосувалося й Компартії України та її першого секретаря ЦК Л. Г. Мельникова. Можна припустити, що цим він хотів скомпрометувати і М. С. Хрущова, який довгий час очолював ЦК КП(б)У.

Пленум Центрального Комітету Компартії України, який відбувся 2—4 червня 1953 р. (а про його роботу було оголошено тільки 13 червня), виявився не на висоті свого становища*. Сама робота цього пленуму була зразком командно-адміністративного стилю і відповідного керівництва, спотвореного в практичній діяльності принципу демократичного централізму в партії, які насаджував Сталін. Всі 30 виступа-

¹ Правда.— 1953.— 18 апр.

* Пленум обговорив питання про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. з питань західних областей України, ухвалену в зв'язку з доповідною запискою Л. П. Берії до Президії ЦК КПРС і якою Л. Г. Мельников був увільнений від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України.

ючих «одноставно підтримали» висновки доповідної записки Берії, хоча їх аргументація не завжди була переконливою².

Від Берії могла йти небезпідставна загроза нової особистої диктатури. Як відомо, 26 червня Берія був заарештований, а 2—7 липня 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який обговорив питання «Про злочинні, антипартійні і антидержавні дії Л. П. Берії». Хоча насправді обговорення питання вийшло далеко за межі «справи Берії». На цьому пленумі, як і згодом на пленумі ЦК Компартії України, розгорнулася гостра критика недоліків у партійному керівництві, які нагромадилися за попередні роки. Зокрема, на пленумі ЦК Компартії України гострій критиці були піддані деякі обкоми, багато міськкомів та райкомів партії, а також бюро первинних партійних організацій за порушення принципів колективності в керівництві. Наводилося чимало фактів, коли важливі питання вирішувалися особисто секретарем обкому чи райкому партії без врахування думки членів бюро, членів партійних комітетів, активу. Порушувався принцип колективності керівництва і в роботі бюро ЦК Компартії України³.

Порушення ленінських норм партійного життя і принципів керівництва, Статуту КПРС припинувало роль партії, її керівного органу — ЦК, сковувало творчу активність партійних мас і радянського народу. Нагадаємо лише деякі з цих серйозних порушень: 13 років не скликався XIX з'їзд партії, за 1946—1952 рр. відбулося лише 4 пленуми ЦК партії, з яких на трьох розглядалися в основному організаційні питання⁴. Тривалий час нормально не функціонувало Політбюро: всі основні питання особисто вирішував Сталін. Заради справедливості слід сказати, що на місцях в багатьох партійних організаціях пленуми партійних комітетів проводилися більш-менш регулярно. Так, за період з червня 1945 р. по 1952 р. включно відбулося 27 пленумів ЦК Компартії України⁵, хоча в тих умовах вони не відображали колективної думки її членів, які в основному схвалювали уже підготовлені рішення.

Після липневого (1953 р.) пленуму ЦК почалися позитивні зрушення у партійному житті, його певна демократизація. Відновлювалася практика колективного розв'язання партійних, державних і господарських питань. Регулярно почали проходити пленуми Центрального Комітету КПРС, які за 1953—1955 рр. збиралися вісім разів⁶. Відповідно до статутних вимог скликалися пленуми ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України, збори первинних парторганізацій.

Критичний підхід, викриття негативних моментів у партійному керівництві характерними були для липневого (1953 р.) пленуму ЦК Компартії України, на якому були показані наклепницький та провокаційний характер вигадок Берії і його поплічників Мешика і Мільштейна (міністра і заступника міністра внутрішніх справ України) на адресу ЦК КП(б)У, особисто Л. Г. Мельникова про порушення ними ленінських принципів національної політики та її здійснення в республіці. У постанові пленуму підкреслювалося, що Берія у своїй записці про становище в західних областях України під фальшивим приводом боротьби з порушеннями національної політики партії намагався підірвати дружбу народів нашої країни, протиставити український народ російському, українців західних областей — українцям східних областей, активізувати діяльність буржуазних націоналістів⁷. Підкрес-

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1120, арк. 1—324.

³ Там же, спр. 1142, арк. 4—73.

⁴ Про минуле заради майбутнього.— К., 1989.— С. 142.

⁵ Найважливіші дати з історії Комуністичної партії України.— К., 1958.— С. 35—42.

⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1982.— Т. 5, кн. 2.— С. 366.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1139, арк. 8.

лювалось також, що на попередньому пленумі не було дано відсічі грезвісній записці Берії, в якій, як сказав перший секретар Львівського обкому партії З. Т. Сердюк, ми, члени ЦК, до кінця не розібралися, хоча дещо в ній викликало сумнів⁸. Перший секретар Сталінського обкому партії О. І. Струев зауважив, що «ми самі розгубилися, здреїфили перед мерзенною запискою Берії. Ми допустили, мені здається, такий серйозний недолік, який полягає в тому, що тоді ж не дали оцінки зневажливому, непартійному виступу з цієї трибуни беріївського вирока Мешика, який ревізував дії керівників Центрального Комітету (Компартії України), партійних організацій на місцях»⁹. Як бачимо, серед партійних працівників проходило певне осмислення минулого, зокрема, підступної діяльності Берії, проте вона ще не зв'язувалася з масовими репресіями в країні. На п'єдесталі залишався Сталін, нічого не говорилося про репресії його режиму.

Проте вже в 1953—1955 рр. були переглянуті всі основні політичні справи післявоєнного часу, пов'язані з репресіями сталінського режиму. Однак М. С. Хрущов, який був ініціатором перегляду цих справ, не наважився піти на перегляд політичних процесів 30-х років. Хоча справедливості ради не можна не відзначити, що в окремих випадках реабілітація торкалася й репресованих у 30-ті роки. Були помертно реабілітовані відомі партійні, радянські і військові діячі С. В. Косіор, В. Я. Чубар, П. П. Постишев, Я. Е. Рудзутак, О. В. Косарев, Я. Б. Гамарник, Р. І. Ейхе та ін.

У ті роки були зроблені нові спроби поліпшити роботу апарату партійного й державного управління. На це були спрямовані постанови ЦК КПРС (від 25 січня 1954 р.) «Про серйозні недоліки у роботі партійного й державного апарату» та ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (від 14 жовтня 1954 р.) «Про істотні недоліки в структурі міністерств і відомств СРСР і заходи щодо поліпшення роботи державного апарату»¹⁰. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР здійснили ряд заходів, спрямованих на удосконалення роботи партійного та державного апарату. Скорочувалася кількість засідань в партійних і радянських органах. Їх працівники стали більше бувати в парторганізаціях, колективах трудящих. Скорочувався управлінський апарат. За рік після жовтня 1954 р. у республіці було ліквідовано понад 4860 організацій та установ, що дало можливість вивільнити понад 61 тис. управлінських працівників¹¹.

Було дещо зроблено у напрямі ліквідації надмірної централізації в керівництві народним господарством, з врахуванням інтересів розвитку як країни в цілому, так і кожної радянської республіки. У першій половині 50-х років були розширені права й компетенції союзних республік в економічному, державному та культурному будівництві. В їх підпорядкування було передано багато промислових і транспортних підприємств. Внаслідок цього питома вага республіканської промисловості на Україні підвищилася з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р.¹² Були створені союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової та деревообробної, легкої, текстильної, вищої освіти і зв'язку. До компетенції уряду Української РСР було передано розв'язання деяких питань планування, капітального будівництва, сільського господарства, праці, заробітної плати тощо.

Прагненням змінити пріоритети економічного розвитку, ввести у дію стимули, зв'язані з особистою зацікавленістю в результатах праці,

⁸ Там же, арк. 128.

⁹ Там же, арк. 24.

¹⁰ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов.— М., 1958.— Т. 4.— С. 155—156, 311—317.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 55, арк. 2.

¹² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1971.— С. 571.

були прийняті рішення вересневого (1953 р.) і липневого (1955 р.) пленумів ЦК КПРС, чим були зроблені перші кроки в проведенні економічних реформ. Зокрема, на цих пленумах намічено ряд невідкладних заходів, спрямованих на дальший розвиток сільського господарства. Пропонувалося збільшення державних капіталовкладень у цю важливу галузь народного господарства, намічалось зміцнення її матеріально-технічної бази. Було підвищено заготівельні та закупівельні ціни на найважливіші продукти сільського господарства, зменшено розміри обов'язкових поставок колгоспами зерна та інших сільсько-господарських продуктів. Запроваджувалися прогресивні форми матеріального стимулювання праці, що сприяли підвищенню її продуктивності та зміцненню дисципліни. Змінювалася практика планування сільського господарства, воно зміцнювалося кваліфікованими кадрами. Все це дало змогу у 50-ті роки змінити на краще соціально-економічні обставини на селі.

Таким чином, протягом 1953—1955 рр. були вжиті окремі спроби повернути практиці політичного й господарського керівництва «обличчям до народу», розв'язати місцеву ініціативу. Хоча не всі ухвалені у той час рішення дали певний результат. Частина з них залишилась в гаслах (як завдання забезпечити за два—три роки круте піднесення виробництва товарів народного вжитку), частина перетворилася в чергову кампанію (як боротьба за скорочення та здешевлення державного апарату). Осмислення глибини повороту, в основі якого повинна лежати докорінна ломка застарілих суспільних структур, прийде значно пізніше, що буде зв'язано також і з засвоєнням досвіду 1953—1955 рр.

У той період спроби зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 30—40-х роках, надати соціалізму більше динамізму не дали позитивних результатів. Відродження ленінських принципів і норм партійного життя наштовхувалося на перешкоди, пов'язані насамперед із старими формами і методами політичного керівництва усіма сферами життя. Нові завдання партійного будівництва, економічного розвитку вирішувалися волюнтаристськими методами, в рамках командно-адміністративної системи, не спиралися на широке розгортання процесів демократизації.

Не можна було також не бачити, що у той час створилася вкрай суперечлива ситуація, при якій критика культу особи, акції по подоланню його наслідків відривалися від свого головного суб'єкта. Така ситуація, звичайно, не могла сприяти демократизації партії і суспільства. Вона вимагала свого вирішення. Цю відповідальну, історичного значення місію, взяв на себе на XX з'їзді партії М. С. Хрущов. З'їзд поклав початок рішучим змінам у суспільному житті, партійному керівництві.

XX з'їзд КПРС, доповідь М. С. Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків», ухвалена по ній постанова свідчили про кінець спонтанного періоду викриття культу особи Сталіна і ліквідації його наслідків. Викриття «сталінщини», боротьба за усунення її, утвердження демократичних засад партійного і державного життя набули статусу політичного курсу партії. Все це стало поступово давати позитивні результати.

Комуністи, трудящі України підтримали рішення XX з'їзду КПРС, засуджували ту політику, яка проводилась в умовах культу особи Сталіна. Академік О. І. Смирнова-Замкова, схвалюючи доповідь М. С. Хрущова про культ особи, сказала: «Ось дехто говорить, що не потрібно нібито було про це говорити. Ні, я вважаю, що це дуже добре зробив М. С. Хрущов, що оголосив партії і всьому народу про цю, хоча і дуже важку правду. Те, що про ці страхіння відкрито говорить, свідчить про нашу силу, силу партії, що її керівництво стоїть на правильних позиціях. З іншого боку, такою відкритою розмовою реабілітовано ба-

гато тисяч людей, які безвинно постраждали. Інакше для всіх нас вони залишилися б «ворогами»¹³.

Обговорення рішень XX з'їзду показало, що, як писав до ЦК КПРС перший секретар ЦК Компартії України О. І. Кириченко, «багато керівних партійних, радянських, господарських працівників відірвалися від маси, не знають їх потреб і запитів, погано використовують можливості, що є, для поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих, не беруть особистої участі в проведенні політичної роботи в масах, часто свою діяльність зводять до голого адміністрування»¹⁴.

Після XX з'їзду партії на Україні, як і по всьому Союзу, почалась широка реабілітація репресованих за часів сталінщини. З 1956 р. по 1959 р. повністю виправдано понад 250 тис. чол., переважно посмертно. Згодом цей процес пішов на спад: з 1963 р. по 1986 р. реабілітовано лише дещо більше 80 тис., тобто утричі менше, ніж за перші чотири роки¹⁵. Спад реабілітації — це наслідок повороту в оцінці сталінщини, що стався в останні роки правління М. С. Хрущова і особливо з приходом до влади Л. І. Брежнєва.

Комуністична партія, проводячи курс на демократизацію партійного життя, за три роки після з'їзду скликала 12 пленумів ЦК. Регулярно проводилися пленуми ЦК Компартії України, партійних комітетів. На них стали значно більше обговорюватися питання, що виникали в ході практичного здійснення рішень партії, висувалися на колективне обговорення проблеми з власної ініціативи. Так, з 34 питань, які обговорювалися пленумами ЦК Компартії України в період між XX і XXII з'їздами КПРС, 9 були присвячені підсумкам пленумів ЦК КПРС, а інші 25 — конкретним питанням здійснення політики партії в республіці.

Все ж процес подолання наслідків культу особи в республіці, як і в країні, не проходив послідовно. Часто великі перегини і деформації в соціально-економічному, політичному та духовному житті намагалися не зв'язувати з ім'ям Сталіна та його оточенням, викриття негативних моментів у минулому часто засуджувалися, кваліфікувалися як наклепи на радянський лад і його керівництво. Прикладом може бути лист першого секретаря Київського міськкому партії М. С. Синиці на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України О. І. Кириченка. Доповідаючи про підсумки обговорення доповіді М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС про культ особи Сталіна і його наслідки, автор листа категорично виступив проти критики ідеологічної обстановки в республіці 40-х — початку 50-х років, реабілітації творчих працівників, які звинувачувалися в буржуазному націоналізмі. «Більшість товаришів,— писав він,— спрямували свою увагу на минулі роки і почали брати під захист деяких письменників, які в свій час написали ряд буржуазно-націоналістичних творів або звинувачувалися у буржуазному націоналізмі»¹⁶. У листі, зокрема, було піддано критиці О. Корнійчука, який сказав, що в свій час ряд творчих працівників були несправедливо звинувачені в українському буржуазному націоналізмі. (Хоча, до речі, він брав активну участь у «викритті» українського буржуазного націоналізму в творах М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, В. Сосюри та ін., в 40-і — на початку 50-х років.) Так, він заявив, що «ми повинні вибачитися перед Сосюрою за те, що даремно його критикували»¹⁷. Особливо неправильним кваліфікувався М. С. Синицею виступ А. Малишка, який, як говорилося в листі, «в жахливих фарбах намалював «страшне» минуле українського народу, починаючи з 30-х років». А у виступі Малишка, вів далі автор листа, говорилося

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 4248, арк. 149.

¹⁴ Там же, арк. 151.

¹⁵ Сільські вісті.— 1989.— 15 квіт.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 60.

¹⁷ Там же, арк. 59.

про сталінські репресії, голод 1933 р. на Україні, критикувався член Президії ЦК КПРС Каганович¹⁸.

Такого роду записка була надіслана О. І. Кириченком до ЦК КПРС. У цьому зв'язку становить певний інтерес його виступ на Пленумі ЦК Компартії України у червні 1956 р. Відмітивши одностайне схвалення в республіці рішення про культ особи і його шкідливі наслідки, він далі сказав: «Але було б помилково не розібратись в нездорових, тенденційних поглядах, настроях деяких безпартійних і навіть комуністів з цих питань... Дехто показав хибне розуміння партійної, радянської демократії і принципу колегіальності. У нас почались розмови, що, мовляв, всі рівні, всі однакові. Це абсолютно неправильно»¹⁹.

На сучасному етапі, коли республіканські партійні організації набувають нового статусу в складі КПРС, не зайвим буде нагадати, що на XX з'їзді КПРС до Статуту партії були внесені часткові зміни, які розширювали права обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік. Відповідно до рішення з'їзду та положень Статуту партії Центрального Комітету КПРС надав ЦК компартій союзних республік права вирішувати організаційно-партійні й бюджетно-фінансові питання. Постановою ЦК КПРС від 2 серпня 1957 р. дозволялося затверджувати штати міськкомів, райкомів партії та інших підвідомчих партійних установ; вносити зміни у штати обкомів і ЦК компартій союзних республік. ЦК компартій союзних республік дозволялося відкривати і припиняти видання районних та міських газет, а також відомчих газет і журналів, визначати обсяг, періодичність і тираж усіх без винятку видань, що виходили на території республік; встановлювати обсяг радіомовлення в республіках та областях, в тому числі радіомовлення для національних меншостей; створювати і ліквідовувати кабінети політичної освіти, вечірні університети марксизму-ленінізму, а також вирішувати інші кадрові, господарські й фінансові питання²⁰. 30 вересня 1958 р. Центральный Комітет КПРС прийняв нову постанову, в якій ЦК компартій союзних республік, обкомам, міськкомам, райкомам партії і первинним парторганізаціям надавалось ще більше прав у вирішенні організаційно-партійних і фінансово-бюджетних питань²¹. З 60-х років права партійних органів і комітетів на місцях почали знову звужуватися.

У другій половині 50-х років було надано ряд нових прав союзним республікам. Так, розширювалися їхні компетенції у адміністративно-політичній галузі. Це, зокрема, передача у їх відання питань обласного та крайового адміністративно-територіального устрою. Дещо розширені законодавчі права. До компетенцій союзних республік віднесено також законодавство про судоустрій, прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, встановлення Основ законодавства про судоустрій і судочинство. Проте деяке розширення прав і компетенцій республік у 50-ті роки не могло глибоко вплинути на реальний економічний і політичний суверенітет союзних республік в складі СРСР.

Говорячи про демократизацію партії, слід спинитися на такому питанні, як запровадження громадських засад або позаштатної роботи в партії після XX з'їзду. Громадські засади в партійній роботі В. І. Ленін вважав однією з основних умов ведення повсякденної роботи з комуністами і трудящими, праці у їх гущі. Сталін, утвердивши всевладдя бюро парткомів та їх штатного апарату, об'єктивно протиставив апарат партійної масі. З початку 30-х років ним було завдано нищівного удару по ленінській ідеї громадських засад у партійному будівництві, а всі керівні права перейшли до партапарату.

¹⁸ Там же, арк. 61.

¹⁹ Там же, оп. 1, спр. 1384, арк. 34.

²⁰ Справочник партийного работника.— М., 1957.— С. 441—442.

²¹ Справочник партийного работника, вып. 2-й.— М., 1959.— С. 555—556.

Після XX з'їзду було зроблено спробу відновити ленінську ідею активної участі комуністів у житті партійних організацій. Широке залучення комуністів до роботи в партійних комітетах на громадських засадах знайшло свій вияв у Програмі і Статуті КПРС, затверджених XXII з'їздом партії і стало, таким чином, законом, обов'язковою нормою партійного життя. В Українській РСР тільки у роботі районних, міських і обласних комітетів партії на громадських засадах у 1962 р. працювало понад 85 тис. активістів, що в кілька раз перевищувало число всіх штатних працівників у партійних органах²².

Форми участі комуністів в діяльності парторганізацій на громадських засадах були найрізноманітніші. Це — постійні комісії і ради при партійних комітетах, позаштатні інструктори, позаштатні відділи партійних комітетів, позаштатні секретарі райкомів та міськкомів партії, ради секретарів парторганізацій тощо.

Проте цю справу, як і багато інших, за час керівництва М. С. Хрущова, не було доведено до кінця. Не було досягнуто такого становища, коли основною умовою розвитку громадських засад в партії стало б надання комуністам реальних прав та активної участі в житті партійних організацій. Саме таких прав й не було надано. Партійний апарат повністю зберіг свої позиції. А згодом, в період застою, від ідеї застосування громадських засад в діяльності партійних комітетів відмовилися майже повністю. З Статуту КПРС положення про діяльність комуністів на громадських засадах були усунуті. На жаль, на краще не змінилося становище й в період перебудови. До речі, слід відзначити, що і після XX з'їзду не всі виборні органи стали дійсно вищими органами в партії та її організаціях. Найбільші права виявилися у найменшій частині виборного органу — в працюючих у партійному апараті, не було подолано апаратну монополію у партійному керівництві.

Щодо нового Статуту, затвердженого на XXVIII з'їзді партії, то утвердження рівноправності стосовно всіх членів КПРС становить чи не найсильнішу його сторону. Найвищий прояв демократизму в партії на сучасному етапі — партійне самоврядування. У Статуті йдеться про різні форми залучення партійними комітетами комуністів та інших громадян до своєї діяльності на позаштатних засадах.

Заходи по відновленню демократичних норм партійного життя були тісно пов'язані з проведенням кадрової політики. Удосконалювалася система партійних навчальних закладів. У Академії суспільних наук при ЦК КПРС, ВПШ при ЦК КПРС, республіканських партійних школах за 1956—1958 рр. було підготовлено близько 11 тис. чол., а всього, починаючи з 1946 р., — більш як 25 тис. партійних і радянських працівників²³. Це дало можливість висунути в республіці на керівну роботу багато здібних, підготовлених працівників.

У цілому в результаті здійснення кадрової політики якісно поліпшився склад керівних партійних, радянських і господарських кадрів. На кінець 50-х рр. вищу і незакінчену вищу освіту мали понад 92% секретарів обкомів, райкомів і міськкомів партії, 84% голів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих²⁴. Серед них було чимало людей, які поєднували в собі якості добрих професіоналів і досвідчених організаторів. Однак, як правило, «адміністратор» в кожному з них брав гору. Відбувалося це внаслідок панування адміністративно-командної системи.

²² Громадські начала в партійній роботі: З досвіду роботи партійних організацій України.— К., 1962.— С. 5.

²³ Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму: З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951—1958 рр.— К., 1976.— С. 68; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1576, арк. 47.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1576, арк. 15.

В той час почала проводитися лінія на те, щоб склад партійних і радянських органів зміцнювався за рахунок спеціалістів народного господарства, лунали заклики до більшої діловитості й конкретності в партійній роботі. Це, звичайно, позитивне зрушення, однак, не можна не відзначити, що у справі добору партійних кадрів проявлялася одностороння орієнтація на висування працівників лише за принципом їх виробничої освіченості. Така політика негативно позначилася на керівництві партійними комітетами у той час і особливо відчутно—згодом.

У резолюції XX з'їзду вказувалося на неприпустимість ослаблення уваги до справи регулювання зростання партії, що спостерігалось у ряді парторганізацій. Так, в партію тоді мало приймалося робітників і трудівників села. Зокрема, на Україні в соціальному складі партії робітники посідали невелику частину (32,6% на початок 1956 р. проти 48,6% на 1 січня 1941 р.)²⁵.

Після з'їзду питання регулювання рядів КПРС систематично обговорювалися на пленумах і бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, на зборах первинних парторганізацій. Постійну допомогу партійним комітетам і організаціям у цій справі подавав ЦК Компартії України. В результаті проведеної роботи за період між XX і XXII з'їздами КПРС кандидатами в члени партії на Україні стали 439075 чол., а членами партії — 413372. Серед перших 37,8% становили робітники, 27,1% — колгоспники (в 1952 р. серед прийнятих, відповідно, 22,2% і 16%)²⁶. Отже, становище дещо поліпшилось, хоча питома вага робітників у складі Компартії України й не досягла довоєнного рівня.

У 50-і роки первинні парторганізації в республіці, як і по всій країні, зросли і зміцніли. На початку 1962 р. в Компартії України їх налічувалося 49732. Вони об'єднували 1477164 комуністів (на 1 січня 1951 р.— 46022 парторганізації і 715715 комуністів)²⁷. Вдосконалювалася розстановка комуністів на виробництві, посилювалася їх роль у політичному й господарському житті. Проте не можна не відзначити, що, незважаючи на настанову приймати до партії найкращих представників робітничого класу, колгоспного селянства й трудової інтелігенції, в ряді парторганізацій головну увагу звертали на кількісне зростання партійних лав.

Після XX з'їзду утвердилася добра традиція — всі найважливіші питання партійної політики розглядати в первинних парторганізаціях. З важливими документами Центрального Комітету регулярно ознайомлювався партійний актив, а багато документів виносилося на обговорення усіх комуністів. Це свідчило про певну демократизацію партії, вдосконалення форм і методів політичного керівництва.

Водночас слід відзначити, що критика культу особи Сталіна не зачепила суті авторитарного режиму, деформацій соціалізму. Процес демократизації не пішов вглиб. Величезні потенціальні можливості курсу на демократизацію в усіх сферах життя суспільства залишилися нереалізованими.

Однак цей курс все ж певною мірою позначився й на економіці. Так, реалізовувалися рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК щодо піднесення сільського господарства. У 1958 р., наприклад, колгоспи і радгоспи республіки виростили в середньому по 17,1 ц зернових проти 10,8 ц в 1953 р. Валовий збір зерна у 1958 р. становив у республіці 1908 млн. пудів проти 1307 млн. пудів у 1953 р., тобто збільшився майже на 46%, а цукрових буряків — у два рази. Зросло виробництво продукції технічних культур. Виробництво м'яса у зазначений період

²⁵ Там же, оп. 47, спр. 1550, арк. 2.

²⁶ Авангард українського народу // Радянська Україна.— 1968.— 30 черв.; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 2560, арк. 18.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 2563, арк. 35а; спр. 2558, арк. 18а.

збільшилося в 1,5 раза, молока — 1,7²⁸. Проте починаючи з 1959 р. в сільськогосподарському виробництві почався спад, який у 60-і—80-і роки перейшов у застій. Головною причиною цього було те, що система управління сільським господарством залишилася фактично незмінною. До того ж, відбувся відхід від тих, хоч і не завжди послідовних, економічних методів керівництва, що запроваджувалися в 1953—1958 рр.

У середині 50-х років країна мала значний економічний потенціал, створений головним чином на екстенсивній основі. Науково-технічна революція, що розгорталась у світі, вимагала інтенсивних методів економічного будівництва. З ініціативи партії здійснювалися конкретні справи у цьому напрямі. Проте бажаних результатів не було досягнуто, переломних позитивних зрушень в економіці не сталося. Причина цього полягала в тому, що не було зроблено істотних спроб зламати командно-адміністративну систему управління економікою, замінити переважно адміністративні методи управління на економічні. Курс липневого (1955 р.) пленуму ЦК КПРС на прискорення науково-технічного прогресу здійснювався не повною мірою і непослідовно. Кількість автоматів і напівавтоматів у промисловості республіки в 1959 р. становила лише 3% від загальної кількості металорізальних верстатів. У прокатному виробництві навіть на сучасних прокатних станах ручним способом виконувалося до 35% робіт, а на інших станах — майже 70%. У будівництві ручною працею було зайнято близько 60% всіх робітників²⁹.

Однак слід відзначити, що деякі економічні перетворення другої половини 50-х — початку 60-х років мали на меті розв'язати проблеми демократизації управління: дальше розширення господарських прав союзних республік шляхом передачі до їх відомств питань, які раніше вирішувалися у центрі; наближення управління до «місць»; скорочення управлінського апарату тощо.

25 листопада 1958 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову про дальше скорочення і здешевлення адміністративно-управлінського апарату. Всього за 1957—1959 рр. шляхом укрупнення і об'єднання на Україні було ліквідовано близько 13 тис. господарських організацій, установ і підприємств, 164 сільських районів і майже 4 тис. колгоспів. За три роки штати управлінського апарату скоротилися на 130 тис. чоловік, що давало річну економію понад 1 млрд. крб.³⁰ Однак тут доречно зауважити, що ліквідація або укрупнення сільських районів і колгоспів часто були необгрунтованими.

З ініціативи М. С. Хрущова була зроблена спроба корінної реорганізації органів управління промисловістю і будівництвом. Лютневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про ліквідацію галузевих міністерств і створення замість них територіальних органів управління промисловістю — Рад народних господарств. При цьому виходили з того, що відомчі інтереси при керівництві промисловістю і будівництвом переважали і порушували нормальні територіальні зв'язки між підприємствами різних галузей промисловості, розташованими в одному економічному районі, часто не давали можливості оперативно розв'язувати господарські питання, раціонально використовувати ресурси. IV сесія Верховної Ради УРСР у червні 1957 р. прийняла Закон про створення в республіці 11 економічних адміністративних районів, де почали діяти раднаргоспи. При підтримці місцевих партійних і радянських органів вони провели певну роботу в справі мобілізації вироб-

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1959 році: Стат. щорічник.— К., 1960.— С. 231; Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України, 5—6 січня 1959 р.: Стеногр. звіт.— К., 1959.— С. 16, 23.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1560, арк. 2633.

³⁰ Там же, спр. 1576, арк. 60.

ничих резервів, поглиблення спеціалізації і кооперації підприємств у межах економічних районів, використання місцевих ресурсів. У результаті випуск промислової продукції підприємствами, підпорядкованими раднаргоспам УРСР, збільшився в 1959 р. на 22,5% порівняно з 1957 р.³¹

Проте невдовзі почалися «перебої» в роботі раднаргоспів, посилюлися негативні тенденції в управлінні економікою: керівництво галузями промисловості виявилось розпороченим, порушилися господарські зв'язки між підприємствами різних економічних районів та єдність технічної політики, проявлялося місництво. Через деякий час управлінський апарат знову почав збільшуватися, монополізм центру посилювався, економічні права республік звужувалися.

Таким чином, спроба господарської реорганізації 50-х — початку 60-х років не привела до значних позитивних змін в економіці, оскільки економічні проблеми намагалися вирішувати не економічними, а суто політичними, організаційними методами в рамках існуючої командно-адміністративної системи.

Простежуючи еволюцію демократизації політичного, соціально-економічного розвитку, не можна не спинитися на стилі партійного керівництва М. С. Хрущова, який позначався, звичайно, на роботі партійних організацій на місцях.

На першому етапі своєї діяльності як Першого секретаря ЦК (1953—1957 рр.) М. С. Хрущов намагався вирішувати всі питання колегіально, радитися з комуністами. Хоча й тоді його слова не завжди узгоджувалися з ділами. Слід відзначити, що Україна для Хрущова була своєрідним полігоном, лабораторією, де випробувалися його реформи. Показовим у цьому є його виступ на пленумі ЦК Компартії України в грудні 1957 р., коли було порушене таке питання, як добровільний продаж колгоспниками корів господарствам, де для їх вирощування були відповідні умови. М. С. Хрущов радив здійснювати цю акцію без будь-якого тиску на трудящих³². Однак, на жаль, на місцях до цього застереження не прислухалися, що призвело до втрат у розвитку як громадських, так і особистих господарств.

На тому ж пленумі Хрущов торкнувся питання про долю МТС: «Чи не пора нам підійти до того, щоб деяким колгоспам, не всім, знову ж подумати, а деяким передати техніку МТС»³³. Ця думка знайшла підтримку на пленумі, але в процесі практичного здійснення цих доцільних на той час заходів було допущено чимало перегинів, що негативно позначилося на господарствах, особливо відсталих.

Радився Хрущов з учасниками пленуму ЦК Компартії України і з інших питань (про пенсії і працевлаштування військових, використання легкового автотранспорту, омолодження кадрів, боротьбу з самотоноварінням тощо). Проте в умовах командно-адміністративної системи багато розумних пропозицій залишилися нездійсненими, а при впровадженні у життя інших допускалися адміністрування й перегини.

З кінця 50-х років починаються численні перебудови, в тому числі й партійних органів. Будучи переконаним у всесильності організаційних заходів, М. С. Хрущов на березневому (1962 р.) пленумі ЦК запропонував докорінно перебудувати управління сільським господарством. У республіці було створено 190 територіальних колгоспно-радгоспних (радгоспно-колгоспних) виробничих управлінь (у кінці 1962 р. внаслідок розукрупнення їх стало 250³⁴). Того ж року партійні органи поділили за виробничим принципом. Сільські райкоми партії ліквідувалися і замість них створювалися парткоми виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і зональні (кущові) промислово-виробничі пар-

³¹ Там же, оп. 24, спр. 5099, арк. 44.

³² Там же, оп. 1, спр. 1445, арк. 11.

³³ Там же, арк. 18.

³⁴ Там же, спр. 1826, арк. 22.

тійні комітети, в краях і областях — сільські і промислові крайкоми, обкоми партії. В ЦК Компартії України були створені Бюро по керівництву промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

Треба відзначити, що ще до пленуму проект поділу партійних і радянських органів за виробничим принципом викликав ряд заперечень. До ЦК КПРС надійшло чимало (щоправда, досить несміливих) критичних зауважень. Проте вони не були прийняті до уваги і на пленумі пропозиції Хрущова одержали повну підтримку виступаючих.

Реорганізація партійних, радянських і громадських органів не тільки не сприяла розвитку демократичних засад в партійному будівництві, а навпаки, різко звузила їх сферу, особливо в районній і низовій ланках. Район як адміністративно-господарська одиниця був розірваний на частини. Багато непорозумінь і плутанини внесло штучне виділення із складу сільських районів так званих промислових зон, що не могло не віддалити партійне керівництво від виробництва. У Харківській області, наприклад, партійні організації автопарку, швейної і меблевої фабрики, розташованих у районному центрі Валки, де знаходився партком виробничого управління, були підпорядковані Червоноградському промислово-виробничому парткому, віддаленому на 85 км від Валок³⁵.

Щодо колективності керівництва, то в кінці 50-х — на початку 60-х років від цього принципу залишилася лише видимість. Так, тривожне становище в народному господарстві на початку 60-х років потребувало глибокого, об'єктивного аналізу і розробки дійових заходів для його оздоровлення. Цим мали зайнятися керівні органи, і насамперед Центральний Комітет партії. З 1962 по лютий 1964 р. 4 з 6 пленумів ЦК КПРС були присвячені народногосподарським проблемам. Обговорювалися вони і на пленумах ЦК Компартії України. Однак стиль роботи пленумів не сприяв науковому, глибокому розгляду цих важливих питань. З ініціативи Хрущова вони відбувалися за участю великої кількості людей. Практикувалося суто «показне» обговорення, голосування за участю всіх присутніх, що мало справляти враження «ленінського стилю керівництва». Подібний стиль роботи поширився і на місцях. Щодо діяльності перших секретарів ЦК Компартії України в досліджуваний період (О. І. Кириченка, М. В. Підгорного), то вони завжди з усіх питань підтримували М. С. Хрущова.

Альтернатива суспільного розвитку країни в 50-і роки була така: «або партія відкрито, по-ленінському засудить допущені в період культу особи Й. В. Сталіна помилки й перекручення, відкине ті методи партійного і державного керівництва, які стали гальмом для руху вперед, або в партії візьмуть гору сили, які чіплялися за старе, чинили опір всьому новому, творчому»³⁶. Ця альтернатива з особливою силою визначилася в червні 1957 р., коли пленум ЦК КПРС засудив «антипартійну групу» Молотова, Кагановича, Маленкова, яка фактично виступила проти рішень XX з'їзду, викриття культу особи і зв'язаних з ним репресій (до яких вони мали безпосереднє відношення). Знову вона постала на XXII з'їзді КПРС. Проте із заміною окремих людей з оточення Сталіна, засудженням їхніх поглядів, питання про відповідальність за минуле було практично закрито й вичерпане. Політичне керівництво тих років, по суті, залишилися поза зоною критики. Зміщення акцентів у критиці минулого і недостатньо критичне сприйняття дійсності стали серйозною перешкодою на шляху дальшої демократизації радянського суспільства.

Позитивні зміни (спроба зламати командно-бюрократичні методи керівництва, надати соціалізму більше динамізму, курс на демократи-

³⁵ Шелест П. Е. Районное звено.— Правда.— 1965.— 6 февраля.

³⁶ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу 17—31 жовтня 1961 р.: Стеногр. звіт.— К., 1962.— Т. 1.— С. 96—97.

зацію партії) не були закріплені, а можливості для оновлення соціалізму використані неповністю. Справа в тому, що ЦК КПРС у досліджуваний період, декларуючи поворот до ленінської теорії і практики соціалістичного будівництва, у дійсності керувався спрощеними уявленнями про суть і методи створення нового суспільства.

Підсумовуючи, можна сказати, що в 50-х — на початку 60-х років було здійснено ряд заходів, що мали на меті демократизацію радянського суспільства, його політичних організацій. Однак вихід нашого суспільства на новий етап ускладнився через помилки, які певною мірою скомпрометували прогресивні починання. Якісно нові завдання розвитку радянського суспільства, партійного будівництва часто розв'язувалися волюнтаристськими методами, за допомогою старого політичного і економічного механізму в рамках командно-адміністративної системи. Причиною невдач реформ і перетворень, які проводилися в той період, було і те, що вони не спиралися на процеси демократизації. XX з'їзд, засудивши культ особи Сталіна, у цілому залишив без змін бюрократичну систему. Як відзначав М. С. Горбачов, «вона зуміла вистояти, чому допомогла і нова ілюзія, що достатньо усунути крайності сталінського режиму — і визволена енергія соціалізму в недалекому майбутньому зможе підвести наше суспільство до вищої фази комунізму»³⁷. Вивчення досвіду діяльності Компартії України в 50-і — на початку 60-х років допомагає зробити певні висновки і не припускати подібних помилок на сучасному етапі, використавши водночас те позитивне, що нагромаджене в той період. Тому перед суспільствознавцями постає важливе завдання — глибше проаналізувати всі ті процеси, що відбувалися в 50-і — на початку 60-х років.

Одержано 01.07.90

Анализируется реформаторская деятельность КПСС и КП Украины в 50-х — начале 60-х годов, направленная на преодоление последствий сталинизма, и причины ее неудач.

³⁷ Горбачев М. Социалистическая идея и революционная перестройка. — Коммунист. — 1989. — № 18. — С. 10.

ПОВІДОМЛЕННЯ

М. М. Максименко (Сімферополь)

Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944—1960 рр.)

Розкриваються причини і характер переселення трудящих у Крим у післявоєнний період (1944—1960 рр.).

За період окупації Криму, яка тривала 30 місяців, німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди народному господарству й культурним закладам регіону. Окупанти повністю знищили міста Севастополь та Керч, зруйнували понад 20 тис. господарських приміщень, близько 25 тис. житлових будинків, багато промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, спалили 127 сіл, тисячі дворів. Загальні збитки, завдані гітлерівцями економіці й культурі Криму, становили понад 20 млрд. крб. (у цінах 1945 р.)¹.

Після визволення краю від фашистських загарбників перед його трудящими постали важливі завдання. Необхідно було розгорнути активну роботу по відбудові міст і сіл, промислових підприємств, сільського господарства, закладів охорони здоров'я та культури. Для розв'язання цього завдання потрібні були люди, а їх не вистачало, оскільки за роки війни населення регіону скоротилося майже наполовину. До початку Великої Вітчизняної війни там проживало 1127 тис. чол. різних національностей. Основну масу з них становили росіяни й українці (715 тис. чол., або 64% від загальної кількості мешканців півострова). 36% становили інші національності (татари, євреї, німці, греки, болгар, вірмени та ін.)².

Під час окупації Криму гітлерівці розстріляли і замучили понад 133 тис. чол., до Німеччини було вивезено 85,5 тис. чол. Крім того, значна чисельність населення краю загинула на фронтах війни³.

Особливо великих втрат регіону завдало невинуватим виселення з нього деяких національностей. Так, на початку 1941 р. вглиб країни примусово були переселені 51 тис. німців, а весною 1944 р.— в Середню Азію 194 тис. татар, частина з яких у роки війни співробітничала з фашистськими військами. Переселили також греків, болгар та вірмен (37 тис. чол.)⁴.

Нині татари реабілітовані. У вересні 1967 р. Верховна Рада СРСР прийняла указ «Про громадян татарської національності, які проживають у Криму». В ньому, зокрема, зазначалося, що «після визволення у 1944 р. Криму від німецької окупації факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необгрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Це огульне звинувачення щодо всіх громадян татарської національності, які проживають у Криму, мають бути зняті, тим більше, що в трудове й політичне життя суспільства вступило нове

¹ Держ. арх. Крим. області, ф. Р-1289, оп. 2, спр. 85, арк. 11—12 (далі — ДАКО).

² Народное хозяйство Крым. области : Стат. сб.— Одесса, 1967.— С. 7; Областное статуправління Крим. області, арк. 4—7.

³ ДАКО, ф. Р-1289, оп. 2, спр. 18, арк. 13.

⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1743, арк. 107; оп. 4, спр. 159, арк. 43.

покоління людей»⁵. Цей указ ліквідував несправедливість, яка була допущена щодо тієї частини татар, які не співробітничали з фашистськими окупантами, надавав право кожній їх сім'ї переселитися на півострів. Нині в регіоні проживає майже 70 тис. татар. Загалом у країні, за переписом 1989 р., налічується 268,7 тис. кримських татар. В основному вони проживають в Узбекистані, Казахстані, Таджикистані, а також у деяких областях РРФСР та України⁶.

Скорочення населення у краї відбилося на його трудових ресурсах. Особливо це відчувалося в сільському господарстві. У колгоспах і радгоспах кількість працездатних скоротилася на 3/5. Враховуючи це, Державний Комітет Оборони в серпні 1944 р. прийняв рішення про переселення у Крим колгоспників з інших районів країни. Того ж року з Краснодарського та Ставропольського країв, з Воронежської, Курської, Орловської, Тамбовської, Ростовської, Київської, Вінницької, Житомирської й Подільської областей туди прибули 17 040 переселенських сімей — 62 104 чол.⁷

Крім планових переселенців, у регіон переїжджали селяни з різних областей країни самостійно. Там вони вступали в колгоспи і брали активну участь у відбудові сільського господарства. З вересня 1944 р. до 1947 р. на постійне місце проживання в села Криму самостійно прибули 2377 сімей з 27 областей країни⁸.

Для обслуговування переселенців місцеві радянські й господарські організації протягом 1945—1947 рр. створили у 8 основних переселенських районах (Алуштинський, Балаклавський, Бахчисарайський, Білогірський, Куйбишевський, Старокримський, Судакський, Ялтинський) 9 районних промислових комбінатів, 203 цехи та майстерні (взуттєві, швейні, лимарні, металообробні, трикотажні, деревообробні й ін.) і 26 артилей⁹.

В переселенських районах у 1944/45 навчальному році було відкрито 218 шкіл, у тому числі 30 семирічних та 12 середніх. У них навчалися 14 тис. дітей місцевих жителів і переселенців. Для роботи в школах органи освіти направили 130 учителів. Крім того, були забезпечені роботою новоприбулі педагоги (381 чол.). Органи охорони здоров'я відкрили у зазначених районах нові лікарні, фельдшерські пункти, жіночі й дитячі консультації¹⁰.

Оскільки переселенці прибували з регіонів, де в основному переважали зернову культуру, вони не були обізнані з вирощуванням винограду, тютюну, ефіроолійних рослин. У зв'язку з цим у створюваних колгоспах та радгоспах не вистачало відповідних спеціалістів. Тому розпочалася підготовка кадрів, необхідних для цих господарств. Так, у 1947—1948 рр. з нових спеціальностей було підготовлено 7866 чол.¹¹ Усе це створювало умови для закріплення новоселів у Криму і включення їх в роботу по організації колгоспів та радгоспів.

Проте восени 1944 р. кілька сот сімей переселенців, не прижившись на нових місцях, повернулися назад. Особливо цей рух посилювався у 1945—1947 рр. До кінця 1949 р. з краю виїхали 10 210 сімей, або 56,6% від загальної кількості тих, які прибули в колгоспи області¹².

Основною причиною від'їзду переселенців деякі офіційні організації висували труднощі, пов'язані з умовами життя на нових місцях і вирощуванням нових культур. До речі, ці причини називалися в усіх офіційних звітах рай- та облвиконкомів.

⁵ Ведомости Верховного Совета СССР.— 1967.— № 36.— С. 15—16.

⁶ Крым. правда.— 1990.— 8 янв.

⁷ ДАКО, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 33—35.

¹⁰ Там же, арк. 7—8.

¹¹ Там же, арк. 11—12.

¹² Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1910, арк. 8.

Однак не вони викликали масове повернення назад переселенців з Криму. Останні виїжджали не лише з районів, де вирощували спеціальні культури, а й з тих, в яких основними були зернові. Так, з 1954 сімей колгоспників, які поселилися у 1944 р. в 10 степових районах, до січня 1949 р. виїхали назад 1217 сімей, або 62,5% їх загальної чисельності¹³. Процент виїзду з цих районів був вищим, ніж з тих, де вирощувалися спеціальні культури. В останніх, враховуючи специфіку новоселів, колгоспи і радгоспи відразу ж почали готувати з них тютюнників, виноградарів, садоводів та інших спеціалістів для кримського землеробства.

Основними ж причинами повернення переселенців назад було те, що партійні й радянські органи області недостатньо займалися зміцненням колгоспів і радгоспів, допускали канцелярсько-бюрократичні методи роботи й самоплив у справі влаштування та закріплення новоселів на місцях. Внаслідок цього довгий час за господарствами не була закріплена земля на вічне користування, не всі селяни одержали присадибні ділянки. В ряді місць худоба, що її привезли з собою переселенці, не забезпечувалася кормами, не всі колгоспники одержали повністю грошову й продовольчу позику. У багатьох господарствах довгий час будинки і надвірні будівлі не були закріплені за переселенцями й не ремонтувалися¹⁴.

Не менш важливою причиною від'їзду новоселів були також слабка економіка колгоспів та радгоспів і неврожаї протягом кількох років. Це створювало важкі умови для їх життя. В 1946—1947 рр. Крим охопили весняні приморозки й засуха, внаслідок цього господарства регіону не одержали врожаю ні зернових, ні технічних культур. Вартість трудодня як грішми, так і натурою була надто низькою. Саме на ці роки й припадає масовий від'їзд переселенців з краю. В 1944—1945 рр. звідти вибуло 1615 сімей, у 1946 р.—4203, в 1947 р.—3156, у 1948 р.—950, у 1949 р.—286¹⁵. Причому, як правило, масовий виїзд припадав на другу половину року, тобто після того, як ставало ясно, який буде врожай зернових, садів, виноградників та інших культур.

Незважаючи на повернення назад значної частини селян, переселення їх у Крим усе ж відіграло важливу роль у відбудові зруйнованого сільського господарства регіону. До 1950 р. в колгоспах 8 основних переселенських районів посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили 90% довоєнного рівня, повністю було відновлено кількість великої рогатої худоби на колгоспних фермах¹⁶.

Проте, як і раніше, в господарствах півострова не вистачало людей. Тому у грудні 1949 р. було прийнято рішення, згідно з яким в 1950—1954 рр. передбачалося переселити туди з інших районів країни 13 тис. сімей колгоспників¹⁷. Характерним для цього періоду було те, що переселення проводилося більш організовано, ніж у попередні роки. Крайшими були підготовка до прийому новоселів, умови для їх життя й роботи. Крім того, колгоспи та радгоспи Криму самі брали активну участь у відборі сімей для переселення. Для цього вони направляли своїх представників у господарства інших районів країни, які знайомили селян, що виявили бажання переселитися, з умовами життя і роботи в колгоспах та радгоспах Криму. У свою чергу, новосели направляли в місця майбутнього поселення своїх представників для ознайомлення з господарствами. Так, у 1951 р. в Курську область прибули представники колгоспів півострова, які провели відповідну

¹³ ДАКО, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 12, арк. 11—12.

¹⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 1743, арк. 87; спр. 1910, арк. 244.

¹⁵ ДАКО, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 13, арк. 20; спр. 29, арк. 15.

¹⁶ Народное хозяйство Крым. области: Стат. сб.—Крымиздат, 1957.—С. 78, 91—92.

¹⁷ Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 5675, оп. 1, спр. 479, арк. 21.

роз'яснювальну роботу серед місцевих селян. У господарства Криму в 1951—1952 рр. було направлено 310 голів сімей, що зібралися переїжджати туди, для будівництва житлових будинків¹⁸. Практика таких взаємних відвідин давала можливість краще вивчити умови переселення колгоспників і забезпечити їх закріплення на нових місцях.

Протягом 1950—1954 рр. на півострів було направлено 12 736 сімей (понад 57 тис. чол.)¹⁹. Заохочувалося переселення селян цілими колгоспами й бригадами. Їм дозволялося брати із собою сільськогосподарський інвентар, худобу та інше майно.

В 1953 р. з Курської, Воронежської, Рязанської, Сумської й Чернігівської областей у Крим переїхало повністю члени 6 колгоспів і 40 бригад — усього 2654 сімей²⁰. Вони привезли з собою худобу, птицю тощо.

Новоселам 1950—1954 рр. надавалися більші пільги, ніж колишнім. Крім тих (1944—1946 рр.), якими вони тоді користувалися, держава виділяла на одне господарство позичку в сумі 12 тис. крб. для спорудження житлових будинків та надвірних будівель або 5 тис. крб. на ремонт цих старих будівель з наступним списанням 50% указаних сум за рахунок держави й виплатою решти їх протягом 10 років, починаючи з третього року після одержання кредиту²¹.

Господарства переселенців звільнялися від сільськогосподарського податку і страхових платежів на 3 роки з часу їх приїзду на нові місця, як і колгоспи, що прийняли до свого складу новоселів. Їх забезпечували новими машинами для обробки садів, виноградників та проведення меліоративних робіт. Усе це сприяло закріпленню переселенців на нових місцях. Їх зворотний виїзд значно зменшився порівняно з 1944—1949 рр. й становив 18,3% від кількості прибулих²².

Переселення колгоспників у Крим 1950—1954 рр. відіграло важливу роль у піднесенні сільського господарства регіону. Так, загальна кількість працездатних тільки в колгоспах півострова зросла з 74 тис. чол. у 1950 р. до 101 тис. чол. у 1954 р.²³. Це дало можливість багатьом господарствам приділити більше уваги розвитку садівництва і виноградарства.

Проте, незважаючи на щорічний приїзд переселенців, колгоспи краю й далі відчували недостачу робочої сили. Як і раніше, існував значний розрив між потребою в працездатних та їх фактичною наявністю. Великим залишалося й навантаження на одного працюючого колгоспника. За даними річних звітів колективних господарств, у 1954 р. одне таке господарство в середньому по регіону припадало 7,5 гектара ріллі та більш як 3 голови великої рогатої худоби, а у 65% господарств середнє навантаження на нього ж коливалося від 8 до 20 га. Порівняно з областями Центральної частини РРФСР, України і Білорусії це було дуже велике навантаження. Там у середньому на одного працездатного припадало близько 3 гектарів ріллі й 0,8 голови великої рогатої худоби²⁴.

Враховуючи все це, а також дальший розвиток овочівництва, тютюнництва, садівництва та виноградарства, обком партії й облвиконком звернулися з проханням до Радянського уряду про додаткове переселення в Крим селян з інших районів країни. У зв'язку з цим було дозволено протягом 1954—1958 рр. переселити на півострів 17 800 сімей колгоспників. Ця чисельність трудівників мала в основ-

¹⁸ Там же, спр. 641, арк. 109—110.

¹⁹ ДАКО, ф.-2888, оп. 1, спр. 29, арк. 2; спр. 69, арк. 318—319; спр. 106, арк. 6—8; спр. 133, арк. 1.

²⁰ Там же, спр. 156, арк. 70—107; спр. 160, арк. 206—207, 265—266, 287.

²¹ Красн. Крым.— 1950.— 19 фев.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-27, оп. 17, спр. 606, арк. 186.

²³ Народное хозяйство Крыма: Стат. сб.— Крым, 1957.— С. 70.

²⁴ Кримське обласне управління сільського господарства, спр. 1095, арк. 116—126.

ному забезпечити господарства робочою силою. Однак, починаючи з 1956 р., колгоспи і радгоспи почали у великій кількості садити нові сади та виноградники, що вимагало значного збільшення робочих рук. Уже в 1957—1960 рр. план переселення селян у регіон був збільшений на 14 тис. сімей²⁵.

Для того періоду було характерним те, що переселення в господарства краю проводилося в основному з областей України, оскільки у липні 1954 р. Крим увійшов до складу УРСР. Уряд останньої направив на півострів значну кількість сімей колгоспників з Тернопільської, Черкаської, Станіславської, Львівської, Вінницької, Чернівецької, Ровенської, Хмельницької, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Сумської та Житомирської областей²⁶.

Крім того, в даний період розпочалося проведення внутріобласного переселення за рахунок робітників і службовців з міст та районних центрів регіону. За 1955—1958 рр. з міст і робітничих селищ краю було переселено 2362 сім'ї²⁷. Крім цього, самостійно у Крим прибули 1133 сім'ї колгоспників з інших областей країни. Вони були оформлені як новосели з міст та робітничих селищ й одержували пільги, що поширювалися на цю категорію переселенців. У 1954—1960 рр. у господарства регіону було переселено 31 392 сім'ї²⁸.

Переважає більшість новоселів приїжджала ранньою весною і відразу ж включалась у виробничу діяльність, що давало можливість колгоспам та радгоспам більш успішно проводити весняно-польові й літні роботи. В 1957 р. у радгоспі «Обильный» Джанкойського району прибули 20 сімей переселенців з Лубенського району Полтавської області й активно включилися в роботу. Вони показували високі зразки трудової діяльності. Особливо зарекомендували себе Н. Т. Глушко, Т. Ф. Карпенко, М. К. Мацак та ін.²⁹

За успіхи у роботі багатьох новоселів нагороджували орденами і медалями, обирали депутатами в місцеві Ради, висували на керівні посади. У Советському районі головою колгоспу ім. Карла Маркса став переселенець Т. Ф. Свиридов, головою сільськогосподарської артілі «Заповіти Леніна» — Н. В. Стукалов, головою Урожайнинської сільської Ради — В. Ф. Горбачов³⁰.

У кожному господарстві Криму серед бригадирів та завідуючих тваринницькими фермами були новосели з різних районів нашої країни.

Переселення 1956—1960 рр. сприяло збільшенню чисельності населення регіону, насамперед працездатного. За даними річних звітів колгоспів, його кількість у 1958 р. зросла до 116 тис. чол. і в порівнянні з 1954 р. збільшилася на 13%, а по окремих районах — на 25%³¹.

Усім сім'ям новоселів виділялись присадибні ділянки. Оскільки чимало їх їхали на нові місця проживання без великої рогатої худоби, їм продавали корів. У 1955—1958 рр., зокрема, господарства області із своїх фондів продали переселенцям 12 822 голови великої рогатої худоби й 1226 голів видали на обмінні квитанції*. Велику увагу місцеві Ради та партійні організації приділяли питанням спорудження для

²⁵ Крим. відділ орг. набору робітників і переселення, спр. 18, арк. 1; спр. 22, арк. 2—3; спр. 92, арк. 1—5.

²⁶ Там же, спр. 12, арк. 5; спр. 51, арк. 1—3; спр. 92, арк. 1—5.

²⁷ Там же, спр. 18, арк. 1; спр. 22, арк. 2—3; спр. 51, арк. 1—5; спр. 92; арк. 1—5.

²⁸ Там же.

²⁹ Бюлетень Голов. управління орг. набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР.— К., 1957.— Вип. 9.— С. 27.

³⁰ Там же.— С. 35, 40.

³¹ Крим. обласне управління сільського госп-ва, спр. 392, арк. 159—161.

* Вніжджаючи, переселенці здавали велику рогату худобу колгоспам і радгоспам, а їм видавалися квитанції, за якими вони одержували її на нових місцях проживання.

переселенців житлових будинків. До цієї справи вони підключили будівельні трести «Севастопольбуд», «Кримбуд», «Керчметалургбуд», «Ялтинспецбуд», великі промислові підприємства — Камішбурунський залізорудний комбінат, Балаклавське рудоуправління, Сакський і Красноперекопський хімзаводи й ін.

При цьому колгоспи не припиняли ведення будівництва і господарським методом. Вони створювали постійні будівельні бригади, укомплектовували їх кваліфікованими робітниками. У багатьох господарствах були введені заохочувальна система оплати праці та преміювання для колгоспних будівельників за введення в експлуатацію будинків достроково або у встановлені строки.

В 1956 р. у районах Кримської області з'явилися міжколгоспні будівельні організації. Перша з них була створена в Сімферопольському районі з ініціативи голови райвиконкому Г. В. Снегір'ова. Вона мала власний грошовий фонд, що складався з пайових внесків колгоспів. За його рахунок організація купувала найновішу будівельну техніку (що не під силу було зробити кожному колгоспу окремо). Це сприяло швидшому зведенню різних споруд.

Міжколгоспні будівельні організації взяли на себе всю роботу по спорудженню житлових будинків і тваринницьких ферм, по заготівлі й перевезенню будматеріалів, звільнили правління та голів колгоспів від зайвих турбот і дали їм можливість основну увагу приділяти безпосередньо сільськогосподарському виробництву.

Якщо у 1956 р. колгоспи й радгоспи Кримської області господарським методом спорудили 2392 будинки для переселенців, а підрядним — 562, то в 1957 р., відповідно — 3206 та 2088, а у 1958 р. — 3311 і 3073³². У Ленінському, Сакському, Красноперекопському, Сімферопольському, Первомайському й Куйбишевському районах переважало будівництво підрядним методом. У Сакському та Балаклавському районах на пропозицію інженерно-технічних працівників тресту «Севастопольбуд» почало впроваджуватися спорудження будинків із збірного залізобетону. Цей метод був економічно вигідним для Криму, оскільки там не було свого будівельного лісу і його доводилося завозити з різних регіонів країни. Це затримувало будівельні роботи. При спорудженні будинків із збірного залізобетону з дерева робилися лише вікна, двері й підлога. Все інше — із штучного каменя-черепашнику. Під час спорудження такого будинку економилося 7,79 м³ лісу. В 1957 р. у Сакському та Балаклавському районах таким методом було споруджено 209 будинків для новоселів, зекономлено при цьому 2337 м³ лісу³³. Даний досвід поширювався і в інших місцях.

За 4 роки (1955—1958 рр.) у колгоспах та радгоспах області господарським і підрядним методами було споруджено 20 644 житлових будинки. В зазначений період було найінтенсивніше будівництво у селах регіону за всі післявоєнні роки, в 2 рази перевищено введення у дію житлових будинків порівняно з 1944—1954 рр. Проте, незважаючи на це, зворотний виїзд переселенських сімей продовжувався. Так, у 1955—1958 рр. повернулися на старі місця проживання 5345 сімей, або 25,2% від прибулих у Крим³⁴.

Для вивчення причин виїзду в кожному господарстві створювалися комісії з представників райвиконкомів, правління колгоспу чи дирекції радгоспу, колгоспників або робітників з переселенців. Ці комісії складали акт на кожну сім'ю, що від'їжджала. У ньому визначалися причини зворотного виїзду новоселів. Аналіз цих актів дає мож-

³² Крим. відділ. орг. набору робітників і переселення, спр. 392, арк. 159—161; ДАКО, ф. Р-3287, спр. 1834, арк. 104—105.

³³ Бюлетень Голов. управління орг. набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР.— Вип. 9.— С. 30.

³⁴ Крим. відділ. орг. набору робітників і переселення, спр. 21, арк. 203; спр. 51, арк. 1—5; спр. 92, арк. 2.

ливність установити, що в 1958 р. назад повернулося 1727 сімей колгоспників³⁵. Причинами цього були низька оплата трудодня, відсутність будинків, води для поливу рослин, будівельного лісу, використання переселенців не за спеціальністю та ін.

Певну роль відігравали й моральні фактори. Новосели розуміли, що вони прибули у ті райони, звідки примусово були виселені такі ж трудівники, як і вони. Це, очевидно, теж впливало на них негативно, й вони залишали нові, необжиті місця.

Отже, як бачимо, від'їзд переселенців значною мірою був результатом неухважного ставлення до них з боку місцевих органів, колгоспів та радгоспів. Якби новоселів своєчасно забезпечували житлом і роботою, видавали їм грошову й продуктову позичку, то процент зворотного від'їзду більшості їх був би значно меншим (у 1958 р. він становив 24,7% від загальної кількості переселенців, які виїхали назад)³⁶.

Звичайно, невеликий процент повернення новоселів був би неминучим і тоді, коли для них були б створені необхідні умови для життя та роботи.

Незважаючи на ряд негативних сторін, переселення трудящих у Крим у 1944—1960 рр. відіграло певну роль у відновленні й дальшому розвитку сільського господарства та піднесенню культури регіону. Переселенці активно працювали в колгоспах і радгоспах. У 1952 р. в області було відновлено довоєнний рівень посівних площ, поголів'я великої рогатої худоби, свиней. Прибутки колгоспів зросли у 1955 р. в 2 рази порівняно з 1940 р. У 1958 р. за успіхи в розвитку сільського господарства Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами й медалями 1550 колгоспників та робітників Криму, а область — орденом Леніна³⁷.

Все ж чисельність населення Криму з року в рік зростала. За даними Всесоюзного перепису, у 1959 р. воно становило 1201,5 тис. чол.³⁸, або на 74 тис. чол. більше, ніж перед Великою Вітчизняною війною. Нині в області проживає 2,5 млн. чол.—представників різних національностей³⁹.

Одержано 20.08.89.

Раскрываются причины и характер переселения трудящихся в Крым в послевоенный период (1944—1960 гг.).

³⁵ Там же, спр. 92, арк. 1—26.

³⁶ Там же.

³⁷ Правда.— 1958.— 26 окт.

³⁸ Народное хозяйство Крым. области: Стат. сб.— 1967.— С. 7.

³⁹ Крым. правда.— 1989.— 13 авг.

В. К. Майборода (Київ)

Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917—1941 рр.)

Розглядаються структура й система розвитку вищої педагогічної освіти та форми підготовки вчительських кадрів у досліджуваний період.

Вкрай занедбаною на час проголошення Радянської влади на Україні була не тільки економіка республіки, а й культура українського народу, його освіта. У жалюгідному стані знаходилася підготовка вчительських

кадрів. Викладачів дисциплін гуманітарного профілю готував один лише Ніжинський історико-філологічний інститут, а учителів для неповних середніх шкіл — Київський, Вінницький, Глухівський, Миколаївський, Полтавський, Чернігівський учительські інститути¹. Випуски викладачів були мізерними.

Автор даного повідомлення робить спробу на основі вивчення архівних матеріалів коротко розглянути структуру та систему розвитку вищої педагогічної освіти у досліджуваний період.

Після встановлення Радянської влади перед Комуністичною партією, органами освіти стояли складні завдання. Необхідно було якнайшвидше ліквідувати культурну відсталість широких мас трудящих, створити нову систему підготовки вчительських кадрів.

Значну увагу становленню й розвитку вищої школи в країні приділяв В. І. Ленін. Ленінські положення з цього питання, підписані ним декрети стали основою для реорганізації вищої освіти в цілому і педагогічної зокрема.

Наркомос УСРР розгорнув активну роботу по розв'язанню цього завдання. Протягом перших трьох місяців після встановлення Радянської влади в окремих губерніях і повітах були створені відділи народної освіти. 2 березня 1919 р. уряд видав Декрет, згідно з яким при вступі до вузів від вступників не вимагалися атестат про середню освіту та будь-які інші документи, скасовувалися вступні екзамени і плата за навчання². Відповідно до Програми РКП(б), прийнятої VIII з'їздом партії (1919 р.), і Конституції Української республіки (1919 р.) Наркомос України видав і розіслав усім губернським відділам народної освіти інструкцію про реорганізацію вищої освіти в республіці³. Частина вчительських інститутів і семінарій перетворювалися в педагогічні. Відкривалися нові інститути. Наприклад, Комісія відділу народної освіти Одеського ревкому прийняла постанову про відкриття в Одесі Українського вчительського (педагогічного) інституту⁴.

Швидкими темпами в республіці зростали мережа шкіл, особливо початкових, та контингент учнів у них. У зв'язку з цим виникла потреба в значному збільшенні підготовки вчителів. Важливу роль у розв'язанні цього питання відіграли короткотермінові учительські курси. У травні — червні 1919 р. такі курси почали працювати в Києві, Одесі, Лубнах, Умані, Черкасах, Житомирі, Бердичеві та в інших містах⁵. Ними було охоплено понад 2,5 тис. слухачів. У 1921—1922 рр. на короткотермінових курсах соціального виховання навчалися 22 450 чол., з них: на 2-місячних — 15 700, на 3-місячних — 2100, на 6-місячних — 1700, на річних — 1750, на педкурсах іноземних мов — 1200 чол.⁶ Слухачам курсів читалися лекції загальнополітичного характеру (історія комунізму, соціологія, Конституція), з педагогічних дисциплін (соціальне виховання, теорія і практика трудової школи).

З цікавою ініціативою виступив Харківський відділ народної освіти. З метою збільшення кількості вчителів для початкових класів при кращих семирічних школах створювалися дворічні інститути практикантів (курси), до яких зараховували колгоспників віком від 18 до 25 років з освітою за 7 класів. На першому році навчання вони підвищували свій загальноосвітній рівень, а на другому — проходили практику в педагогічних інститутах. Після закінчення курсів практиканти складали ек-

¹ Список учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям. — Пг., 1915. — С. 159, 179; Культурне будівництво в УСРР: Стат. довідник. — К., 1940. — С. 46.

² Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. — К., 1968. — Ч. 2. — С. 48; ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 277, арк. 45; оп. 2, спр. 29, арк. 248.

³ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 67, 68.

⁴ Гриценко М. С. 50-річчя Одеського педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського // Вища і середня педагогічна освіта. — К., 1971. — Вип. 5. — С. 145.

⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 1, арк. 23, 24.

⁶ Там же, оп. 2, спр. 75, арк. 32.

замен на звання вчителя. Кожний з них повинен був на правах стажиста працювати в молодших класах. Якщо практикант одержував позитивну оцінку колективу школи, йому присвоювалося звання вчителя початкових класів⁷.

У 1931 р. нарком освіти М. О. Скрипник запропонував, щоб з другого півріччя в кожній школі досвідчені вчителі готували 2—3 учнівських класів з педагогічним покликанням для роботи в початкових класах. За два роки таким способом було підготовлено 21 тис. помічників учителя⁸. Проте підготовка викладачів через курси була тимчасовим явищем. Потрібно було створювати нову систему підготовки вчительських кадрів для загальноосвітніх шкіл.

Загальне керівництво роботою вищої школи здійснював Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Укрголовпрофос), створений при Наркомосвіті у серпні 1920 р., а також місцеві органи — губпрофоси⁹.

Головою Укрголовпрофосу і заступником наркома освіти було призначено досвідченого педагога Я. П. Ряппо, який до цього завідував Одеським губернським відділом народної освіти. Відділи вищих навчальних закладів і професійної освіти, що існували в складі Наркомосу, були ліквідовані¹⁰.

Керуючись рішеннями з'їзду, нарад з питань освіти й культури, декретами і постановами Раднаркому РСФРР, місцеві Ради та органи народної освіти республіки розробили конкретні плани розвитку вищої школи, зокрема педагогічної. Це дало позитивні результати. Тільки в 1920 р. педвузи випустили 2600 чол.¹¹ У школах і дитячих закладах працювали 83 615 учителів та вихователів¹².

Комісія Наркомосвіті РСФРР, заслухавши 27 вересня 1920 р. доповідь наркома тов. Гринька про стан підготовки вчительських кадрів у республіці, схвалила досвід України й рекомендувала втілювати його в життя¹³.

Проблеми розвитку педагогічної освіти в УСРР широко обговорювалися на першій Всеукраїнській нараді з питань освіти (1920 р.)¹⁴. Наркомос України вважав, що оскільки професія педагога вимагає високої кваліфікації, то «середньої педагогічної освіти бути не може»¹⁵. Виникла потреба в підготовці вчителів для всіх типів шкіл з вищою освітою. З цією метою в 1920—1921 рр. на базі окремих факультетів університетів, вищих жіночих курсів, учительських інститутів створюються інститути народної освіти (ІНО)¹⁶.

Університети внаслідок недооцінки їх як важливої форми вищої школи в адміністративно-командному порядку були ліквідовані. Інститути народної освіти склалися з двох факультетів — соціального виховання, професійної освіти і ряду відділень¹⁷. Їх цільовим призначенням була підготовка вчителів не тільки для загальноосвітньої школи, а й для професійних шкіл. Вони готували також викладачів іноземних

⁷ Народний вчитель.— 1930.— 11 січ.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1904, арк. 1; ф. 7, оп. 1, спр. 856, арк. 24, 99.

⁹ Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 68.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 1110, арк. 10.

¹¹ Даденков Ю. Н. Кузница кадров Украинской народной интеллигенции // Вестник высшей школы.— 1967.— № 1.— С. 26.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 56, арк. 2.

¹³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 159, арк. 51 (далі — ПА ІІІ при ЦК Компартії України).

¹⁴ Там же, спр. 2265, арк. 28.

¹⁵ Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции.— Харьков, 1925.— С. 101.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 281, арк. 61; Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования.— Харьков.— 1921.— № 3/5.— С. 28.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1514, арк. 6.

мов, фізкультури, працівників бібліотек, дитячих позашкільних закладів. Наприклад, у липні 1920 р. на базі Київського університету був відкритий ІНО, до якого входило три факультети: шкільний, дошкільний та лікарсько-педагогічний. Шкільний факультет мав 2 відділи: гуманітарний і природничий. В інституті навчалися 4896 студентів¹⁸.

У 1922 р. ІНО діяли в Харкові, Дніпропетровську, Чернігові, Ніжині, Глухові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Кременчуці¹⁹. Набір до них здійснювався в основному за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій та за умови складання колоквиуму. Без екзаменів зараховувалися випускники педтехнікумів, вищих 3-річних курсів, учительських інститутів та працівники народної освіти, які мали стаж педагогічної роботи не менше 4 років²⁰.

Навчальні плани і програми інститутів у перші роки склалися на місцях. Практикувалося вивчення таких дисциплін: «Методологія науки», «Історія наукового світогляду», «Історія педагогічних знань» та ін. Наприклад, у 1920/21 навчальному році в Ніжинському ІНО викладалися такі педагогічні предмети, як загальна педагогіка, історія педагогіки, вчення про трудшколу, школознавство, загальна й експериментальна психологія, шкільна гігієна²¹.

Значну роль у підготовці вчительських кадрів республіки відіграли вищі (трирічні) педагогічні курси, які виникли на базі колишніх учительських семінарій і готували вчителів для початкових шкіл (у 1925 р. вони були перейменовані на педтехнікуми)²². У грудні 1921 р. у регіоні діяло 100 трирічних і понад 130 короткотермінових курсів²³. Тільки в Полтавській губернії тоді їх налічувалося 17, а в 1923 р.— 20²⁴. Навчальні плани курсів включали дисципліни трьох циклів: суспільного, виробничого та педагогічного. Значна увага приділялася педагогічній і суспільній практиці слухачів у школах, дитячих садках, на пунктах по ліквідації неписьменності, в хатах-читальнях та ін.

Незважаючи на те, що 1921—1923 роки були дуже важкими для України, як і країни в цілому, однак підготовка педагогічних кадрів не припинялася. В той час у 14 інститутах народної освіти республіки навчалися 9810 студентів і працювали 762 викладачі, а на 72 трирічних курсах, відповідно, 9200 та 963²⁵.

Позитивну роль у підготовці вчительських кадрів і поліпшенні соціального складу студентів відіграли робітничі факультети, засновані вперше в РСФРР у 1919 р.²⁶ На Україні вони почали діяти в 1921 р. Набір до них відбувався в основному за рекомендаціями партійних, профспілкових організацій, комітетів незаможних селян. У 1921 р. уже діяло 10 робітфаків у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Бахмуті та Шостці²⁷.

Значну увагу Компартія України приділяла розширенню мережі робітничих факультетів, збільшенню їх контингенту в роки довоєнних

¹⁸ Івашина Г. З. Створений радянською владою // Вища і середня педагогічна освіта.— К., 1969.— № 3.— С. 23.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1514, арк. 6, 7, 10.

²⁰ Бюллетень Наркома просвещения (Харьков).— 1927.— № 29.— С. 1.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 767, арк. 5; Філіал Чернігів. держ. обл. арх. у м. Ніжині, ф. 427, оп. 1, спр. 2, арк. 13—21.

²² Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 71.

²³ Яцун О. І. З історії підготовки учительських кадрів на Україні // Рад. школа.— 1972.— № 6.— С. 71.

²⁴ Ставицький В. А. Становлення і розвиток середньої педосвіти в УРСР // Вища і середня педосвіта.— 1969.— Вип. 3.— С. 5; Информационный отдел // Путь просвещения.— 1923.— № 5.— С. 241.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1514, арк. 6, 7, 32; Ряпко Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции.— С. 111.

²⁶ Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 80.

²⁷ Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования.— 1921.— № 1.— С. 7.

п'ятирічок. У 1929—1933 рр. мережа педагогічних робітфаків зросла в 21 раз (з 7 до 148), а кількість студентів у них — більш як у 12 разів (з 1401 до 17678)²⁸.

В зв'язку із зростанням середніх шкіл, особливо вечірніх, мережа робітфаків з 1934 р. почала скорочуватися, а в 40-х роках вони загалом припинили свою діяльність²⁹.

На жаль, починаючи з 1923 р., коли В. І. Ленін у зв'язку з тривалою хворобою не брав участі в політичному житті, почався відхід від ленінських принципів побудови соціалізму. Це не могло не позначитись і на стані підготовки учительських кадрів. Діяльність інститутів народної освіти, трирічних курсів, робітфаків проходила у важких умовах: незадовільною була навчально-матеріальна база, не вистачало кваліфікованих викладачів, підручників, навчальних посібників, гуртожитків, їдалень. Тому Наркомос пішов по лінії скорочення та об'єднання деяких інститутів і курсів. Довгострокові курси реорганізовувалися в 1922 р. у педагогічні технікуми, які прирівнювалися до вищих спеціальних закладів³⁰. Припинили свою діяльність у 1923/24 навчальному році Вінницький і Глухівський інститути народної освіти³¹. Проте плани прийому студентів не скорочувалися.

В 1926 р. наша країна вступила в реконструктивний період розвитку народного господарства. Це вимагало посилення уваги партії й уряду до питань народної освіти і підготовки педагогічних кадрів. Головними завданнями реконструкції та перебудови вищої школи були скорочення терміну навчання до 3 років, збільшення тривалості навчального року до 11 місяців, чітке визначення спеціальностей, чергування теоретичного і виробничого навчання, вдосконалення методів навчання³². Система комплектування вузів за планом (розкладкою) доповнювалася прийомом за конкурсними екзаменами. Встановлювався процент місць для кожної групи населення (курії). Навчальні плани складались і затверджувались в Наркомосі республіки. До них вводилися такі предмети: українська мова і література, російська мова і література, географія та історія України. Розширювалися мережа та кількісний склад студентів. У 1927/28 навчальному році в 12 педагогічних інститутах, 61 педагогічному технікумі та 6 робітфаків навчалися понад 17 тис. студентів³³. Склад учителів республіки обновилося на 40—45%, порівнюючи з дореволюційним часом, зросла їх заробітна плата, особливо педагогів сільської місцевості, з 9 до 40 крб.³⁴

З переходом країни до виконання першого п'ятирічного плану завдання культурного будівництва вимагали насамперед здійснення загального обов'язкового початкового навчання. А це, в свою чергу, потребувало значного збільшення вчительських кадрів. У 1929/30 навчальному році з 2652,3 тис. дітей віком від 8 до 11 років у школах навчалися 1999,7 тис. учнів, що становило 76,2%. Тільки для початкових класів необхідно було додатково підготувати 16 500 учителів, у той час як педтехнікуми випускали лише 3900 чол.³⁵

Крім того, швидке зростання національних шкіл та учнів у них також вимагало значної кількості вчителів. У 1931 р. їх підготовку

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 3, спр. 1519, арк. 971; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 585, арк. 46.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 483, арк. 64.

³⁰ Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 70.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1854, арк. 86.

³² Там же, спр. 2264, арк. 11.

³³ Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 126; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2264, арк. 7, 14; спр. 2265, арк. 28, 42; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 17, спр. 359, арк. 48.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2266, арк. 61; спр. 2706, арк. 9.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 17, спр. 169, арк. 36, 37; ф. 2717, оп. 3, спр. 1519; арк. 120.

здійснювали Київський польський інститут соціального виховання — факультети російської та єврейської мов, Одеський інститут соціального виховання — відділ німецької та єврейської мов, Житомирський — відділ єврейської мови та 10 педтехнікумів³⁶.

На жаль, у 40-х роках національні педагогічні інститути і технікуми припинили свою діяльність.

З метою забезпечення шкіл учительськими кадрами Наркомос УСРР прийняв 6 квітня 1930 р. постанову «Про екстернат за курс вишів» для осіб, які мали відповідні знання і працювали за фахом не менше 5 років. Зарахування до нього проводилося на початку кожного кварталу в усіх вищих учбових закладах. Навчання було платним у залежності від заробітної плати зарахованих³⁷. Ця форма підготовки учительських кадрів була не тільки ефективною, а й, безумовно, економічною.

Підготовка педагогів у інститутах народної освіти і педтехнікумах здійснювалася за денною формою навчання. Оскільки педагогічних кадрів не вистачало, то виникла необхідність готувати вчителів за заочною формою. З цієї метою в 1928 р. у Харкові створюється Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО). З лютого 1928 р. по лютий 1929 р. в ньому навчалися 17 500 чол.³⁸ Згодом заочні відділи були відкриті при педагогічних вузах.

У 1930 р. створюються фізико-хіміко-математичні інститути, які готували викладачів для вищих шкіл. Частина факультетів соціального виховання реорганізовувалася в інститути соціального виховання з трирічним строком навчання³⁹. Вони здійснювали підготовку вчителів для семирічної школи. В 1930 р. був створений Київський інститут соціального виховання, директором якого було призначено професора М. М. Грищенка. В інституті діяли такі факультети: шкільний з відділами: а) суспільствознавчим (підвідділи: соціально-економічний, мови і літератури), б) техніко-математичним і в) агро-біологічним; дошкільний, дефектологічний і позашкільний⁴⁰.

У 1933/34 н. р. відновлюють свою діяльність університети в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Харкові⁴¹.

Завдяки уніфікації системи вищої педагогічної освіти, реорганізації мережі навчальних закладів значно зросли кількість інститутів і контингент студентів у них. За роки першої та другої п'ятирічок було підготовлено 66 190 працівників освіти⁴². Проте, незважаючи на це, в республіці не вистачало педагогічних кадрів. Так, у 1932/33 навчальному році у школах України не вистачало 22 460 учителів початкових класів і 25 100 — для семирічних і середніх шкіл⁴³. Тому, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 травня 1935 р. «Про підготовку педагогічних кадрів, систему педагогічної освіти та мережу педагогічних установ»⁴⁴ було встановлено два типи навчальних закладів: чотирирічні педагогічні інститути для підготовки вчителів середньої школи та дворічні учительські інститути — для підготовки учителів неповної середньої школи. Посилюється підготовка вчителів через заочну і вечірню форми навчання. В 1940/41 навчальному році підготовку за цими фор-

³⁶ Там же, ф. 34, оп. 14, спр. 53, арк. 159.

³⁷ Закони і розпорядження в справі народної освіти.— Харків, 1931.— С. 168, 169.

³⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 2717, оп. 3, спр. 1511, арк. 1.

³⁹ Там же, ф. 806, оп. 1, спр. 2673, арк. 216; ф. 26, оп. 1, спр. 5980, арк. 6, 7.

⁴⁰ Івашина Г. З. Створений радянською владою // Вища і середня педагогічна освіта.— К., 1969.— № 3.— С. 25.

⁴¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 11, спр. 24, арк. 132; ф. 806, оп. 1, спр. 2673, арк. 216, 226.

⁴² Культурне будівництво Української РСР.— К., 1940.— С. 51.

⁴³ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967).— С. 269.

⁴⁴ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР 1917—1941 гг.— М., 1980.— С. 357.

мами здійснювали 51 педагогічний вуз з контингентом студентів 58 561 чол.⁴⁵

З року в рік зростала кількість учителів з вищою та середньою спеціальною освітою. Якщо в 1932/33 навчальному році педагогів з вищою освітою було 15 219 (11%), то в 1940/41 році — 47 723 чол., тобто більш як у 3 рази⁴⁶.

На кінець 30-х років мережа педагогічних учбових закладів в основному стабілізувалася. За нашими підрахунками, в 1940/41 навчальному році у республіці діяло 47 педвузів (24 педагогічні і 23 учительські інститути), 6 університетів, 85 педагогічних училищ, а не 74⁴⁷, 77⁴⁸, 65⁴⁹. За період з 1917 р. по 1941 р. тільки для загальноосвітніх шкіл ними було підготовлено 215 379 учителів⁵⁰. Однак повністю задовольнити запити шкіл тоді ще не вдалося. В 1940/41 навчальному році дефіцит в учительських кадрах становив 11 794 чол.⁵¹

Період 1917—1941 рр. — найскладніший в історії КНРС і Радянської держави, для якого характерним було трудовий ентузіазм народу, певні успіхи в розвитку соціалістичного суспільства, ріст культу особи Сталіна, надмірна централізація суспільного й економічного життя, посилення командно-бюрократичного стилю в управлінні національно-культурним будівництвом. Це — роки, коли піддавалися анафемі соціологія і кібернетика, педологія й генетика, педагогіка та психологія. Все це не могло не позначитись і на підготовці та вихованні вчительських кадрів. Однак, незважаючи на це, у республіці у той період відбувався і процес становлення всієї системи народної освіти, зокрема, вищої педагогічної. Склалася в основному мережа та структура педагогічних навчальних закладів.

Одержано 20.08.89.

Рассматриваются структура и система развития высшего педагогического образования и формы подготовки учительских кадров в исследовательский период.

⁴⁵ Філіпов О. М. Розвиток радянської школи УРСР у період першої після-воєнної п'ятирічки.— К., 1957.— С. 17; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 20, спр. 212, арк. 93.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8992, арк. 157—160; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 6, спр. 1821, арк. 4.

⁴⁷ Паніотів І. І. Комуністична партія в боротьбі за розвиток народної освіти.— Харків, 1973.— С. 99.

⁴⁸ Вища школа Української РСР за 50 років.— Ч. 1.— С. 298.

⁴⁹ Лескевич М. А. Розвиток вищої педагогічної освіти в Українській РСР (1917—1967 рр.) // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років.— К., 1967.— С. 133.

⁵⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 5, арк. 2—4.

⁵¹ Рад. освіта.— 1940.— 15 серп.

Я. Й. Малик (Львів)

Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917—березень 1918 рр.)

Мова йде про створення та діяльність загонів Червоної гвардії у селах України в період встановлення і зміцнення Радянської влади.

В перемозі Великого Жовтня важливу роль відіграли збройні сили соціалістичної революції — Червона гвардія. У період тріумфальної ходи Радянської влади більшовицька партія приділяла велику увагу створенню червоногвардійських загонів не тільки в містах, а й на селі. З'явилися вони і в селах України. Сформовані з ініціативи партійних організацій, Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і військово-революційних комітетів, сільські червоногвардійські загони стали опорою місцевих органів Радянської влади у боротьбі за зміцнення завоювань Великого Жовтня, здійснення ленінських декретів, придушення опору експлуататорських класів.

Питання про створення та діяльність загонів Червоної гвардії в селах України постійно викликає інтерес радянських істориків. Вивчення цієї проблематики розпочалося в другій половині 50-х років. Так, П. І. Гарчев, вивчаючи участь Червоної гвардії України в Жовтневій революції, показав, зокрема, етапи формування її сільських загонів, їх участь у боротьбі за встановлення й зміцнення влади Рад¹. Певну увагу цим питанням приділено також у працях Х. Лук'янова², М. Г. Гончаренка³, А. Г. Ткачука⁴, В. М. Чуприни⁵ та ін.

У 60—70-х роках з'являються перші дослідження, спеціально присвячені історії сільської Червоної гвардії. Так, у статті П. Ф. Решодька⁶ висвітлено її виникнення й діяльність на Лівобережній Україні. В працях І. В. Хміль⁷ зроблено спробу визначити кількість та чисельний склад червоногвардійських загонів у волостях і селах України. За його підрахунками, тут було 208 загонів, до яких входило не менш як 9400 чол.⁸

Проте вивчення даної проблеми не можна вважати завершеним. Потребують дальшого дослідження роль партії більшовиків у формуванні загонів сільської Червоної гвардії, участь останніх у боротьбі за здійснення Декрету про землю. Необхідне також уточнення їх чисельності й процесу створення. Нами виявлено ряд нових, маловивчених джерел з цього питання⁹. Серед них таке важливе, як фонди комісій у справах колишніх червоногвардійців та червоних партизанів, що зберігаються в ряді обласних архівів України. Ці комісії були створені наприкінці 20-х років у зв'язку з введенням пільг для цієї категорії громадян. До їх числа входили відомі керівники й учасники Жовтневої революції та громадянської війни. У фондах комісій також відклалися чимало спогадів про Жовтневі події на Україні. На авторитетність цього джерела уже вказувалося в історичній літературі¹⁰.

¹ Гарчев П. І. Червона гвардія на Сумщині.— Суми, 1957.— 44 с.; Гарчев П. І. Збройна допомога в боротьбі проти Центральної ради і Каледіна (грудень 1917—січень 1918 рр.) // Укр. іст. журн.— 1966.— № 11.— С. 103—109; Гарчев П. І. Червона гвардія України в Жовтневій революції.— Харків, 1969.— 268 с.; Гарчев П. І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад.— К., 1983.— 150 с.

² Лук'янов Х. Красная гвардия Донбасса.— Донецк, 1958.— 95 с.

³ Гончаренко Н. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе.— Луганск, 1963.— 211 с.; Гончаренко Н. В битвах за Октябрь (март 1917—март 1918 гг.).— Донецк, 1974.— 252 с.

⁴ Ткачук А. Г. Червона гвардія прифронтових губерній України в 1917—1918 рр. // Укр. іст. журн.— 1965.— № 11.— С. 113—117.

⁵ Чуприна В. М. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство (березень 1917—лютий 1918 рр.).— Львів, 1974.— 198 с.

⁶ Решодько П. Ф. Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917—січень 1918 рр.) // Укр. іст. журн.— 1966.— № 11.— С. 95—102.

⁷ Хміль І. В. Формування революційних загонів у селах України в кінці 1917—на початку 1918 років // Там же.— 1975.— № 10.— С. 82—95; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— 199 с.

⁸ Хміль І. В. Трудяще селянство України у боротьбі за владу Рад.— С. 113.

⁹ Малик Я. П. Малодосліджені документи з історії сільської Червоної гвардії на Україні // Арх. України.— 1984.— № 3.— С. 50—53.

¹⁰ Цыпкин Г. А., Цыпкина Р. Г. Красная гвардия — ударная сила пролетариата в Октябрьской революции.— М., 1977.— С. 20—21; Див. докладніше: М а

Використовуючи значну кількість нових джерел, спираючись на дослідження попередників, спробуємо проаналізувати процес створення та діяльність загонів Червоної гвардії у селах України в період встановлення і зміцнення Радянської влади.

Перші такі загони з'явилися тут напередодні Великого Жовтня. У ході розвитку соціалістичної революції їх дедалі більшало. При створенні червоногвардійських загонів більшовики України керувалися настановами ЦК, рішеннями II Всеросійського з'їзду Рад. Так, у Зверненні, прийнятому з'їздом, всім Радам рекомендувалося негайно вжити найенергійніших заходів до запобігання контрреволюційним виступам. «Червона гвардія в Петрограді, революційний Петроградський гарнізон,— говорилося у Зверненні, опублікованому в газеті «Деревенская беднота»,— забезпечили в столиці повний порядок. Робітники, солдати всюди на місцях повинні чинити за прикладом петроградських робітників і солдатів»¹¹. Важливі вказівки щодо формування загонів сільської Червоної гвардії містилися в циркулярному листі та інструкції з питань практичної роботи, направлених ЦК РСДРП(б) в листопаді — грудні 1917 р. місцевим партійним організаціям¹².

Рішення організувати в місті й повіті Червону гвардію прийняв, наприклад, на одному із своїх засідань у грудні 1917 р. Сумський повітовий комітет РСДРП(б) Харківської губернії. На чолі створеного загону з 400 чол. стояв штаб, до складу якого входили більшовики В. Пономарьов, І. Завальний, В. Книш, Д. Карпенко, С. Парадіс та ін. За прикладом сумчан демобілізовані солдати створили червоногвардійські загони з незаможних селян у Могриці, Степанівці, Покровці й інших селах повіту¹³.

В січні 1918 р. на загальних зборах Ямпільської сільської організації РСДРП(б) Ізюмського повіту, до складу якої входили 82 члени партії, було ухвалено «виділити із свого середовища бойову дружину для боротьби з контрреволюцією», з 22 демобілізованих солдатів-більшовиків¹⁴.

Солідаризуючись з міськими робітниками й одержуючи від них необхідну допомогу, створювали загони Червоної гвардії й сільські бідняки Катеринославщини. Так, робітники Дніпровського металургійного заводу (с. Кам'янське) допомогли організувати бойовий загін у с. Паньківка, виділивши для цього 200 гвинтівок, кілька кулеметів і набої¹⁵.

З ініціативи більшовицьких організацій заводів та рудників, а також сільських більшовиків і демобілізованих солдатів почали діяти червоногвардійські загони в ряді сіл Бахмутського повіту. Наприклад, бойова дружина с. Гродівка виникла на базі місцевої більшовицької організації, в якій налічувалося 40 членів¹⁶. Фронтовики, повернувшись додому, укомплектували загони Червоної гвардії у селах Залізне, Голицинівка, Щербинівка, Петрівка¹⁷ й т. д.

У Павлоградському повіті ініціатором створення бойових загонів у селах Богданівка, В'язовок, Вербки, Петропавлівка стали члени Пав-

ли к Я. Малодосліджені джерела про історію сільської Червоної гвардії на Україні // Арх. України.— 1984.— № 3.— С. 50—53.

¹¹ Деревенская беднота.— 1917.— 28 окт.

¹² Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г.— февраль 1918 г.).— М., 1957.— С. 45.

¹³ Борьба за победу Радянської влади на Україні: 36. спогадів.— К., 1957.— С. 493—495.

¹⁴ Держ. арх. Харків. обл., ф. Р-1630, оп. 2, спр. 1, арк. 114—117.

¹⁵ Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сб. воспом. и статей.— Днепропетровск, 1927.— С. 154.

¹⁶ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 16, оп. 1, спр. 12, арк. 51—52.

¹⁷ Там же, спр. 42, арк. 90; спр. 47, арк. 18—19; спр. 51, арк. 18.

лоградського комітету РСДРП(б) та міського штабу Червоної гвардії¹⁸.

Фундаторами червоногвардійських загонів часто були селянські сходи. Так, 28 грудня 1917 р. жителі с. Петрівка Катеринославського повіту, зібравшись на загальні збори, обговорили питання про поточний момент і одностайно ухвалили «організувати бойову дружину для захисту революції проти буржуазії» з 17 чол.¹⁹

Активно проходила організація загонів Червоної гвардії в селах Херсонської губернії й Північної Таврії. Наприклад, за рішенням з'їзду Одеської повітової Ради селянських депутатів було сформовано бойові дружини при земельних комітетах та при повітовій Раді селянських депутатів²⁰. Про це свідчить, зокрема, лист учительки із с. Сичівка Є. Потанової до Одеської Ради робітничих депутатів, написаний за дорученням сільради. У листі повідомлялося, що місцевий червоногвардійський загін веде боротьбу за землю проти реакційних елементів. Сичівці просили допомогти створити Червону гвардію також в інших селах²¹. З активною участю більшовиків і демобілізованих солдатів бойові селянські дружини поступово з'явилися в більшості волостей Одеського повіту.

Питання про організацію червоногвардійських загонів розглядалося Херсонським повітовим з'їздом Рад селянських депутатів 20 лютого 1918 р. В ухваленій ним резолюції зазначалося: «Червона гвардія організовується при Радах і перебуває в повному розпорядженні Рад...»²². Це ж питання було включене і в порядок денний Херсонського губернского з'їзду Рад селянських депутатів та земельних комітетів. Присутні на з'їзді меншовики й есери всіляко силкувалися зірвати його обговорення. Однак угодовцям не вдалося досягти своєї мети. У прийнятій з'їздом резолюції перед Радами селянських депутатів ставилося завдання створити в усіх селах губернії червоногвардійські загоны²³. Рішення херсонських повітового і губернского з'їздів Рад селянських депутатів успішно перетворювалися у життя.

Мелітопольська повітова Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів направила 22 лютого 1918 р. розпорядження всім волосним Радам: «Негайно організуйте при Радах в усіх селах бойові дружини для охорони порядку, вилучення злочинців і для виконання всіх адміністративних розпоряджень військово-революційного штабу»²⁴.

Трудящому селянству Волині й Поділля велику допомогу у створенні загонів Червоної гвардії подавали революційні та солдатські комітети військових частин Південно-Західного і Румунського фронтів. Так, у містечку Дунаївці Летичівського повіту Подільської губернії селянській бідноті допомогли сформувати бойову дружину солдати місцевого гарнізону²⁵. Рішення мати червоногвардійські загоны в усіх населених пунктах навколо Жмеринки ухвалили на загальних зборах 15 січня 1918 р. місцеві залізничники. Це рішення успішно втілювалося в життя²⁶.

Широко розгорнувся рух по створенню сільських бойових дружин на Київщині й Полтавщині. 15 лютого 1918 р. постанову про організа-

¹⁸ Боря за Советы на Екатеринославщине.— С. 160—161.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 4, арк. 110.

²⁰ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота.— 1917.— 23 нояб.

²¹ Держ. арх. Одес. обл., ф. Р-3829, оп. 1, спр. 11, арк. 69.

²² Боря за Великий Октябрь на Николаевщине: Сб. документов и материалов.— Николаев, 1957.— С. 233.

²³ Протокол Херсонского губернского съезда Советов крестьянских депутатов и земельных комитетов 11 (24) февраля—16 февраля (1 марта) 1918 г. (без места и даты).— С. 55—59.

²⁴ Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-3451, оп. 2, спр. 1, арк. 14.

²⁵ Розповідають борці революції.— К., 1967.— С. 27.

²⁶ Держ. арх. Вінницьк. обл., ф. Р-5269, оп. 1, спр. 9, арк. 4; ЦДАЖР УРСР, ф. 628, оп. 1, спр. 12, арк. 93.

цію загонів сільської Червоної гвардії ухвалив Київський військово-революційний комітет²⁷. У другій половині січня 1918 р. аналогічне рішення було прийняте на відкритих партійних зборах Роменської організації РСДРП(б) Полтавської губернії. Виконуючи його, Роменський повітовий військово-революційний комітет, який складався з більшовиків та співчуваючих їм, укомплектував загін з 300 чол.— представників селянської бідноти сіл Бацмани, Хмілове, Медвеже, Засулля, Бобрик, Бубнів і Глинське²⁸.

Густу мережу сільських червоногвардійських загонів створили більшовики Чернігівщини. 3 січня 1918 р. відбулися організовані ними загальні збори уповноважених від сіл та хуторів Глухівського повіту, на яких було ухвалено сформувати озброєні загони під назвою «Червона селянська гвардія»²⁹. За рішенням Мглинського повітового з'їзду Рад (лютий 1918 р.) в багатьох селах повіту також з'явилися озброєні дружини³⁰.

В результаті цілеспрямованої діяльності більшовицьких організацій, активної допомоги робітників промислових центрів на Україні в той період було сформовано не менш як 364 червоногвардійські загони й дружини. В 93 з них налічувалося 15 989 чол. (див. табл. 1). Проте

Таблиця 1*

Мережа повітових, волосних і сільських загонів Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917 — березень 1918 рр.)

Губернії	Загони				Усього загонів	Усього бійців
	Об'єднані, повітові		Волосні, сільські			
	кількість	чисельний склад	кількість	чисельний склад		
Харківська	6(5)**	2125	47(13)	3117	53(18)	5242
Катеринославська	4(3)	410	70(25)	1757	74(28)	2167
Область Війська Донського ***	—	—	6(1)	200	6(1)	200
Херсонська	2(1)	700	37(7)	670	39(8)	1370
Північна Таврія	1	—	20(6)	375	21(6)	375
Волинська	3	—	13(4)	187	16(4)	187
Подільська	1(1)	500	44(5)	1315	45(6)	1815
Київська	3	—	24(2)	110	27(2)	110
Полтавська	5(2)	350	18(4)	285	23(6)	635
Чернігівська	5(3)	3300	55(11)	588	60(14)	3888
Всього	30(15)	7385	334(78)	8604	364(93)	15989

* Підрахунки автора.

** У дужках вказана кількість загонів, чисельний склад яких відомий.

*** Лише та її частина, що входить до УРСР.

через відсутність повних відомостей у документах, що збереглися, а також через втрату значної кількості останніх у період громадянської й Великої Вітчизняної воєн точно підрахувати загальну кількість та чисельність створених на Україні сільських загонів Червоної гвардії неможливо.

Безумовно, наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. у республіці було значно більше, ніж 364 сільських червоногвардійських загонів. Періодична преса того часу часто наводила про них лише загальні відомості, що значно утруднює підрахунки.

²⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2 т.— К., 1967.— Т. 2.— С. 55.

²⁸ Правда.— 1918.— 5 марта; Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 6.

²⁹ Вісн. УНР.— 1918.— 18 січ.

³⁰ Газ. Временного рабочего и крестьянского правительства.— 1918.— 16 февр.

Важко встановити також точний час створення багатьох сільських загонів Червоної гвардії. Однак документи дають підставу зробити висновок, що найінтенсивніше їх формування відбувалося в грудні 1917 — січні 1918 рр. (див. табл. 2). У той період було створено 221

Таблиця 2

Динаміка створення повітових, волосних і сільських загонів Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917 — березень 1918 рр.)

Губернії	1917 р.				1918 р.			Усього
	до 25 жовтня	26—31 жовтня	листопад	грудень	січень	лютий	березень	
Харківська	1	2	9	9	26	2	4	53
Катеринославська	1	1	23	26	17	3	2	74
Область Війська								
Донського	—	—	4	1	1	—	—	6
Херсонська	—	1	5	11	14	7	1	39
Північна Таврія	—	—	2	1	9	5	4	21
Волинська	—	1	2	1	10	2	—	16
Подільська	1	2	24	9	7	2	—	45
Київська	2	1	8	7	3	6	—	27
Полтавська	1	—	1	8	10	3	—	23
Чернігівська	1	—	3	6	45	2	3	60
Всього	7	8	81	79	142	32	14	364

загін (60,7% їх загальної кількості). І це закономірно: саме тоді точилася найгостріша боротьба за встановлення влади Рад на Україні.

З табл. 2 видно, що найбільше бойових загонів на селі було у Харківській та Катеринославській губерніях. Це пояснюється активною підтримкою їх створення робітниками промислових центрів, наявністю більшої, ніж в інших губерніях, кількості сільських більшовицьких організацій.

Встановлення Радянської влади у містах, волостях і селах України часто здійснювалося в ході гострої боротьби проти органів Центральної ради, які чинили впертий опір цьому процесу. Питання про владу доводилося вирішувати збройним шляхом з допомогою Червоної гвардії. Губернські, повітові й сільські бойові дружини нерідко об'єднували свої зусилля в цьому протиборстві. Як видно з документів, сільські червоногвардійські загопи брали участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в повітових і навіть губернських центрах. Так, «Известия ЦИК» у грудні 1917 р. повідомляли: «Становище більшовиків у районі Харківської губернії сильно зміцніло. Південні дороги цілковито перебувають у розпорядженні більшовиків. З навколишніх сіл до Харкова збираються селянські червоногвардійські дружини»³¹.

Сільські загопи Червоної гвардії билися проти каледінців та Центральної ради. Вони забезпечували охорону залізничних комунікацій, всіляко допомагали просуванню революційних військ, брали участь у роззброєнні ворожих частин, придушували контрреволюційні виступи на місцях, нерідко проводили самостійні військові операції. Наприклад, у період боротьби за Радянську владу в Катеринославі робітників підтримали червоногвардійці с. Кам'янське, які 27 грудня 1917 р. зайняли станцію Олександрівськ і зупинили просування військ Центральної ради до міста³². Сільська дружина с. Сурсько-Михайлівське Катеринославського повіту, укомплектована демобілізованими солдатами, роззброїла загін гайдамаків. Для відбиття наскоків ворога сільські дружини були створені в багатьох селах повіту. Інструкції та зброю вони одержували від Катеринославської Ради робітничих і солдатських де-

³¹ Изв. ЦИК и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1917.— 22 дек.

³² Гарчев П. І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад.— С. 79.

путатів³³. Разом з робітничими червоногвардійськими загонами боролися селянські дружини й під час збройного повстання проти Центральної ради в січні 1918 р. в Одесі³⁴.

Значні труднощі у встановленні Радянської влади виникли в селах Одеського та ряду повітів Херсонської губернії, які межували з Молдавією. Керівники контрреволюційного «Сфатул Церія» 2 грудня 1917 р. оголосили Молдавію «народною республікою», а себе «верховною владою» і звернулися по допомогу до західних держав, котрі розглядали Молдавію як плацдарм для боротьби проти Країни Рад. При сприянні країн Антанти у грудні 1917 р. в Бессарабію вторглися війська королівської Румунії, силоміць поновлюючи там владу поміщиків і капіталістів. Активно сприяла окупації Бессарабії й ліквідації в краї Радянської влади Центральна рада. Це був один з перших актів інтервенції проти Радянської країни.

Озброєні загони румунських інтервентів часто нападали на сусідні з Бессарабією села Херсонської губернії з метою пограбування місцевого населення і знищення влади Рад. Трудяще селянство піднялося на боротьбу проти ворогів: дружини оборони з'явилися в багатьох населених пунктах Одеського повіту. Сільським загонам нерідко доводилося вести там справжні бої. Так, наприкінці лютого 1918 р. у с. Троїцькому відбувся кількогодичний бій з румунськими загарбниками, який завершився перемогою селянської дружини та захопленням у полон 50 інтервентів³⁵.

Бойові сільські формування з честю захищали завоювання революції й в інших губерніях України. Наприклад, коли в січні 1918 р. виникла загроза існуванню Радянської влади у Полтаві, члени губернської Ради роз'їхалися в навколишні села із закликом до селян піднятися на її захист. Останні одностайно відгукнулися на це, й у місто прибули загони сільської Червоної гвардії в кількості близько 1000 чол.³⁶

Важливу роль у встановленні Радянської влади в губернському і повітових центрах відіграли сільські червоногвардійські загони Чернігівщини. Так, бойові дружини Глухівського повіту під керівництвом матроса-більшовика В. Є. Циганка 1 січня 1918 р. визволили Глухів від контрреволюційних військ Центральної ради. Влада у місті перейшла до військово-революційного комітету та Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁷. Червоногвардійські загони сіл Соснівка, Шаповалівка, Великий Самбір, Деяківка й інших підтримали виступ робітників Конотопа і допомогли їм у роззброєнні петлюрівських «курнів смерті». 2 січня 1918 р. в місті було відновлено Радянську владу³⁸.

В другій половині січня 1918 р. розгорнулася боротьба проти військ Центральної ради в Чернігові. Робітникам і червоногвардійцям міста на заклик Чернігівського комітету більшовиків прибула на допомогу бойова дружина з навколишніх сіл під керівництвом П. Д. Кобця й Г. П. Печорного. Об'єднаними зусиллями вони роззброїли петлюрівський «курінь», захопили склади озброєння і 19 січня 1918 р. визволили Чернігів від ворога. У місті було встановлено Радянську владу.

³³ Изв. Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1918.— 4 янв.

³⁴ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 187, арк. 5.

³⁵ Изв. Одес. Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота.— 1918.— 1 марта.

³⁶ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— С. 491.

³⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: 36. спогадів.— Чернігів, 1958.— С. 209—210.

³⁸ Бабко В. В годы подполья.— Киев, 1950.— С. 118—120.

Головою Ради була обрана одна з керівників міської більшовицької організації С. І. Соколовська³⁹.

Однак основну роль сільські червоногвардійці відіграли у встановленні Радянської влади на місцях. Наприклад, у Криворізькій волості Херсонського повіту їх загони, створені в більшості сіл, забезпечили створення Рад не тільки в своїй, а й у селах сусідніх волостей⁴⁰. Активно діяв загін Червоної гвардії містечка Березівка Одеського повіту, очолюваний більшовиком С. Т. Лукашенком⁴¹.

У Миргородському повіті на Полтавщині опорою Радянської влади став керований Г. П. Гмирею загін, організований із селян с. Шишаки. На початку 1918 р. він встановив владу Рад у своєму селі, а потім допоміг у цьому жителям сіл Баранівка, Великі Сорочинці, Ковалівка, Яреськи та ін.⁴².

Важливим завданням загонів сільської Червоної гвардії була боротьба за зміцнення завоювань Великого Жовтня, здійснення декретів Радянської влади, насамперед Декрету про землю.

Червоногвардійським загонам доводилося збройним шляхом долати опір куркульства. Прикладом можуть бути події в с. Трояни Бердянського повіту Таврійської губернії: 3 березня 1918 р. селянська біднота вирішила «взяти майновий податок з багатих куркулів». Останні вчинили опір і відмовилися його платити. «Доведеться, напевно, троянцям,— писали «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов»,— просити гвинтівки у Бердянської Ради, щоб організувати бойову дружину для боротьби з куркулями»⁴³. 18 березня Троянська Рада, повторно обговоривши питання про податок, вирішила здійснити своє рішення від 3 березня. Після повторної відмови куркулів від сплати вона викликала на допомогу із сусіднього с. Андріївка загін Червоної гвардії для придушення опору куркулів, а через кілька днів організувала власну бойову дружину з метою підтримання порядку в селі⁴⁴.

Одним з головних завдань, поставлених Радами та військово-революційними комітетами перед сільською Червоною гвардією, була охорона колишніх поміщицьких маєтків, які стали надбанням народу. Так, 3 січня 1918 р. на загальних зборах демобілізованих солдатів Покровської волості Куп'янського повіту на Харківщині було прийнято рішення організувати загін самооборони, на який покласти завдання уберегти конфісковані маєтки від стихійних погромів⁴⁵. Організували загін для охорони економії та будинку, що раніше належав поміщику Вінбергу, жителі с. Ясиноватка Олександрійського повіту Херсонської губернії, які вирішили зберегти його в недоторканості як народне майно»⁴⁶. Подібні загони були створені Голицинівською Радою робітничих і селянських депутатів Бахмутського повіту, Лихівським військово-революційним комітетом Верхньодніпровського, Платонівською Радою солдатських і селянських депутатів Маріупольського повітів Катеринославської губернії, Царицино-Кутською Радою селянських депутатів Мелітопольського повіту Таврійської губернії, солдатським комі-

³⁹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині.— С. 53; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— Т. 2.— С. 204.

⁴⁰ Из истории революционного движения на Криворожье.— Кривой Рог, 1922.— С. 17—18.

⁴¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Зб. спогадів.— Чернігів, 1958.— С. 412.

⁴² Ленінський шлях (Шишаки).— 1957.— 6 лип.

⁴³ Изв. Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.— 1918.— 15 марта.

⁴⁴ Там же.— 23 марта.

⁴⁵ Держ. арх. Харків. обл., ф. Р-3571, оп. 1, спр. 14, арк. 24—26.

⁴⁶ Изв. Александрийского уездного земства. — 1918.— 30 янв.

тетом містечка Янушпіль Житомирського повіту Волинської губернії⁴⁷ та ін.

Історія боротьби за встановлення і зміцнення влади Рад на Україні ставить під сумнів твердження деяких дослідників, зокрема зарубіжних, про те, нібито мало не єдиною запорукою перемоги соціалістичної революції були «північні багнети». Всього з Радянської Росії на Україну прибуло тоді близько 32 тис. червоногвардійців. Створені ж тут місцеві червоногвардійські загони у першій половині грудня 1917 р. налічували більш як 40 тис. чол., а на лютий 1918 р. — понад 120 тис.⁴⁸ У їх числі була значна кількість селян, які самовіддано билися проти ворогів трудящих. Місцеві загони Червоної гвардії, полки Червоного козацтва були основною силою у боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад на Україні.

Одержано 24.10.89.

Речь идет о создании и деятельности отрядов Красной гвардии в селах Украины в период установления и укрепления Советской власти.

⁴⁷ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 18а, арк. 10; Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 125, оп. 3, спр. 140, арк. 2; Держ. арх. Донецьк. обл., ф. Р-1246, оп. 1, спр. 16, арк. 151; Держ. арх. Запоріж. обл., ф. Р-3029, оп. 1, спр. 16, арк. 151; спр. 26, арк. 124—125; Уманское слово.— 1918.— 21 февр.

⁴⁸ Гарчев П. І. Червона гвардія України в Жовтневій революції.— С. 265.

Б. А. Кругляк (Сизрань)

Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції

Автор ґрунтовно висвітлює продовольче становище в Росії напередодні Лютневої революції і його погіршення в 1917 р.

Коли в серпні 1917 р. один з найвідоміших представників монополістичного капіталу Росії, лідер контрреволюційної буржуазії П. Рябушинський у промові на 2-му Всеросійському торгово-промисловому з'їзді вимагав задушити революцію «кістлявою рукою голоду», це були не просто погрози. Монополісти вже мали на той час досить значний досвід організації продовольчих криз. Газета «Правда» так характеризувала ситуацію, яка склалася в країні влітку 1917 р. «Внутрішнє становище загострюється ще з більшою силою, голод насувається дедалі більшими кроками»¹. Трудящі вимагали не тільки миру та землі, а й хліба. Їхні вимоги висловив на Всеросійській нараді Рад у Петрограді голова Ради робітничих депутатів Нелепівського рудника більшовик Н. Дубовий. Згодом В. І. Ленін назвав його промову чудовою, оскільки представника робітничого класу з України турбувало, яких треба вжити заходів, щоб не спинилося виробництво. «Потім питання стало про хліб, якого у них не було,— сказав Володимир Ілліч у промові при відкритті Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б),— і вони також умовились про

¹ Правда.— 1917.— 15 люня.

його добування. Ось це справжня програма революції, не з книжки вчитана»².

Отже, одним з факторів, що прискорив визрівання соціально-економічних передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції, було катастрофічне погіршення матеріального становища трудящих, зокрема, загроза голоду. Таке становище складалося в умовах панування монополістичного капіталу поступово. Особливо швидко воно почало погіршуватися в роки війни й у ті недовгі місяці, коли після перемоги Лютневої революції владу захопив Тимчасовий уряд.

Проблема погіршення матеріального становища трудящих як один з факторів, що прискорив визрівання соціально-економічних передумов соціалістичної революції в Росії у цілому й на Україні, зокрема, досі розглядалася дослідниками побіжно, в зв'язку з аналізом стану розвитку економіки і посилення революційної боротьби трудящих у 1914—1917 рр.³ Пропоноване повідомлення є спробою показати причини й історичну закономірність краху продовольчої політики правлячих класів в роки світової війни та у період з березня по жовтень 1917 р.

Напередодні першої світової війни в Росії склалася порівняно стабільна система внутрішньої торгівлі, яка включала в себе торговельну діяльність промислових монополій, посередницьких кампаній, різноманітних стаціонарних торговельних закладів, ярмарків і базарів. Водночас налагоджувалася й кооперативна торгівля. Хоч капіталістична внутрішня торгівля, як зазначав В. І. Ленін, була орієнтована насамперед на задоволення потреб буржуазії⁴⁻⁵, вона в основному забезпечувала й товарні потреби трудящих.

З перших днів війни почалося поступове скорочення товарообігу на внутрішньому ринку Росії. В наступний період дезорганізація ринку прискорилася. Це зумовлювалося рядом причин. По-перше, значно зменшувався обсяг виробництва у цивільних галузях промисловості внаслідок переливання значної кількості капіталів у більш прибуткові військові галузі, скорочення ввезення з-за кордону сировини та окупації ворогом частини території. Зменшення виробництва привело до утворення дисбалансу між попитом і пропозицією, спричинило появу дефіциту на товари першої необхідності. По-друге, поступово почало скорочуватися і сільськогосподарське виробництво. Його підірвали дедалі зростаючі темпи мобілізації до армії працездатного населення, які позбавляли господарство, і насамперед, великі поміщицькі економії, що працювали переважно на ринок, робочої сили. До того ж, різко зменшувалося постачання села мінеральними добривами і реманентом. Рівень сільськогосподарського виробництва скоротився порівняно з довоєнним до 20%, імпорт зменшився до 4%⁶. Підлив продуктивних сил у сільському господарстві спричинявся також регулярними масовими реквізиціями коней, м'ясних і молочних порід худоби. Все це приводило до зменшення посівних площ, валового збору зернових та їх товарності. Поміщики, куркулі, а нерідко й

² Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 345.

³ Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства.— Л., 1927.— 201 с.; Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну.— М., 1956.— 332 с.; Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны.— М., 1957.— 391 с.; Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны.— М., 1960.— 579 с.; Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 4.— С. 336—342; К., 1977.— Т. 5.— С. 10—18, 109—110; Історія народного господарства Української РСР.— К., 1978, Т. 4.— С. 336—342; К., 1977.— Т. 5.— С. 10—18, 109—110; Історія народного господарства Української РСР.— К., 1983.— Т. 1.— С. 428—438.

⁴⁻⁵ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 174.

⁶ Труды Ленинградского финансово-экономического института (ЛФЭИ).— Л., 1947.— С. 247.

селяни-середняки не поспішали відправляти зерно на ринок, очікуючи сприятливішої кон'юнктури. Це зменшувало надходження грошей у село, через що там скоротилася зустрічна торгівля промисловими товарами особистого і особливо виробничого споживання. На стан хлібного ринку негативно впливала також невміла організація хлібозаготівель.

По-третє, скорочення товарообігу в країні було тісно пов'язане з дезорганізацією роботи транспорту. В останні передвоєнні роки царський уряд не тільки не збільшував кількісний склад рухомого парку на державних залізницях, а навіть припинив його поповнення, тим самим повністю вичерпавши резерви пропускної здатності. Під час війни західну частину Європейської Росії з її найбільш густою залізничною мережею було окуповано, а східні залізниці, завантажені військовими перевезеннями, не справлялися з доставкою продовольства та сировини із Сибіру й інших окраїнних районів. У 1916 р. залізницями було перевезено зерна, цукру, м'яса, риби й інших продовольчих продуктів удвічі менше, ніж у 1913 р.⁷ За даними інтендантського управління, в травні того ж року було недовантажено 21% продовольства, призначеного для відправки на армійські склади, а у вересні — вже до 54%⁸. Звичайно, недовезене для армії продовольство заготовлялося безпосередньо на місцях розташування військових частин. Це в свою чергу негативно позначалося на становищі місцевого населення.

По-четверте, порушувалися традиційні економічні зв'язки між окремими районами і всередині останніх. Внаслідок цього скоротився підвіз продовольчих продуктів і промислових товарів. Різко зросла спекуляція, зокрема цукром, хлібом, мануфактурою тощо.

По-п'яте, зменшення товарообігу на внутрішньому ринку викликалося також знецінюванням грошей. Протягом перших двох років війни з грошового обігу поступово випали золоті, срібні і мідні монети — на суму 745 млн. крб.⁹ Це викликало заміну їх паперовими грошми. Крім того, куркулі, сільські і міські торговці, наживаючись на спекуляції товарами першої необхідності, нагромаджували кошти і сприяли таким чином випуску нових грошей. В країні швидко зростала інфляція. За період з 1 липня 1914 р. по 1 січня 1917 р. царський уряд одержав чистого прибутку на суму 5307,9 млн. довоєнних карбованців¹⁰. Кількість грошей зросла за той же період у 3,36 раза¹¹. Це призводило до систематичного падіння купівельної спроможності карбованця.

Зрозуміло, що наведені вище причини негативно позначилися на характері й структурі внутрішньої торгівлі. У великих містах, промислових центрах і робітничих селищах майже повністю припинилася діяльність приватних стаціонарних торговельних закладів, продовжувала занепадати роль великих оптових ярмарок. Так, у 1915 р. привіз товарів на Хрещенський ярмарок у Харкові скоротився в грошовому обчисленні з 20,2 до 12 млн. крб., а їх реалізація — з 13,8 до 7,2 млн. крб.¹² Аналогічна картина спостерігалася й на інших оптових ярмарках. В наступні роки вони майже повністю припинили свою діяльність. Епізодичною стала торгівля й на роздрібних містечкових і сільських ярмарках, занепадала роль міських і селищних базарів. Закла-

⁷ Хромов П. А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма.— М., 1960.— С. 221.

⁸ Погребинский А. П. Государственно-монополистический капитализм в России: Очерки истории.— М., 1959.— С. 149—150.

⁹ Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1946.— С. 21.

¹⁰ Там же.— С. 24.

¹¹ Там же.— С. 21.

¹² Труды ЛФЭИ.— С. 265—267.

ди стаціонарної торгівлі, ярмарки і базари продовжували, щоправда, нерегулярно функціонувати у віддалених і промислово менш розвинутих районах.

Оптово-роздрібні і роздрібні торговці були позбавлені можливості вести регулярну торгівлю, часто не маючи для цього потрібних товарів. Адже заводи і фабрики, як уже зазначалося вище, виробляли продукцію головним чином на замовлення армії. Так, на військові потреби йшло 82—85% усіх бавовняних тканин, що випускалися в країні, а ті мізерні 15—18%, які надходили на ринок¹³, розподілялися по магазинах і лавках. Звичайно, товари мали змогу одержувати лише ті представники торгової буржуазії, які давали чиновникам чималі хабарі.

В умовах, коли дефіцитною стала більшість товарів першої необхідності, створилися сприятливі можливості для одержання величезних прибутків синдикатами і трестами. Тому вони розширювали свою монополію на внутрішньому ринку і включили до сфери своєї комерційної діяльності поряд з оптовою й роздрібною торгівлю.

Особливо зухвалою поведінкою на внутрішньому ринку відзначалися банки. Торгівля не входила в коло діяльності їхніх власників. Однак гонитва за легкою наживою взяла гору. Із загостренням продовольчої кризи в країні вони почали скуповувати дефіцитні товари, одержуючи при цьому нечувано великі бариші, давали позики для здійснення торговельно-спекулятивних операцій, які лише протягом жовтня 1914 р.—березня 1915 р. зросли більш як на 100 млн. крб.¹⁴

Банкіри притримували значні партії борошна, м'яса, цукру, вершкового масла та інших продуктів, а через деякий час продавали їх за підвищеними цінами. Визначити ступінь цієї злочинної діяльності майже неможливо: банки тримали в таємниці відомості про розміри своїх торговельних оборотів і суми прибутків, не залишаючи про це ніяких документів.

Спекулятивна діяльність банків катастрофічно посилювала бідуювання і злидні народу. Навіть буржуазна преса змушена була повідомити про величезні запаси гостродефіцитних продуктів, які приховувалися для спекулятивної торгівлі. Вже в травні 1915 р., коли почалося різке підвищення цін, банкіри скупили і зберігали на своїх складах близько 4,5 млн. пудів цукру. Всього протягом вказаного року ними було продано майже 21 млн. пудів цукру¹⁵.

Грабіжницька діяльність банків на внутрішньому ринку настільки обурила громадську думку, що цим питанням зайнялася Державна дума. Двічі на своїх засіданнях — 10 і 24 березня 1916 р. — вона висувала перед міністерством фінансів вимогу вжити рішучих заходів для боротьби із спекулятивними операціями банків. Щоправда, ці вимоги так і залишилися добрими намірами.

Закупку сільськогосподарських продуктів у безпосередніх виробників здійснювали представники державних і кооперативних організацій. Кооперативний рух на Україні, як і в Росії, зародився у 60—80-х роках XIX ст. Особливо бурхливо він почав розвиватися після столипінської аграрної реформи, охопивши широкі маси селянства та дрібну буржуазію. У роки війни кількість кооперативів швидко зростала. Якщо в 1911 р. налічувалося 23 504 кооперативні товариства¹⁶, то на 1 січня 1917 р. — 63 161¹⁷. На Україну, за нашими під-

¹³ Там же.— С. 246.

¹⁴ Погребинский А. П. Указ. соч.— С. 200; Маевский И. В. Указ. соч.— С. 259.

¹⁵ Погребинский А. П. Указ. соч.— С. 201—202.

¹⁶ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.— М., 1975.— С. 359; Список всех потребительских обществ России как действующих, так и закрытых на 1 января 1912 года (с общим обзором положения потребительской кооперации в России).— СПб., 1912.— С. 192.

рахунками, припадало близько 16% загальної кількості кооперативів, що в абсолютних цифрах відповідно становило 3860 і 9100. Майже триразове збільшення кількості кооперативів у зазначений період пояснюється, по-перше, тим, що, стаючи їхніми пайовиками, селяни і міська біднота вбачали в них чи не єдиний засіб поліпшення свого матеріального становища. На 1 січня 1917 р. у кооперативах усєї країни налічувалося понад 24 млн. членів¹⁸, в тому числі на Україні, за нашими підрахунками, близько 4 млн. По-друге, царський уряд проводив політику підтримки сільської буржуазії і охоче допомагав кооперативній, яка, за словами В. І. Леніна, багато чого давала заможним селянам¹⁹. По-третє, в розгортанні діяльності кооперативів були зацікавлені й капіталістичні монополії, які вбачали в них посередницьку організацію, що гарантувала постійні зв'язки з ринком, а також банки, які на кредитуванні кооперативів одержували великі постійні проценти.

Кооперативи зрештою перетворювалися у впливову економічну силу, яка могла згодом відігравати й значну політичну роль. Це добре розумів уряд і включив кооперативну сферу своєї продовольчої політики, поставивши її під надійний нагляд місцевих властей.

Однією з державних установ, на яку покладалася функція постачання населення продуктами харчування, стала Особлива нарада з продовольства, яка розпочала свою діяльність із 17 травня 1915 р. До її складу увійшли представники Державної думи, різних відомств, земських і міських спілок, а також торговельно-промислової буржуазії та дворян-землевласників. 25 жовтня того ж року було створено відповідні губернські, обласні й міські, а 6 квітня 1916 р.—і районні наради²⁰.

Особлива нарада та її місцеві відділення стала ще однією бюрократичною установою царської Росії, яка фактично захищала інтереси буржуазії та дворян-поміщиків. Влітку 1916 р. дворяни домоглися призначення міністром землеробства одного із своїх лідерів — великого землевласника графа Бобринського, який не забарився підвищити ціни на хліб. Цим, звичайно, скористалися великі посередницькі монополії і банки, а також поміщики й куркулі, які навмисне притримували хліб, щоб згодом продати його за підвищеними цінами. Таким чином, уся система постачання продовольства населенню Росії перетворилася у фікцію. Головною її функцією було прикриття грабіжницької політики поміщицько-капіталістичної зграї, яка наживалася на стражданнях народу.

Тим часом в умовах дедалі зростаючого падіння реальної купівельної спроможності карбованця і систематичного скорочення виробництва товарів першої необхідності спостерігалось постійне підвищення цін. Цей процес розпочався вже восени 1914 р. і особливо посилювався в наступному році. Навіть у Житомирі, де на той час, хоч і не постійно, та все ж функціонували базари й роздрібні ярмарки, на які жителями навколишніх сіл привозилися городина, молоко й худоба, ціни на продукти (хліб, м'ясо, макаронні вироби, картоплю, цукор) лише протягом січня—липня 1915 р. збільшилися в 1,25—2 рази²¹. У цілому ж по країні ціни на сіль перевищували довоєнні

¹⁷ Кабанов В. В. Кооперация как канал взаимодействия различных социально-экономических укладов // *Вопр. истории капиталистической России: Проблема многоукладности.*— Свердловск, 1978.— С. 100—101.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // *Повне зібр. творів.*— Т. 39.— С. 223.

²⁰ Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции.— М., 1922.— С. 81—82.

²¹ Держ. арх. Житомир. обл., ф. 62, оп. 1, спр. 2224, арк. 10, 17, 27, 35, 51, 60, 64, 76, 86, 95.

рівень більш як утричі, на рис, пшоно і овес — удвічі, на гречану крупу — більш як у 2 рази²². Ще швидше зростали ціни на промислові товари, які на 1 січня 1917 р. перевищували рівень 1 липня 1914 р. у 2,05 — 9,05 рази²³.

Поширення дорожнечі, спекуляція і прогресуюча інфляція різко погіршили життєвий рівень трудящих, що проявилось в неухильному падінні заробітної плати. Якщо прийняти зарплату київського робітника в 1913 р. за 100%, то в 1915 р. вона становила вже 74,5, 1916 — 54,8 і на початку 1917 р. — лише 38,5%²⁴. Становище ускладнювалося не тільки різким падінням купівельної спроможності карбованця, а й тим, що і за гроші часто-густо не можна було купити потрібні продукти. Про це переконливо свідчать наведені нижче дані.

Дані про нестачу продуктів у містах і повітах Росії на 1 жовтня 1915 р.*

Анкетовано	Міст	%	Повітів	%
Усього	659	100	435	100
Заявили про нестачу продовольства взагалі, у т. ч.	500	75,8		
про нестачу жита і житнього борошна	348	52,8	209	48,8
пшениці й пшеничного борошна,	334	50,7	361	82,0
крупів різних	322	48,8		

* Підраховано за: Кондратьев Н. Д. Указ. соч. — С. 74—75.

З таблиці видно, що жителі більш як 3/4 усіх анкетованих міст зазнавали труднощів у забезпеченні продовольством. Особливо тривожним було становище з постачанням основного продукту харчування — житнього та пшеничного борошна — і не тільки в містах, а й у селах. Загроза голоду дедалі більше перетворювалася в реальність.

Царський уряд довгий час не вживав ніяких заходів для нормалізації продовольчого становища. Однак його погіршення примусило власті шукати якогось виходу із скрутною ситуації. Міністерству внутрішніх справ було доручено з'ясувати причини загострення стану справ із продовольством. Воно ж не знайшло нічого кращого, як пояснити їх лише зловмисною діяльністю спекулянтів. Було віддано наказ поліції та жандармерії навести в ній порядок. Останні, в свою чергу, організували ряд облав на «спекулянтів» у Москві, Одесі й інших містах. При цьому постраждали переважно дрібні торговці, а справжні винуватці, які наживалися на спекуляції продовольством, залишилися поза їхньою увагою.

Згодом міністерство внутрішніх справ зобов'язало губернаторів видавати обов'язкові постанови про регулювання цін на предмети першої необхідності. На місцях за ініціативою губернської адміністрації та органів самоврядування було встановлено правила про граничні ціни на товари. Вони дістали назву «такса». Причому остання встановлювалася лише на ті продукти, яких потребувала армія.

Погіршення продовольчого становища примусило царський уряд вже в ході першого року війни провести й місцеве регулювання цін на продукти харчування. В 354 містах Росії було запроваджено таксацію, під яку підпало 40 продуктів першої необхідності. Єдиної загально-російської системи таксації не існувало: вона залежала як від рішень місцевих властей, на які, без сумніву, впливали торговельно-промислового буржуазія та дворяни-землевласники, так і від ступеня забезпечен-

²² Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках за 1915 г.— Пг., 1917.— С. II, III, V.

²³ Гусаков А. Д. Указ. соч.— С. 22.

²⁴ Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине.— К., 1962.— Ч. II.— С. 569.

ня даної місцевості тими чи іншими продуктами. Такса на м'ясо існувала в 90% міст, печений житній хліб — 88,4, пшеничний — 86, сіль, гречану крупу, пшоно, житне і пшеничне борошно, гас, цукор, фураж — від 50 до 70% міст, олію, вершкове масло, різні крупи, овочі та дрова — від 40 до 50, яйця, горох — від 30 до 40, молоко і молочні продукти, мило, хліб у зерні, ковбасу — від 20 до 30, солону і свіжу рибу, чай — майже у 20% міст²⁵.

Граничні ціни на вищеназвані товари встановлювали комісії, які склалися з великих торговців, промисловців і представників банків. Постанова міністерства землеробства від 12 лютого 1916 р. зобов'язувала їх враховувати при цьому і вартість привозу, і накладні витрати, і торговельний прибуток²⁶. Зрозуміло, все це створювало сприятливі умови для зловживань, розв'язувало руки монополістичній буржуазії, що встановлювала такі ціни, які забезпечували їй стабільні високі прибутки. Однак це був ще не край.

Невигідні такси торговці легко обминали. Цьому сприяли насамперед формальний контроль за ними з боку місцевих властей, корупція серед чиновництва, а також та обставина, що на таксовані продукти довгий час навмисно не проставлялася ціна. Це давало змогу торговцям видавати малоякісні і неякісні товари за першосортні і класти в кишеню різницю між справжньою і виставленою ціною.

Політика таксації також погіршувала матеріальне становище трудящих. Та інакше й бути не могло, оскільки уряд і органи влади на місцях дбали лише про класові інтереси буржуазії та поміщиків. Розрахунки царизму на те, що встановлення граничних цін на товари першої необхідності певною мірою сприятиме розв'язанню продовольчого питання і утримає трудящих від революційної боротьби, не виправдалися. Навпаки, з весни 1915 р. виступи робітників і селян посилювалися. Не виправдалися надії й на те, що за допомогою запровадження такс буде налагоджене безперебійне забезпечення армії продовольством за твердими і невисокими цінами. Отже, політика таксації зазнала повного краху. Це змушений був визнати й уряд, який циркуляром від 20 грудня 1916 р. постановив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на переважну більшість продовольчих продуктів²⁷. Самодержавство виявило свою повну нездатність забезпечити населенню Росії навіть прожитковий мінімум.

У 1916 р. загроза голоду в країні ще більше посилювалася. З листопада аж до Лютневої революції було закуплено лише 53% усієї призначеної для обов'язкової заготівлі кількості хліба. Фактично його надійшло тільки 33%²⁸. Тому в пошуках виходу із складної ситуації власті почали запроваджувати нормування продовольчих продуктів. На Україні карткова система діяла у Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Згодом планувалось нормування продуктів у Катеринославській, Київській і Таврійській губерніях.

У запровадженні політики нормування продуктів також виявилася повна нездатність самодержавного апарату — від центрального уряду до його місцевих органів — розв'язати продовольче питання. В різних місцевостях запроваджувалися картки на різні продукти. Так, у Чернігівській і Харківській губерніях нормувався лише цукор. В Конопольському повіті, Валках і Старобільську карткову систему взагалі не було впроваджено²⁹. Це давало змогу торговцям вивозити цукор в сусідні повіти і збувати його там за спекулятивними цінами. Спекулянти знаходили лазівки для зловживань, використовуючи існування різних

²⁵ Лившин Я. И. Монополии в экономике России: Эконом. организации и политика монопол. капитала.— М., 1961.— С. 206; Труды ЛФЭИ.— С. 256.

²⁶ Труды ЛФЭИ.— С. 258.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.— С. 261—262.

²⁹ Карточная система.— Пг., 1916.— С. 19, 46—47.

карткових норм на ті чи інші продукти. В Борзенському і Стародубському повітах Чернігівської губернії видавалося 3 фунти цукру на одного міського жителя і 2 фунти — на сільського. В інших місцевостях губернії його норма змінювалася від 3 до 1,5 фунта для міського і від 2 до 1 фунта — для сільського жителя³⁰. Карткова система ставила в нерівне становище різні категорії населення, і насамперед, дітей. Якщо в Одесі дітям видавалися продукти за тією нормою, що й дорослим (а це було винятком з правил), то в Житомирі, Воронежі й у багатьох інших містах дитячі норми були вдвічі меншими порівняно з дорослими. У Житомирі дитячий вік обмежували десятима, у Воронежі й інших містах — шістьма роками³¹ тощо.

Надзвичайною строкатістю характеризувалася й система торговельних закладів, де можна було отоварити продовольчі картки. В більшості випадків, як, наприклад, у Чернігівській губернії, продаж продуктів за картками здійснювали державні і кооперативні лавки та крамниці, значно меншою мірою, зокрема в Харківській губернії, це можна було зробити у приватних торговельних закладах. Облік населення, на яке поширювалося нормування продуктів, здійснювався недбало, техніка виготовлення і видачі продовольчих документів була недосконалою і формальною. Все це спонукало постійні зловживання.

Карткова система, при якій продовжувала існувати приватна торгівля хлібом та іншими продовольчими продуктами, не обмежувала ступінь споживання з боку експлуататорських класів. Вони мали можливість купувати всі необхідні продукти і товари як у приватних та державних торговельних закладах, так і на «чорному ринку».

Робітники ж не могли одержувати за твердими цінами навіть ту мізерну кількість продуктів, яка їм належала за картками, оскільки їх часто взагалі не було. На кінець 1916 р. в більшості міст повністю припинилося випікання білого хліба. Не вистачало й житнього. Тисячі людей стояли в містах у чергах за хлібом, м'ясом і гасом, часто не будучи впевненими, що їм хоч щось дістанеться. Один з лідерів кадетів А. І. Шингарьов у виступі на продовольчому з'їзді так говорив про період з осені 1916 р. до кінця лютого 1917 р.: «...Були хвилини, коли залишалося хліба на декілька днів у Петрограді й Москві, і були ділянки фронту з сотнями тисяч солдатів, де запасів хліба залишалося лише на півдня»³².

Вся система капіталістичної внутрішньої торгівлі, яка під час війни зазнала реорганізації з боку уряду і перетворилася, за словами В. І. Леніна, в «державно-монополістичний капіталізм»³³, була спрямована на одержання величезних прибутків і свідоме руйнування внутрішнього ринку. Тому трудящі пов'язували свої надії на поліпшення матеріального становища з поваленням ненависного самодержавного ладу. Адже на той час хліба в країні було вдосталь. У роки війни припинився його експорт. І це створило значні лишки зерна. Тільки в Європейській Росії їх було близько півмільярда пудів, на Україні (без Чернігівської губернії) — 76 млн. пудів³⁴.

Незважаючи на це, становище з продовольством продовжувало погіршуватися. Тимчасовий уряд виявив повну нездатність врятувати країну від голоду. Він лавірував, давав обіцянки, вводив трудящих в оману. Особливо непривабливою була роль угодівських партій, які після відомої квітневої кризи увійшли до складу коаліційного уряду. Так, у «Декларації» від 6 травня вони підтвердили, що будуть «неухильно і рішуче боротися проти господарської розрухи шляхом державного

³⁰ Там же.— С. 46—47.

³¹ Труды ЛФЭИ.— С. 262—263.

³² Цит. за: Лозинский З. Указ. соч.— С. 124.

³³ Див.: Ленін В. І. За хліб і за мир // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 163.

³⁴ Урожай хлебов в России в 1917 г.— Пг., 1918.— С. 36.

³⁵ Лозинский З. Указ. соч.— С. 49.

і громадського контролю над виробництвом, транспортом, обміном і розподілом продуктів»³⁵. Але далі обіцянок вони не пішли.

Під тиском Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів Тимчасовий уряд був змушений вжити деяких заходів, щоб подолати продовольчу кризу. Для регулювання цін на ринку 25 березня 1917 р. було прийнято постанову про хлібну монополію, за якою весь продовольчий і кормовий хліб врожаю минулих років, а також 1916 р. і майбутнього 1917 р. за відрахуванням для створення необхідного запасу, господарських потреб і насінневого фонду власників, мав надійти у розпорядження держави. У випадку приховування лишків вони підлягали насильному відчужуванню за півціни.

Під головуванням міністра землеробства було створено продовольчий комітет, на який покладалася розробка загальнодержавного продовольчого плану. На місцях створювалися губернські, повітові, міські і волосні продовольчі комітети. З 5 травня 1917 р. почало функціонувати спеціальне міністерство продовольства³⁶. Згодом у його складі було створено управління постачання населенню предметів першої необхідності (металу, сільськогосподарських знарядь, шкіри, взуття, гасу, мила тощо), а також відділ заготівлі і постачання чаю, кави, тютюну й соди. Всі створені установи успадкували від царського державного апарату бюрократичний стиль роботи і були на диво безпорадні і бездіяльні. Так, Головний економічний комітет провів у червні — жовтні того ж року більш як 40 засідань, прийнявши все-таки дуже «актуальну» постанову про встановлення твердих цін на стеаринові свічки для залізниць.

Тимчасовий уряд, обіцяючи на словах поліпшити справу постачання споживчими товарами, поставив за мету — монополізувати весь внутрішній ринок. Крім хлібної, було запроваджено монополію на цукор, чай, сірники, тютюн та ряд інших товарів масового споживання. Однак така політика відповідала насамперед інтересам підприємців і монополістичних ділків. Зосередження збуту споживчих товарів у руках буржуазної держави позбавляло промисловців зайвих клопотів організувати їх реалізацію. Разом з тим максимальні ціни, встановлені на монополізовані товари, давали не тільки великі суми доходу державі, а й передбачали високий прибуток для підприємців. Лише від монополії на цукор, за підрахунками чиновників міністерства фінансів, державна скарбниця могла одержати від 2 до 3 млрд. крб. прибутку³⁷.

Усі економічні заходи, які вживалися Тимчасовим урядом, ні в якому разі не загрожували інтересам капіталістів і поміщиків. Про це йшлося на серпневій державній нараді у виступі міністра фінансів. «Ми, мабуть, будемо змушені стати на шлях своєрідних торговельних монополій: цукрової, чайної, сірникової, — сказав, зокрема, він. — Однак я вважаю своїм обов'язком запевнити, що для нас цього роду монополія не є насадженням нових основ державного соціалізму. Ми вважаємо ці заходи певною мірою фіскальними, вважаємо необхідним вжити їх заради повнішого й більшого одержання прибутків і зовсім не вбачаємо в них планомірного намагання звузити приватну господарську ініціативу»³⁸.

Хоч продовольча політика Тимчасового уряду була повністю підпорядкована інтересам правлячих класів, усе ж великий торговельно-промисловий капітал і поміщики поставилися до неї вкрай негативно. Їх не задовольняли навіть примарні поступки вимогам трудящих. Тому ще напередодні запровадження хлібної монополії I Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, який проходив у Москві 19—23 березня 1917 р., виступив проти цього «небезпечного заходу і визнав принци-

³⁶ Там же. — С. 127; Труды ЛФЭИ. — С. 270—271.

³⁷ Погребинский А. П. Указ. соч. — С. 247.

³⁸ Там же.

пово необхідним відновити під час війни вільну хлібну торгівлю. Цю пропозицію дружно підтримали спілки хліботорговців, біржові комітети та інші подібні організації Сибіру, Поволжя, України.

Після того, як хлібну монополію все-таки було відновлено, значна частина керівних діячів торговельно-промислової буржуазії поставила за мету пристосувати її до своїх потреб. Справа в тому, що Тимчасовий уряд, заграваючи з куркульством, запропонував до заготівлі продовольством залучати насамперед кооперативи і лише потім — торговців.

З'їзд по хлібній торгівлі і з'їзд представників біржевої торгівлі та сільського господарства, які зібралися в травні 1917 р., висунули вимогу збільшення представництва хлібних торговців в органах по запровадженню хлібної монополії та залучення приватоторгового апарату до закупівлі продовольства на рівних з кооперативами та іншими подібними організаціями засадах.

Домагання буржуазії знайшли підтримку у вищих чиновників. 29 травня 1917 р. захисником інтересів великих хліботорговців виступив один з відповідальних діячів міністерства торгівлі і промисловості Прилежаєв.

Зрозуміло, що всі заходи Тимчасового уряду, спрямовані на подолання споживчої кризи, були приречені на провал, оскільки були надто непослідовними. Зазнала краху й хлібна монополія. 4 серпня 1917 р. уряд заявив про збереження твердих цін на хліб. Однак уже через три тижні він змінив своє рішення. За указом від 27 серпня тверді ціни на хліб було підвищено на 100%. Якщо врахувати зростання витрат на його підвіз, то селяни нехлібородних губерній змушені були купувати його з надбавкою 200%. виправдуючи таке різке підвищення хлібних цін, уряд заявив: «Справа продовольства армії та країни знаходиться в надзвичайно важкому становищі... Встановлене законом здавання державним властям відбувається занадто повільно. Багато хто не здає навіть тих запасів, які залишилися від попереднього врожаю, знаходяться й такі, що забороняють і заважають іншим виконати свій обов'язок перед батьківщиною»³⁹.

Уряд фактично відмовився від запровадження монополії на продаж бавовняних тканин, а також від державного регулювання збуту шкіряно-взуттєвих товарів.

Крім продовольчої кризи і різкої нестачі товарів першої необхідності, насувалася й паливна криза. Ціни на вугілля зросли в 2,5 рази і мали тенденцію до дальшого підвищення. Монополія на торгівлю вугіллям, яку планувалося запровадити в серпні, була настільки погано підготовлена, що практично ніяких позитивних результатів не дала. Банки саботували заходи, спрямовані на стабілізацію внутрішнього ринку, і одночасно продовжували у дедалі зростаючих розмірах спекулятивні операції.

Зростала інфляція. Так, уже згадуваний нами А. І. Шингарьов констатував, що «країна пухла від паперових грошей»⁴⁰. У вересні 1917 р. купівельна спроможність карбованця становила лише 10 довоєнних копійок, а до кінця жовтня вона впала до 6—7 коп. Кількість грошей зросла майже втриє, а карбованець обезцінився в 4 рази⁴¹. Відчуття небезпеки фінансової катастрофи проникало в широкі верстви трудящих. «Навіть селянство,— писав один з тогочасних оглядачів преси,— яке було далеким від питань грошової політики, не довіряє тепер вартості карбованця, жахається її дальшого падіння»⁴².

³⁹ Продовольствие и снабжение.— 1917.— № 5.— С. 12—23.

⁴⁰ Милютин В. Экономические предпосылки Октябрьской революции // Народное хозяйство.— 1922.— № 8.— С. 19.

⁴¹ Рывкин Б. Финансы и кредит в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1939.— С. 21.

⁴² Биржевые ведомости.— 1917.— 9 июня.— № 16 822.

У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд запровадив нормування хлібо-продуктів. У містах і селищах міського типу норми споживання не повинні були перевищувати 30 фунтів борошна і 3 фунтів крупів на місяць на душу населення. Для осіб, які займалися важкою фізичною працею, норми збільшувалися на 50%. Однак 26 липня вони були зменшені з 30 фунтів до 25. Відповідно знизилися норми й для осіб, зайнятих важкою фізичною працею⁴³.

Фактично ж населення одержувало значно меншу хлібну пайку. У багатьох містах країни вона становила не більше 6,5 фунта на місяць⁴⁴. Донбас і Криворіжжя влітку 1917 р. мали лише 30% необхідного продовольства. Не вистачало хліба й селянській бідноті⁴⁵.

Антинародна політика Тимчасового уряду вела до занепаду сільського господарства, до свідомого створення дефіциту продовольства в країні. Внаслідок цього восени і взимку 1917 р. нестача продовольства в Росії становила 167 749,9 тис. пудів, у тому числі крупів — 13 248,4 тис., картоплі — 37 529,3 тис. пудів⁴⁶.

У країні назривала революційна ситуація. Наслідком реакційної продовольчої політики Тимчасового уряду стало виникнення на Півдні Росії контрреволюційних осередків, зокрема з куркульства, яке зосереджувало в своїх руках надлишки хліба. Власті розгорнули кампанію терору проти передової частини пролетаріату та її авангарду РСДРП(б), намагаючись загальмувати наростання соціалістичної революції. Це була своєрідна громадянська війна, яку розв'язала монополістична буржуазія проти трудящих. Країні загрожувала економічна катастрофа, яка стала одним з факторів кризи «верхів», кризи політики пануючого класу. «Низи,— вказував В. І. Ленін,— не хотіли» жити по-старому, бо загострилися «вище від звичайного» злидні і бідування «пригноблених класів»⁴⁷.

Одержано 19.08.87.

Автор основательно освещает продовольственное положение в России накануне Февральской революции и его ухудшение в 1917 г.

⁴³ Хромов П. А. Указ. соч.— С. 204—205.

⁴⁴ Погребинский А. П. Указ. соч.— С. 260.

⁴⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 18.

⁴⁶ Кондратьев Н. Д. Указ. соч.— С. 44.

⁴⁷ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне збір. творів.— Т. 26. — С. 205—206.

О. С. Антонюк (Київ)

Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків України у військах іноземних інтервентів (1918—1920 рр.)

Зроблено спробу висвітлити основні напрями більшовицької пропаганди та агітації серед військ інтервентів на Україні у 1918—1920 рр.

Важливу роль у розгромі об'єднаних сил внутрішньої та зовнішньої контрреволюції відіграла активна агітаційно-пропагандистська робота більшовиків у ворожих військах, зокрема серед солдатів і матросів іноземних держав, які брали участь у боротьбі проти республіки Рад. Цілком природно, що окремі аспекти агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків серед окупаційних військ порушувались у відповідних наукових працях. Серед них особливий інтерес становить монографія А. С. Якушевського, у якій досліджуваній темі присвячений

спеціальний розділ¹. Найбільш вдало, на наш погляд, автор показав викриття більшовиками суті капіталістичного ладу, поширення правди про Жовтневу революцію і Радянську владу. Вперше в історико-партійній науці він зробив ґрунтовний аналіз основних змістових компонентів комуністичної пропаганди на прикладі політичної роботи більшовиків серед американських солдатів, які перебували на Півдні країни, Далекому Сході і в Сибіру.

Цікавий фактичний матеріал, що характеризує зміст більшовицької пропаганди, використав Селезньов К. А.², хоч у його статтях досліджувана проблема спеціально не виділяється. Істотна увага приділялася змісту друкованої продукції іноземних комуністичних груп РКП(б) як у масштабах країни³, так і на Україні. Проте вони не охоплюють усе коло підпільних більшовицьких видань, призначених для поширення серед військ інтервентів. Такого завдання не ставив жоден із зазначених авторів. Проте в цілому згадані праці були серйозною основою для постановки питання про спеціальний аналіз змістових компонентів більшовицької пропаганди і агітації серед військ інтервентів на Україні.

Зміст більшовицької пропаганди найбільш яскраво простежується на прикладах писемної роботи. Йдеться про листівки і газети, як найбільш масові друковані видання, звернені до противника. Автор досліджує понад сто таких назв. Що стосується усної пропаганди, то її вивчення ускладнюється майже цілковитою відсутністю будь-яких відомостей про це. Як свідчать документи, значна частина тих бесід, які проводили працівники більшовицького підпілля серед солдатів інтервентів, мали характер переказу писемних матеріалів. Головна увага комуністичної пропаганди була спрямована на спростування основних аргументів капіталістичних урядів, висунутих для виправдання антирадянської інтервенції. Всі ці аргументи зводилися до того, щоб приховати справжні причини вторгнення на Україну, перевернути правду про Жовтневу революцію, природу Радянської влади і політику більшовиків. Активне використання буржуазною пропагандистською машиною брехні і обману, загострених релігійних і національних почуттів солдатів призвело до того, що в початковий період окупації України вони проявили себе як сліпа зброя імперіалізму.

Цілковито зрозуміло, що успіх усієї політичної роботи більшовиків серед військ інтервентів залежав від того, наскільки широко будуть розкриті очі обманутих солдатів на справжні причини їх перебування на радянській землі. Це питання було в полі зору більшовиків у період німецько-австро-угорської окупації України. Про це говориться в наказі № 4 Всеукраїнського революційного комітету від 21 серпня 1918 р. «Усім ревкомам, усім радянським штабам, усім начальникам радянських військ, усім прихильникам Радянської влади».⁴ Згаданий

¹ Якушевский А. С. Пропагандистская работа большевиков среди войск интервентов в 1918—1920 гг.— М., 1974.

² Селезнев К. А. Революционная работа большевиков в войсках интервентов (1918—1919 гг.) // История СССР.— 1960.— № 1; Селезнев К. А. Большевицкая агитация и революционное движение в германской армии на Восточном фронте в 1918 г. // Ноябрьская революция в Германии. Сборник статей и материалов.— М., 1960.

³ Ермолаева Р. Агитационно-пропагандистская деятельность коммунистов-поляков в Советской России в период польско-советской войны (1920 г.) // Из истории польского рабочего движения. Сборник статей.— М., 1962; Жаров Л. И. Правда Октября.— М., 1977; Зак Л. М. Они представляли народ Франции.— М., 1977; Дмитриенко М. Ф. Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело.— К., 1980; Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 роки.— К., 1973;— Коновалов В. Г. Иностранная коллегия.— Одесса, 1958; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні, 1918—1920.— К., 1977.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 2, спр. 137, арк. 21.

наказ був одним з перших документів, який показує чітке розуміння більшовиками ситуації, що склалася. Спираючись на цей наказ та інші аналогічні документи, підпільники активно викривали злочинний характер нападу військ Німеччини і Австро-Угорщини на Україну. «Браття німецькі і австро-угорські робітники і селяни, одягнуті в сірі шинелі, — говорилося в одній з листівок. — Ви прийшли на Україну охороняти наших капіталістів і поміщиків⁵...»

Широкого розмаху набуло роз'яснення справжніх причин інтервенції серед солдатів і матросів Антанти в 1919 р. Цінні відомості про це містяться в доповіді секретаря Одеського підпільного обкому КП(б)У С. І. Соколовської в ЦК РКП(б) про історію організації і діяльності Колегії іноземної пропаганди: «Методи пропаганди, як усної, так і писемної, були такими: насамперед ми намагалися фіксувати увагу французьких солдатів на питанні їх перебування тут. Чому ви прийшли, навіщо ви прийшли сюди із зброєю, проти кого спрямовуєте ви свою зброю — основні питання, які ставили ми, і робили на них відповідні висновки, розвиваючи думку до кінця, вони були нашими першими лозунгами⁶. З доповіді видно, що одеські підпільники добре розуміли і знаходили той шлях, який лежав до розуму і сердець інтервенціоністських солдатів і матросів.

Незважаючи на всі перешкоди, які ставило французьке командування, більшовицька пропаганда активно викривала брехливі заяви імперіалістів Антанти. «Товариші, — зверталася листівка до французьких солдатів, — щоб ввести вас в Росію, чотири місяці тому ваші генерали обманули вас ще раз. Вони змусили вас повірити, що вас покликав на Україну весь народ, що ви прийшли сюди не для того, щоб почати нову війну, а «щоб відновити порядок, щоб очистити Росію від деяких злочинних банд, які під іменем більшовиків тероризують міста і села»..., люди, яких потрібно «рятувати» — це багаті, ваші експлуататори. «Банди злочинних більшовиків, яких потрібно знищити», — це робітники і селяни України, ваші брати. Ви знаєте сьогодні, за кого і проти кого Фош і Клемансо змушують вас битися так далеко від Франції⁷.

Переконаливо роз'яснила загарбницьку мету імперіалістів листівка за підписом В. І. Леніна і Г. В. Чичеріна «Навіщо ви прийшли на Україну?» Вже сама її назва наводила солдатів Антанти на роздуми з приводу їх перебування на українській землі. Відповідаючи на поставлене запитання, у листівці говорилося: «Мета союзницької інтервенції в Росію — знищити соціалістичну республіку в Росії і відновити царство капіталістів і поміщиків». Далі говорилося, що фінансисти Уолл-Стріту і Сіті ласо дивляться на наші обширні і багаті скарбниці. Вони хочуть контролювати багатий Донецький вугільний басейн, нафтові свердловини Баку, бавовняні поля Туркестану і мінерали Кавказу, великі ліси Півночі і обширні хлібні поля Півдня. Вони хочуть перетворити мільйони робітників і селян Росії у найманих рабів, щоб вимучити бариші для себе⁸.

Інакше розставлялись змістові акценти агітації і пропаганди в умовах війни з білопанською Польщею. Якщо говорити узагальнено, то увагу легіонерів привертало передусім те, що Радянська Росія і Радянська Україна не загрожують незалежності Польщі. Це, мабуть, було головним у змісті всіх звернень до польських солдатів. Тільки переконавши легіонерів у мирних намірах Радянської влади, можна було добитися їх підтримки і симпатій. Одна з листівок зверталася до польських солдатів: «Пани пілсудські, генерали галлери, які ли-

⁵ Там же, ф. 57, спр. 212, арк. 6.

⁶ *Вопр. истории КПСС.* — 1969. — № 3. — С. 97.

⁷ *Ист. архив.* — 1958. — № 1. — С. 36.

⁸ Там же. — С. 30.

жуть чоботи французьких міністрів і перетворили Польщу в зброю Антанти, говорять вам, ніби Червона Армія готувалася напасти на польські легіони і захопити Варшаву? Підла брехня!... незалежність Польщі Радянська влада не раз проголошувала, не раз заявляла Радянська влада, що Червона Армія не переступить польського кордону»⁹⁻¹². Неважко простежити в цих словах думку, висловлену В. І. Леніним у «Промові до червоноармійців, які відправляються на польський фронт, 5 травня 1920 р.»: «...З польськими селянами і робітниками у нас немає сварок, ми польську незалежність і польську народну республіку визнавали і визнаємо»¹³. Цю ленінську думку ми побачимо і в зверненні IV Всеукраїнського з'їзду Рад від 16 травня 1920 р. «До всіх польських робітників, селян і солдатів». У ньому, зокрема, говорилося: «Товариші! Вас обманюють, говорячи вам, що «москалі» виступають проти вас, проти Польщі. Це неправда, брехня! Ми не боремося з Польщею, ми лише захищаємо себе від огидного вторгнення польських панів, а Польщу трудящих мас любимо і поважаємо»¹⁴.

Більшовики наголошували, що справжня причина антирадянської інтервенції полягає в агресивній суті буржуазно-поміщицького ладу Польщі, і її метою є захоплення українських земель. На це вказувало звернення ВЦВК до польських робітників, селян і солдатів від 7 травня 1920 р.: «Насправді ви йдете проливати кров за мільярди, позичені російському царизмові французькими банкірами. Ви йдете завойовувати для польських панів чужі землі і надягати ярмо польських поміщиків на мільйони українських, білоруських і російських селян та робітників»¹⁵. Загарбницька політика польських мілітаристів була викрита також і у відозві ВЦВК і уряду РСФРР і УСРР до польських робітників, селян і легіонерів від 16 червня 1920 р., одним з авторів якої був В. І. Ленін¹⁶.

Більшовики викривали класовий характер війни, показували, що інтервенція викликана прагненням знищити першу в світі країну соціалізму. «Чого хотіли ясновельможні пани на Радянській Україні? — запитувала листівка легіонерів. — Вони хотіли також знищити Революцію на Україні, щоб таким шляхом ослабити взагалі весь революційний рух у Радянських Республіках і в усьому світі, зміцнити панування буржуазії в Польщі та інших країнах»¹⁷.

Зусилля більшовиків досягли мети. Свідченням дієвості їхньої пропаганди є численні визнання солдатів імперіалістичних армій, в яких простежується глибоке розуміння загарбницького характеру інтервенції. В одному з таких документів, підписаному чотирма колишніми легіонерами, відзначалося: «Нарешті, наш здоровий класовий інстинкт підказав нам, що ми робимо злу і ганебну справу, залишаючись у війську польському, що захищаємо не вітчизну від московського нападу, а захищаємо «вітчизняних» спекулянтів поміщиків, фабрикантів від революції»¹⁸⁻¹⁹.

Таким чином, ми бачимо, що агітаційна робота більшовиків, сміливо і правдиво викриваючи догмати буржуазної пропаганди, сприяла докорінному переглядові поглядів солдатів на характер антирадянської інтервенції.

Проте цього було недостатньо, щоб повністю завоювати симпатії окупаційних військ на бік Радянської влади. Гострою необхідністю було, як уже відзначалося, і роз'яснення політики більшовицької пар-

⁹⁻¹² Пламенное слово. Листовки гражданской войны (1918—1922 гг.).— М., 1967.— С. 293.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 103.

¹⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 3.— М., 1965.— С. 58.

¹⁵ Там же.— С. 46.

¹⁶ Там же.— С. 91.

¹⁷ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

¹⁸⁻¹⁹ Там же.

тії і Радянської влади, значення всіх докорінних перетворень, що відбулися в Росії після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В цій роботі більшовики керувалися важливим лєнінським положенням про те, що «приклад соціалістичної Радянської республіки в Росії стоятиме живим зразком перед народами всіх країн, і пропагандистський, революціонізуючий вплив цього зразка буде гігантським»²⁰.

Підпільники прекрасно розуміли, що інтервенціоністські солдати або зовсім не мали, або мали дуже слабе уявлення про стан справ у Росії. Враховуючи це, насамперед, військам інтервентів доносились правдива інформація про Жовтневу революцію і зміни в нашій країні після її перемоги. «Велика Жовтнева соціалістична революція — це якраз сміливий вчинок революційного пролетаріату, повалення урядів буржуазії, взяття влади в свої робітничо-селянські руки і знищення всякої експлуатації людини людиною», — говорилося в листівці солдатам польської армії²¹. В листівці «До солдатів німецької і австрійської армії» ми знаходимо повідомлення про події на Україні: «В січні ц. р. робітники і селяни України повалили буржуазію і встановили в себе Радянську Робітничо-Селянську владу»²²⁻²³.

Багато уваги приділялося роз'ясненню суті більшовизму, його мети і завдань. Про це, зокрема, йшлося в зверненні «До французьких солдатів і матросів»: «Більшовик — це людина, яка бореться за негайне створення соціалістичного суспільства. Більшовизм означає побудову соціалістичного суспільства. Більшовизм означає владу робітників і селян, владу тих, хто завжди був знаряддям багатіїв, владу тих, хто працював без кінця, але без винагороди, на заводах, фабриках, підприємствах, полях, владу тих, хто проливав кров на полях битв. Більшовизм — це влада робітничих і селянських Рад, які створюються в усіх містах і селах і керують усім життям. Ці Ради є єдиною демократичною формою правління, що дає змогу класу пролетарів правити самостійно. Ось що таке більшовизм»²⁴. В іншій листівці говорилося, що більшовики — це пролетарі і селяни всіх країн, які борються за владу²⁵.

Задовольняючи інтерес інтервенціоністських солдатів, більшовики розповідали про перший Радянський уряд. Так, про його шістнадцятимісячне існування говорилося в листівці «Союзники і Росія» (березень 1919 р.)²⁶. Радянський уряд «є єдиним законним урядом Росії і України... який вирвав у нероб-капіталістів землю, заводи, магазини, банки, палаци, газети і який повернув ці багатства тим, хто їх виробляє, — працівникам фізичної і розумової праці», — підкреслювалось у зверненні до французьких солдатів²⁷.

Характерною особливістю багатьох звернень до солдатів польської армії було розкриття суті лєнінського положення самовизначення народів. Більшовицька пропаганда роз'яснювала лєгіонерам, що Радянська влада — єдина влада в світі, яка проголосила і проводить у життя це положення. «Польські солдати! — відзначалось в листівці. — Хто проголосив на весь світ право на самовизначення народів, аж до повного відокремлення? Хто рішуче проголосив незалежність Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви і вашу незалежність? Більшовики»²⁸. Наступним важливим компонентом змісту політичної роботи більшо-

²⁰ Лєнін В. І. До історії питання про нещасний мир // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 240.

²¹ ЦДАРА, ф. 197, оп. 2, спр. 288, арк. 419.

²²⁻²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 146, арк. 8.

²⁴ Коновалов В. Г. Иностранная коллегия. Приложения.— С. 175.

²⁵ Ист. архив.— 1958.— С. 32.

²⁶ Там же.— С. 34.

²⁷ Там же.— С. 36.

²⁸ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

виків, був показ інтернаціоналізму Великого Жовтня, пропаганда ідей міжнародної солідарності трудящих. Розрахунок був на те, що, говорячи лєнінськими словами, «в найрішучіший момент виявиться співчуття, солідарність робітників, пригноблених міжнародним імперіалізмом»²⁹. Прагнення завойовувати симпатії робітників і селян, одягнутих у мундири імперіалістичних армій, пробудити в них почуття класової солідарності було характерним для роботи серед усіх окупаційних військ, які перебували на території України в 1918—1920 рр.

Кращі більшовицькі видання роз'яснювали значення першої соціалістичної революції, що перемогла, її вплив на розвиток світового революційного процесу. Це особливо простежується в тих листівках, автором яких був В. І. Ленін. Зокрема, в одній з них говорилося про могутній визвольний рух робітничого класу, «який розгортається скрізь»³⁰.

Розкриваючи значення інтернаціоналізму Великого Жовтня, більшовики доводили необхідність збереження Радянської влади як головного завойованого міжнародного пролетаріату і його надійної опори в подальшій революційній боротьбі. «Для вас, товариші, трудящі полів і заводів, лавок і бюро, — робітників і селян, службовців і чиновників, — зверталася листівка до французьких солдатів, — інтерес і обов'язок — не скидати Радянську владу, підтримувати її, не душити революцію в Росії і на Україні...»³¹⁻³².

Важливо відзначити, що більшість звернень до інтервенціоністських військ починалися і закінчувалися знаменитим лозунгом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Цей лозунг в умовах іноземної воєнної інтервенції наповнювався новим змістом, що виражався у спільній підтримці трудящими масами зарубіжних держав визвольної боротьби народів Росії проти агресії. З метою переконати солдатів-інтервентів у дедалі зростаючому впливі Країни Рад на розвиток світового революційного процесу більшовики широко інформували про масові рухи за припинення антирадянської інтервенції, революційні виступи на батьківщині солдатів противника. В листопаді 1918 р., дотримуючись вказівок В. І. Леніна, була розгорнута велика робота по оповіщенню німецьких солдатів про перемогу революції в Німеччині. Французькі війська інформувалися про масові вимоги свого народу відмовитися від інтервенції в Росії. Як повідомляла листівка «Союзники і Росія»: «В результаті тепер у Марселі вже не видно полків, які посилають вести війну проти більшовиків... Французький пролетаріат вимагає миру і демобілізації... Стає фізично неможливим здійснювати інтервенцію»³³. Серед легіонерів також розповсюджувались прокламації, в яких йшлося про революційні виступи в Польщі. В одній з таких говорилося про розстріл мирної демонстрації в Познані 26 квітня 1920 р., який викликав загальний протест трудящих і масові хвилювання в багатьох містах Польщі³⁴. В іншій — про бідування польських трудящих, які вимагали припинення війни³⁵.

У пропаганді ідей інтернаціоналізму важливе місце займали звернення до почуття класової солідарності солдатів-інтервентів. Характер цих звернень був настільки виразним і зрозумілим, що викликав особливі почуття симпатії до робітників і селян України. «І ось ми запитуємо вас, — зверталися більшовики до німецьких солдатів, — де голос вашої пролетарської совісті? Ми не можемо вірити, щоб цей голос не умовляв вас, що злочинно і ганебно вести боротьбу проти ре-

²⁹ Ленін В. І. Доповідь ВЦВК і Раднаркому // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 366.

³⁰ Ист. архив.— 1958.— № 1.— С. 31.

³¹⁻³² Там же.— С. 36—37.

³³ Там же.— С. 34.

³⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 63, оп. 1, спр. 184, арк. 48.

волюційного народу, який звільнився від гніту своєї буржуазії і тільки простягнув вам свою братню руку»³⁶. Інша листівка «До солдатів німецької і австрійської армії» прямо заявляла: «Ви, німецькі солдати, ви теж робітники і селяни. Ви прагнете до того ж, за що боремося і ми»³⁷. Такі звернення були і до військ Антанти. «Обмануті, обдурені, осміяні — чи підете ви проти своїх братів?» — запитувала листівка французьких солдатів і матросів³⁸. У зверненні «Навіщо ви прийшли на Україну?» в популярній формі роз'яснювалося: «Товариші, якби робітники Англії і Америки здійснили революцію, чи почали б ви їх придушувати? Ви були б на боці свого власного класу. Ми — теж робітники, ми належимо до того самого класу, що й ви»³⁹.

Значну увагу більшовики приділяли роз'ясненню того, що захист Країни Рад є класовим обов'язком усіх свідомих трудівників, а боротьба з нею — найважчим злочином не тільки щодо робітників і селян України, а й до трудящих своєї країни. У зверненні ВЦВК до польських робітників, селян і солдатів від 7 травня 1920 р. наголошувалося: «Товариші, воюючи з Радянською Росією і Україною за наказом своїх панів і за порадою іноземних імперіалістів, ви заклепуєте кайдани у себе на ногах і увічнюєте своє рабство»⁴⁰⁻⁴¹. Інша листівка пояснювала: «Нехай нарешті легіонери зрозуміють, що вони воюють не з українським чи російським, а з усім пролетаріатом, в тому числі з польським, який по ту і по цю лінію фронту солідарний з революцією»⁴².

Особливе місце в підпільних більшовицьких виданнях займали революційні заклики до повалення власних буржуазних урядів, які мотивувалися необхідністю міжнародної солідарності трудящих*. Цікаво, що серед окупантів революційні заклики поширювались не лише професіоналами — підпільниками, а й місцевим населенням окупованих областей. Про це, зокрема, свідчить відозва Київського губернського військово-революційного комітету (травень-червень 1918 р.), де підкреслювалася необхідність встановлення тісних контактів робітників і селян України з німецькими солдатами. «Зв'яжіться з ними, — говорилося у відозві, роз'яснюйте їм, яку злочинну справу вони чинять тим, що душать революцію на Україні. Закликайте їх скинути свого Вільгельма, його міністрів і генералів»⁴³.

Часто аналогічні заклики супроводжувались вказівками на взаємозв'язок відмови від інтервенції в Росії і боротьбою за соціальне звільнення від гніту капіталізму. «Відмовитися від боротьби з Радами, — роз'яснювалося французьким солдатам, — це означає оголосити війну буржуазії, почати громадянську війну, плодами якої може скористатися пролетаріат»⁴⁴. Так само і польських легіонерів більшовики переконували в необхідності проводити справді революційну тактику. «Поверни зброю проти буржуїв, — говорилося в одному із звер-

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 147, арк. 5.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 146, арк. 8.

³⁸ Коновалов В. Г. Иностранная коллегия. Приложение.— С. 179.

³⁹ Ист. архив.— 1958.— № 1.— С. 31.

⁴⁰⁻⁴¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 3.— М., 1965.— С. 47.

⁴² ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

* Справа в тому, що партійна атмосфера періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни була пройнята ідеєю швидкої перемоги світової революції. Революційні заклики, поширені серед німецьких і австро-угорських солдатів, привертати до себе увагу В. І. Леніна. В доповіді на Об'єднаному засіданні ВЦВК Московської Ради, фабзавкомів і профспілок 22 жовтня 1918 р. він відзначав: «Ми знаємо, що розклад військ посилюється, що там поширюються прямі заклики до повстання військ» (Повне збір. тв., т. 37, с. 106). Розуміння неспроможності такої тактики з'явилося пізніше і виходить за межі досліджуваного періоду.

⁴³ Документи про розгром німецьких окупантів на Україні в 1918 році.— М., 1942.— С. 138.

⁴⁴ Коновалов В. Г. Иностранная коллегия. Приложение.— С. 177.

вень,— і здійснивши Революцію на батьківщині, ти змиєш криваву пляму Каїна, ганьбу ката і душителя Революції не тільки в Росії і на Україні, а й у Польщі»⁴⁵.

Комуністична пропаганда не тільки закликала солдатів противника до активних революційних дій. Її зміст давав вказівки щодо конкретних заходів, які вони мали здійснювати в своїх країнах для встановлення влади трудящих. В агітаційно-пропагандистських матеріалах йшлося про створення органів народної влади — Рад, обов'язкове захоплення найважливіших стратегічних об'єктів і основних державних установ. «Поваліть злочинний уряд принца Бабенського і Шейдемана,— говорилося в листівці німецьким солдатам. — Захопіть у свої руки арсенали, телеграфи, міські управи і банки! Обирайте скрізь солдатські ради для того, щоб вони разом з робітничими радами запровадили в Німеччині і Австрії робітничу владу!»⁴⁶.

Говорячи про більшовицькі заклики до повалення буржуазних урядів у країнах, які посилали в Радянську республіку інтервенціоністські війська, потрібно мати на увазі таке. Заклики ці відбивали ейфоричну віру в швидку перемогу світової соціалістичної революції і не мали, природно, безпосередніх результатів. Проте було б неправильним твердити, що вони не сприймалися солдатами, не впливали на їх свідомість. Безумовно, ці заклики змушували солдатів замислюватися над проблемами на своїй батьківщині, що загострювало їх бажання найшвидше припинити війну.

В зв'язку з цим не можна не сказати про те, що з'являється багато публікацій, в яких ставляться під сумнів ідеї міжнародної солідарності трудящих, інтернаціоналізм Великого Жовтня. На наш погляд, це є реакцією-відповіддю на ті деформації соціалістичних ідеалів, що мали місце в період культу особи і наступні застійні роки. Проте це не означає, що ми повинні відмовлятися від фактів минулого. Адже в досліджуваний нами період 1918—1920 рр. ідея інтернаціоналізму Жовтня ще не була деформована, вона існувала в чистому вигляді і була джерелом революційного оптимізму.

Значне місце в підпільних більшовицьких виданнях займали звернення до революційної пам'яті солдатів. Цей змістовий компонент політичної роботи не дістав належного висвітлення в історико-партійній літературі, дослідники обмежились лише окремою згадкою про нього⁴⁷.

Важливо підкреслити, що відновлення в пам'яті інтервентів революційних традицій минулого В. І. Ленін вважав одним з головних факторів революціонізації їх свідомості. «Якщо протягом двох років ми встигли завоювати цих людей, — відзначав В. І. Ленін, — то це тому, що, незважаючи на те, що вони забули, як вони страчували своїх королів, — з того часу, як вони ступили на російський ґрунт, російська революція і перемоги російських робітників і селян нагадали солдатам Франції і Англії про їх революції, і завдяки подіям у Росії їх охопили спогади про те, що було колись і в них»⁴⁸.

Варто відзначити, що в період німецької і австро-угорської окупації центральних районів України безпосередніх звернень до революційного минулого народів не було. Більшовики, добре інформовані про події в цих країнах, вважали більш важливим завданням повідомляти окупаційним солдатам про стан справ на їх батьківщині. Звернення до подій сьогодення більше впливало на революціонізацію свідомості солдатів, ніж нагадування про далеке минуле. Так, про те,

⁴⁵ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

⁴⁶ Селезнев К. Л. Большевицкая агитация и революционное движение в германской армии на Восточном фронте в 1918 г. // Ноябрьская революция в Германии. 36 статей і матеріалів.— М., 1960.— С. 302.

⁴⁷ Зак Л. М. Они представляли народ Франции.— М., 1977.— С. 73.

⁴⁸ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 166.

що в Німеччині вибухнула політична криза, В. І. Ленін ґрунтовно виклав у листі Об'єднаному засіданню ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок 3 жовтня 1918 р. Цей ленінський лист був опублікований у спеціальній листівці для німецьких робітників і солдатів⁴⁹.

Зате під час інтервенції Антанти на півдні України і в Криму більшовики активно зверталися до революційної пам'яті солдатів окупаційних військ. Особливо це стосувалося французьких військово-службовців. Вони були найсприятливішим ґрунтом для сприйняття революційних ідей. Як відомо, історія Франції знаменита багатством революційними подіями, такими як Велика французька революція 1789—1794 рр., робітничі повстання в Ліоні 1831—1834 рр., буржуазно-демократична революція 1849 р., Паризька Комуна 1871 р. тощо. Французький народ добре знав і пам'ятав своє героїчне минуле. Саме тому в своїй усній і писемній пропаганді більшовики часто зверталися до цих подій, намагалися провести аналогію між класовою боротьбою трудящих Франції за своє соціальне визволення і захистом завоювань Жовтневої революції в Росії.

Великий інтерес виявляли окупаційні солдати і матроси до звернень французьких інтернаціоналістів — Ж. Садуля і Ж. Лябурб. І це зрозуміло. Адже хто, як не співвітчизники, могли зрозуміти справжнє почуття гордості солдатів за свою героїчну історію? Ім'я Жака Садуля як автора багатьох прокламацій було широко відоме французьким солдатам. В одній з таких прокламацій говорилося: «Товариші, слухайте і згадуйте: з 1789 до 1871 рр. наша історія здійснила ряд нечуваних революцій, які безперервним ланцюгом ідуть від Великої революції до Паризької Комуні через повстання 1830, 1832, 1848 рр. ...Карл Маркс визнавав за нашою Францією незрівнянну революційну славу, і Ленін нещодавно повторював, що вона — країна, призначена для революції. Хіба назавжди згас у нас революційний вогонь, товариші? Наші буржуї сподіваються на це. Але вони помиляються. Цей вогонь лише тліє. Важкі уроки війни, великий приклад російської революції, розгортання революційного руху по всій Європі оживляють благородний вогонь, який був у наших серцях. Товариші! Це нас, з усіх синів Франції, обрала історія, щоб здійснити перший подвиг, щоб піднести факел, який запалить у нас революційний пожар. Будемо гідні нашої місії, будемо гідні нашого великого минулого. Не допускайте ніякого замаху проти революції в Росії і на Україні»⁵⁰. А що стосується Жанни Лябурб, то вона була великим майстром усної агітації. «Товариш Лябурб, — писала в звіті ЦК РКП(б) Олена Соколовська, — вся горіла, душею була віддана справі революції і її сильна, красива мова була сповнена завжди захоплюючим почуттям революційної боротьби, і не дивно, що за тиждень, який вона пропрацювала тут, її знав майже весь французький гарнізон...»⁵¹.

Досвід політичної роботи більшовиків серед інтервентів Антанти багато в чому знадобився і в період боротьби з польськими окупантами в 1919—1920 рр. У цей час звернення до революційної пам'яті польського народу набули масового характеру. Розглянемо, на яких епізодах історії польського народу зупинялися більшовики.

Насамперед, комуністична пропаганда нагадувала легіонерам про спільні революційні дії російських і польських трудящих проти самодержавства. Слід відзначити, що більшовицька пропаганда нагадувала легіонерам і про спільну боротьбу трудящих у роки Першої російської революції 1905—1907 рр. Це видно з листа Виконкому Комінтер-

⁴⁹ Селезнев К. Л. Большевицкая агитация и революционное движение в германской армии на Восточном фронте в 1918 г. // Ноябрьская революция в Германии. Збірник статей і матеріалів. — М., 1960. — С. 301.

⁵⁰ Ист. архив. — 1958. — № 1. — С. 37.

⁵¹ Вопр. истории КПСС. — 1969. — № 3. — С. 98.

ну від 6 липня 1919 р.: «Майже кожна вулиця Варшави, кожний завулок Лодзі — це меморіальні місця ваших битв, вашого героїства і підлості ваших ворогів — вашої вітчизняної буржуазії. Чи пам'ятаєте ви 1905 рік і ваші спільні виступи з революційним російським народом?»⁵².

Для більшого емоційного впливу на польських солдатів більшовицька пропаганда називала конкретні імена прославлених революціонерів. У листі польським робітникам Виконком Комінтерну заявив: «Польща полеглих у боротьбі з Версалем, тих, хто бився на боці Коммуни Домбровських, Польща, яка дала світові таких борців, як Людвіг Варинський, як Гриневецький, який загинув смертю хоробрих на вулицях Петербурга 1 березня 1881 р., коли караюча рука революції виконала вирок над Олександром II, Польща Рози Люксембург та Польща, яку революційні народи повернули до самостійного життя, — сьогодні стає оплотом реакції, намагається стати катом революції»⁵³.

Звертаючись до героїчного минулого польського народу, більшовики широко використовували історичні аналогії. Так, у листівці «Не вбивайте своїх братів» зазначалося: «Колись, у минулі роки під час польських повстань 1774, 1831 і 1863 років, царські кати, російські генерали, відомі своєю «кровожерливістю, як Муравйов-«вішатель», сотнями і тисячами розстрілювали, вішали, висилали до Сибіру на каторгу сотні і тисячі польських повстанців, які захищали Польщу від національного гноблення. Сьогодні, по іронії долі, польські генерали-пілсудчики — вішателі, розстрілюють революційних повстанців — українських, білоруських і литовських селян»⁵⁴.

Таким чином, звернення до революційної пам'яті солдатів окупаційних військ викликали в них природне почуття гордості за свою історію, відчуття причетності до героїчної боротьби своїх попередників, які боролися за владу трудящих. Зрештою, це не могло не позначитися на боездатності інтервенціоністських армій.

Більшовики не лише викривали агресивні наміри імперіалістів, переконували в справедливості боротьби трудящих України з іноземними загарбниками, а роз'яснювали солдатам противника можливі шляхи припинення антирадянської інтервенції. Вельми показовою у цьому плані була ситуація, що спостерігалася в польській армії під час так званого «походу Пілсудського на Київ» у 1920 р. Газета «Красная Армия» констатувала: «Кількість перебіжчиків з польських рядів збільшилася в останній час... Ми повинні зробити так, щоб легіонери переходили до нас не десятками, а цілими ротами і полками»⁵⁵⁻⁵⁶.

У залученні на бік Червоної Армії польських солдатів велику роль відіграло видання ряду наказів про гуманне ставлення до військовополонених. Широкого розголосу набув наказ № 217 від 10 травня 1920 р. за підписом голови РВРР Л. Д. Троцького, виданий окремою листівкою польською мовою. «До взятого в полон противника Червона Армія ставиться великодушно, — говорилося в ньому. — Селянин і робітник Польщі тільки-тільки через свою темноту і підступність свого уряду може вважати себе нашим ворогом»⁵⁹. Політвідділ 12-ї армії видав наказ, в якому закликав червоноармійців не ображати полонених⁶⁰.

Центральне місце в зверненнях до легіонерів займала відозва ВЦВК, урядів РСФРР і УСРР, підписана 16 червня 1920 р. В. І. Леніним, М. І. Калініним, Х. Г. Раковським, Г. В. Чичеріним і Л. Д. Троць-

⁵² Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 2.— М., 1964.— С. 277.

⁵³ Там же.— С. 276.

⁵⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

⁵⁵⁻⁵⁸ «Красная Армия», орган Політуправління РВР 12-ї армії.— 1920 р.— 20 юлія.

⁵⁹ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

⁶⁰ Из истории гражданской войны в СССР.— Т. 3.— М., 1961.— С. 328.

ким⁶¹. 15 червня 1920 р. відозва обговорювалась на засіданні Політбюро ЦК РКП(б)⁶². 18 червня 1920 р. вона була опублікована в центральних газетах. Незабаром політвідділ Південно-Західного фронту видав відозву окремою листівкою польською мовою⁶³. Відозва закликала польських робітників і селян, одягнутих у військову форму, переходити із зброєю або без неї на бік Червоної Армії. В документі наголошувалося на тому, що це єдиний шлях очиститися від плями зради, яку чинять легіонери щодо майбутньої соціалістичної Польщі і робітничого класу всього світу. Відозва обіцяла польським солдатам братній прийом і гарантувала безпеку. «Вас зустрінуть як братів, — говорилося в ній. — Вашому життю, вашій людській гідності, вашій пролетарській і селянській честі не загрожує ніяка небезпека... Ми на першу вашу вимогу зобов'язуємося повернути вас потім у Польщу...»⁶⁴.

Сильний вплив на польських солдатів справляли визнання колишніх легіонерів, які пройшли радянський полон. У них йшлося про братерський і сердечний прийом військовополонених червоноармійцями, роз'яснювалася визвольна місія робітничо-селянської Червоної Армії. Також звучали заклики: «Не вірте брехні і провокаціям ваших офіцерів! Переходьте в Червону Армію! Наслідуйте наш приклад!»⁶⁵. Свідченням ефективності розглянутих нами більшовицьких звернень є численні факти відмови воювати, дезертирства легіонерів, їх переходу на бік Червоної Армії, а також здача в полон⁶⁶.

Таким чином, проведений нами аналіз змісту політичної роботи більшовиків серед військ інтервентів дає змогу виділити три найістотніших моменти.

Перший. Більшовицька агітація і пропаганда проводилися на ідейно-політичній основі марксизму-ленінізму, програми партії і практики революційної боротьби. Ефективність більшовицького слова полягала, насамперед, в його правдивості. Другий. Політична боротьба більшовиків велася на строго науковій основі з урахуванням специфіки буржуазної пропаганди, контингенту інтервенціоністських військ, внутрішнього становища нашої країни і її міжнародного становища. Зміст більшовицької пропаганди був спрямований на «найболючіші» теми історичного моменту. Нарешті, більшовицька агітація і пропаганда відзначалися не тільки аргументованістю і переконаністю, а й революційною емоційністю, пристрасністю, доступністю.

Усе це дало змогу революціонізувати свідомість іноземних солдатів, завоювати їхні симпатії і співчуття до Радянської влади. Досягнуті результати політичної роботи більшовиків наближали годину перемоги трудящих Країни Рад над об'єднаними силами міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції.

Одержано 23.05.90

Предпринята попытка осветить основные направления большевистской пропаганды и агитации среди войск интервентов на Украине в 1918—1920 гг.

⁶¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 3.— М., 1965.— С. 91—92.

⁶² В. И. Ленин: Биографическая хроника.— Т. 9.— М., 1978.— С. 19.

⁶³ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

⁶⁴ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. 3.— М., 1965.— С. 91.

⁶⁵ ЦНБ АН УРСР. Відділ книгознавства, фонд іноземних листівок.

⁶⁶ Див.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Збірник документів і матеріалів. К., 1967.— Т. 3.— С. 158, 215, 310; Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— Т. III, К., 1970.— С. 278—281; Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— Т. III.— М., 1965.— С. 194—196.

А. П. Ткачук (Луцьк)

Загальноосвітній рівень індустріальних робітників України в 70-х роках

На основі конкретно-історичного матеріалу в комплексі складних соціально-економічних проблем висвітлюється стан культурно-технічного рівня індустріальних робітників Української РСР у 70-х роках.

Перебудова радянського суспільства пов'язана з якісно новою оцінкою людського фактора, дальшим розвитком соціальної активності трудящих і насамперед робітничого класу, який завдяки своєму становищу в системі виробництва відіграє важливу роль в удосконаленні соціалізму.

Особливо це стосується індустріальних робітників. В УРСР вони є найчисленнішим загоном робітничого класу, який на початку 80-х років налічував майже 9616 тис. чол. Це становило $\frac{2}{3}$ загальної кількості робітників Радянської України¹.

Для індустріальних робітників характерна висока концентрація. Вони головним чином працюють на великих промислових підприємствах, у найбільш промислових галузях виробництва, які визначають сучасний рівень науково-технічного прогресу.

В свою чергу, розвиток останнього неможливий без постійного підвищення культурно-технічного рівня індустріальних робітників, який залежить від багатьох факторів, у тому числі й від загальноосвітньої підготовки. Як підкреслювалося на XIX Всесоюзній партійній конференції, освіта нині відіграє роль «...одного з основоположних факторів економічного і соціального прогресу, духовного оновлення»².

У зв'язку з цим виникає потреба в глибокому, всебічному аналізі як позитивних, так і негативних тенденцій, що виявилися у процесі зростання загальноосвітнього рівня індустріальних робітників республіки в 70-х роках. Для цього необхідно комплексно дослідити різні соціально-економічні проблеми, у тому числі деформації та перекручення, які були притаманні даному процесу.

Такий підхід до цієї проблеми обумовлений тим, що в досліджуваній період культурно-технічний рівень робітників індустріальних галузей народного господарства хоча й зростав, однак не відповідав повною мірою вимогам соціально-економічного розвитку країни. Соціальна роль робітничого класу й людського фактора у цілому в період застою була пригнічена і зазнала значних деформацій.

Визначальне місце в загальноосвітній підготовці індустріальних робітників у 70-х роках займала система народної освіти і передусім її основна ланка — середня школа. Роль останньої у цьому процесі визначалася двома основними факторами: зростанням кількості юнаків і дівчат, які після закінчення школи йшли працювати на підприємства, і за-

¹ Підраховано авт. за: Народне господарство Української РСР у 1987 році: Стат. щорічник.— К., 1988.— С. 240; Калакура Я. С., Сиволоб Ю. В. Рабочий класс — авангард социалистического соревнования.— Киев, 1988.— С. 66.

² Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 26.

безпеченням молодим трудівникам умов для здобуття середньої освіти без відриву від виробництва.

На початку 70-х років у країні було розроблено програму охоплення всієї молоді загальною середньою освітою.

Соціальна значущість зростання загальноосвітнього рівня індустріальних робітників обумовлювалася насамперед необхідністю підвищення продуктивності праці. За даними соціологів, із закінченням робітником кожного класу середньої школи (з 9 по 11) освоєння ним нових видів робіт прискорюється на 50%. Водночас продуктивність праці випускників шкіл на 15% вища, а термін їх виробничого навчання і перекваліфікації на 20% коротший, ніж у тих, хто не одержав відповідної підготовки³. Підвищення загальноосвітнього рівня робітників всього на один клас сприяло зростанню продуктивності праці, наприклад, у чорній металургії на 0,4—0,7%, машинобудуванні — на 1,5—2%⁴.

Доцільно проаналізувати форми та методи загальноосвітньої підготовки індустріальних робітників у 70-ті роки. Адже тільки докладний аналіз як позитивних, так і негативних тенденцій у цій справі дасть можливість виробити конкретні заходи перебудови роботи середньої школи в даному аспекті. Лютневий (1988 р.) Пленум ЦК КПРС наголосив на необхідності вироблення такої програми, яка б забезпечила «...реалізацію концепції загальної середньої освіти молоді як базової для наступної підготовки кваліфікованих робітників і спеціалістів, всебічного розвитку особи»⁵.

Говорячи про позитивні наслідки переходу до загальної середньої освіти, потрібно відзначити, що до кінця 1975 р. як у цілому по країні, так і в республіці було зроблено значний крок уперед у цьому напрямі. Так, 1976 р. на Україні середню освіту здобували 97,7% випускників 8-х класів 1975 р., у тому числі в 9-х класах масових шкіл — 61,2, середніх спеціальних навчальних закладах — 10,2, середніх профтехучилищах — 9,7 і 9-х класах вечірніх і заочних шкіл — 16,6%. За роки дев'ятої п'ятирічки середню освіту одержали 3688,2 тис. чол., значна частина яких поповнила ряди індустріальних робітників⁶.

Однак наприкінці 70-х років відчутно почали виявлятися наслідки недооцінки розвитку соціальної сфери суспільства. Залишковий принцип фінансування системи народної освіти стримував як розвиток середньої школи в цілому, так і процес підвищення загальноосвітнього рівня індустріальних робітників зокрема. Так, у 1970 р. на потреби розвитку освіти було виділено 21,9% коштів з бюджету республіки, а в 1985 р. — лише 17,4%⁷. Відповідно до цього чисельність нових учнівських місць зменшилася з 1275,6 тис. у 9-й п'ятирічці до 770,4 тис. в 11-й⁸. Така ситуація негативно впливала на зміцнення матеріально-технічної бази школи.

Незадовільний її стан особливо гостро відчувався в невеликих містах і робітничих селищах. Через відсутність допомоги з боку промислових підприємств школа не могла забезпечити необхідний рівень загальноосвітньої підготовки майбутніх робітників. Середній всеобуч молоді в таких умовах нерідко здійснювався формально. Це негативно впливало на загальноосвітній рівень робітників, обумовлювало байдуже ставлення до освіти дітей у сім'ях трудящих.

У процесі переходу до загальної середньої освіти юнаків і дівчат

³ История рабочих Донбасса.— Т. 2.— Киев, 1981.— С. 360.

⁴ К а л а к у р а Я. С. Посилення провідної ролі робітничого класу.— закономірність будівництва комунізму.— К., 1983.— С. 36.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 17—18 лютого 1988 року.— К., 1988.— С. 60.

⁶ Арх. Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 17, арк. 49.

⁷ Народне господарство Української РСР: Ювілейний стат. щорічник.— К., 1987.— С. 406.

⁸ Там же.— С. 321.

виник ряд проблем. Зростання загальноосвітнього рівня сприяло підвищенню їх вимог до характеру й змісту праці. При виборі професії вони віддавали перевагу висококваліфікованій праці. Темпи ж введення в дію сучасних робочих місць у 70-х роках значно відставали від темпів зростання загальноосвітнього рівня індустріальних робітників.

Однак не можна сказати, що зрушень у цьому плані не було ніяких. Так, якщо в 1965 р. питома вага малокваліфікованих робітників, зайнятих у промисловості республіки, становила 35,5%, то в 1979 р. вона зменшилася до 27,9%, а питома вага висококваліфікованих робітників зросла за той же час з 12,9 до 23,1%⁹. Проте робочих місць, які б відповідали сучасним, постійно зростаючим вимогам виробництва, все ж явно не вистачало. За даними перепису населення 1979 р., вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну, загальну середню (повну і неповну) освіту на Україні мали, наприклад, 74,6% робітників металургії, 88,5 — машинобудування і металообробки, 87,9% — хімічної промисловості¹⁰. Наявність же робочих місць, для обслуговування яких вимагалася загальноосвітня підготовка індустріальних робітників, за підрахунками економістів, становила у найбільш розвинутих промислових регіонах республіки приблизно 35% від їх загальної кількості¹¹. Така ситуація сприяла дальшому загостренню суперечностей між орієнтацією високоосвічених, кваліфікованих робітників на творчу працю і неможливістю реалізувати її в умовах конкретного виробництва.

Результати дослідження науковців з Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР свідчать про те, що в 1979 р. питома вага робітників, які виконували роботу вручну в такій провідній галузі промисловості республіки, як машинобудування і металообробка, становила 34,4%¹². Це негативно впливало на розв'язання не тільки економічних, а й соціальних питань в Українській РСР.

За свідченнями соціологів, незадоволення трудящих характером своєї праці збільшувало плинність робочої сили, викликало різного роду диспропорції на підприємствах. Неповне використання творчого потенціалу робітників було причиною їхньої пасивності, зниження продуктивності праці, незацікавленості у кінцевих результатах виробництва. Ці негативні фактори різко зменшували економічну і соціальну ефективність зростання загальноосвітнього рівня індустріальних робітників.

Однією з важливих соціально-економічних проблем, які виявилися у зв'язку з переходом до загальної середньої освіти, стало загострення розриву між потребами промислових підприємств у робочій силі та професійною орієнтацією молоді. Значна її частина після закінчення навчання у школі орієнтувалася на вищий навчальний заклад, хоча співвідношення між випускниками шкіл та абітурієнтами стаціонарних відділень вузів у 1980 р. становило 4,2 : 1¹³. Дана ситуація склалася значною мірою через односторонність діючої системи профорієнтації, що базувалася в основному на проведенні заходів загальнонавчального та ознайомлюючого характеру.

Така профорієнтація, як правило, сприяла неусвідомленому вибору випускниками шкіл робітничої професії, що призводило до негативних економічних і соціальних наслідків. Молоді робітники в ряді випадків після початку своєї трудової діяльності виявлялися професійно і морально не готовими працювати за обраною професією. Прямим наслідком цього стало зростання плинності кадрів. При цьому втрати від

⁹ Трудовой потенциал регионов Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 120.

¹⁰ Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1984.— С. 186.

¹¹ Коварских Л. С. Рабочий класс в социальной структуре советского общества.— Киев; Одесса, 1987.— С. 103.

¹² Трудовой потенциал регионов Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 113.

¹³ Руткевич М. Н. Реформа образования, потребность общества, молодежь // Социол. исследования.— 1984.— № 4.— С. 23.

цього у масштабах країни обчислювалися в розмірі 1,3—1,5 млрд. крб. на рік¹⁴.

Недоліки профорієнтації мали значний негативний вплив і на комплектування професійно-технічних училищ індустріального профілю.

Перехід до загальної середньої освіти поставив перед денною загальноосвітньою школою багато складних проблем, які не знайшли свого розв'язання в роки застою. Екстенсивні форми розвитку промисловості вимагали збільшення кількості індустріальних робітників республіки. Однак воно відбувалося за рахунок якості їхньої підготовки.

Одним з факторів, які в 70-х роках сприяли підвищенню загальноосвітнього рівня індустріальних робітників, було навчання без відриву від виробництва.

З переходом до загальної середньої освіти в 70-х роках у роботі вечірньої та заочної шкіл намітилися певні зміни. Вони дедалі більше починали орієнтуватися на роль своєрідного містка між освітою молодої людини в дотрудовий період і освітою робітника, зайнятого виробничою діяльністю.

На багатьох промислових підприємствах республіки значна увага приділялася навчанню робітничої молоді у вечірніх і заочних школах. Присвоєння робітникам вищих кваліфікаційних розрядів тісно пов'язувалося з рівнем їхньої загальноосвітньої підготовки. Так, на Запорізькому титано-магнієвому комбінаті для робітників провідних професій встановлювався обов'язковий загальноосвітній мінімум — 9,15 класу¹⁵. На Мелітопольському моторному заводі з 1972 р. була введена в дію «Єдина система виробничо-технічного навчання і підвищення кваліфікації залежно від загальноосвітнього рівня робітників», а також їхнього стажу. Присвоєння їм 4, 5 і 6 розрядів здійснювалося лише після одержання середньої освіти¹⁶.

Позитивні результати дало, зокрема, наближення вечірніх (змінних) шкіл до промислових підприємств. У 1977/78 навчальному році безпосередньо на виробництві працювали 2142 вечірні і заочні класи¹⁷.

Досить ефективною формою навчання молодих індустріальних робітників стали й виробничі класи, в яких поєднувалися загальноосвітня та професійна підготовка. Так, у класах майстрів 16-ї школи робітничої молоді м. Вінниці виробничники одночасно з одержанням середньої освіти підвищували свою професійну кваліфікацію по холодній обробці металів¹⁸. У вечірній школі № 7 м. Сімферополя, починаючи з 1965 р., випускники разом з атестатом про середню освіту одержували дипломи електрика, будівельника, металіста¹⁹.

Прикладом успішного поєднання загальноосвітньої та спеціальної підготовки робітників може бути й досвід спільної роботи вечірньої школи № 4 і профтехучилища № 4 м. Красний Луч. Чотири дні на тиждень учні займалися спеціальними предметами по одній з обраних професій індустріального профілю, а два дні — загальноосвітніми. За два роки навчання вони одержували середню освіту та робітничу кваліфікацію²⁰.

Однак в цілому в 70-х роках вечірня школа не забезпечила якісних змін у загальноосвітній підготовці робітничого класу республіки. Поряд з певними досягненнями в організації навчання індустріальних робітників без відриву від виробництва в діяльності вечірніх, змінних і заочних

¹⁴ Соловьев А. Экономические проблемы профессиональной ориентации // Эконом. науки.— 1977.— № 5.— С. 32.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 31.

¹⁶ Там же, спр. 9708, арк. 15.

¹⁷ На повестке дня: средний всеобуч молодежи // Вечерняя средняя школа.— 1979.— № 1.— С. 11.

¹⁸ Мастеров готовит школа // Там же.— 1986.— № 2.— С. 31.

¹⁹ Хорошая традиция // Там же.— С. 14.

²⁰ На повестке дня: средний всеобуч молодежи // Там же.— 1979.— № 1.— С. 11.

шкіл мали місце багато серйозних недоліків, які істотно знижували їх соціальну значимість.

Насамперед рівень організації навчально-виховного процесу не забезпечував необхідних знань. А це, в свою чергу, не сприяло підвищенню культурно-технічного рівня індустріальних робітників, які навчалися без відриву від виробництва. Крім того, в 1980 р. на Україні майже 600 тис. молодих трудівників віком до 29 років не мали середньої освіти й ніде не навчалися²¹. Значну частину серед них становили індустріальні робітники.

Незадовільно розвивалась і матеріально-технічна база вечірніх шкіл: тільки 43% з них у 1980 р. мали свої власні приміщення. В більшості цих закладів кабінети залишалися необладнаними, не вистачало навчальних, методичних, наочних посібників тощо.

В багатьох заочних школах мали місце факти приписки чисельності учнів, окозамилування, грубо порушувалися правила прийому в ці заклади. Негативну роль відігравали практика необгрунтованого планування контингенту учнів і необхідність виконання цього нереального плану. Робота цих шкіл оцінювалася практично лише за показниками виконання останнього.

Все це призвело до тяжкого становища, в якому опинилася вечірня школа в середині 80-х років. Адміністративно-командна система суспільства сформувала і бюрократичну систему навчальних закладів.

Певну роль у переході до загальної середньої освіти відіграли й середні професійно-технічні училища, які почали створюватися в республіці з 1969 р. Однак практика їхньої роботи показала, що поєднання в одному навчальному закладі функцій загальноосвітньої та професійної школи має цілий ряд істотних недоліків. Розпорощення сил між загальноосвітньою й спеціальною підготовкою майбутніх індустріальних робітників у процесі їх навчання призводило до зниження її ефективності. А це, в свою чергу, породжувало дефіцит професіоналізму робітничих кадрів. Технологічна складність робіт зростала значно швидше, ніж рівень кваліфікації трудівників.

Таким чином, в умовах адміністративно-командної системи управління зростання загальноосвітнього рівня індустріальних робітників проходило неоднозначно. Бюрократизм і папероторчість, формалізм і безвідповідальність, зневажливе ставлення до людей та їх запитів значною мірою знижували як темпи, так і ефективність цього процесу.

Безумовно, не можна заперечувати і певних успіхів, досягнутих у підвищенні загальноосвітнього рівня індустріальних робітників республіки в 70-х роках. Так, наприклад, якщо у 1970 р. вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну, загальну середню (повну і неповну) освіту мали 62,2% промислових робітників Української РСР, то в 1979 р.— 70,6%²², а у ряді провідних галузей індустрії цей показник був ще вищим.

Отже, на сучасному етапі поряд з вивченням різного роду недоліків, перекозів і деформацій важливо відшукувати, досліджувати і пропагувати все те позитивне, що, пройшовши практичну перевірку часом, довело свою дієвість та ефективність. В умовах перебудови це викликає реальний практичний інтерес.

Одержано 02.11.88.

На основании конкретно-исторического материала в комплексе сложных социально-экономических проблем освещается состояние культурно-технического уровня индустриальных рабочих Украинской ССР в 70-х годах.

²¹ Арх. Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 1604, арк. 61.

²² Там же, спр. 3038, арк. 53.

Я. В. Верменч (Київ)

Діяльність Комісії ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою

Досліджується діяльність Комісії ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою, яка діяла протягом 1924—1937 рр. Зроблено спробу розповісти про драматичні долі причетних до цієї справи людей, що стали жертвами необґрунтованих репресій.

Діяльність Комісії ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою ще не була предметом спеціального дослідження. Лише окремі її аспекти висвітлювалися у статті Б. І. Канцелярука¹. Тим часом аналіз цього питання дає багато не лише для створення вірогідної картини видання і пропаганди в республіці ленінських праць, а й для розуміння тієї атмосфери беззаконня і свавілля, яка утверджувалася в політичному житті країни в 20—30-х роках. Він дає можливість показати, як нейтральна, на перший погляд, мовна сфера ставала знаряддям зведення політичних рахунків, на якому ґрунті виникали і чим закінчувалися звинувачення представників української інтелігенції в ідеологічних «збоченнях».

Питання про видання творів В. І. Леніна і книг про нього в нашій республіці було поставлене через два дні після закінчення II Всесоюзного з'їзду Рад, який прийняв спеціальне рішення про нове зібрання ленінських праць. У резолюції з'їзду наголошувалося також на необхідності термінових заходів щодо випуску вибраних творів Леніна «в мільйонах примірників різними мовами»².

4 лютого 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У обговорив питання «Про видання зібрання творів Леніна і книг про Леніна». Перед спеціально створеною комісією Центрального Комітету в складі Е. Й. Квірінга (перший секретар ЦК КП(б)У), Д. З. Лебеда, Д. З. Мануїльського, О. Я. Шумського і С. І. Гопнер було поставлене завдання підібрати кваліфікованих перекладачів і редакторів, скоординувати видавничі плани для усунення нездорової конкуренції між видавництвами, забезпечити комплекс заходів по максимальному здешевленню видань на ленінську тему³. Завдання створення комісії, покликаних забезпечити оперативне видання творів В. І. Леніна, було поставлене і перед губернськими комітетами партії. Їм, однак, рекомендували видавати брошури й невеликі збірники.

На початок 1924 р. у республіці налічувалося 56 видавництв, у тому числі 25 державних, 14 партійних, 3 професійних, 4 кооперативних і 10 приватних. По губерніях державні видавництва розподілялися таким чином: Харківська — 11, Київська — 7, Одеська — 3, Катеринославська — 3, Донецька — 1⁴. На підготовці творів В. І. Леніна спеціалізувалися переважно Державне видавництво України (в 1919—1922 рр. воно називалося Всевидав, потім Всеукрвидав) і партійне видавництво «Пролетарий». Більшість ленінських праць виходила російською мовою, хоча ще у 1919 р. відповідно до резолюції В. І. Леніна «Про Радянську владу на Україні» видавничя політика в республіці почала переорієнтовуватися на українську мову. Труднощі з перекладом створювали невідпрацьованість української соціально-політичної лексики, обмаль перекладацьких кадрів, а також розпорошеність їхніх зусиль. За словами голови колегії Всеукрвидаву А. Приходька, «партизанщина» у редакційно-видавничій справі полягала насамперед у тому, що поряд з цим видавницт-

¹ Канцелярук Б. І. Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою // Укр. іст. журн.— 1989.— № 5.— С. 63—71.

² Съезды Советов СССР: Сб. документов. 1922—1936 гг.— Т. 3.— М., 1960.— С. 37.

³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 37, арк. 75 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. документів і матеріалів.— Т. 1.— К., 1979.— С. 336.

вом «...існує безліч всеукріздатиків, які конкурують між собою»⁵. В 1923 р. окремими виданнями на Україні вийшли всього 7 лєнінських праць загальним тиражем 22 тис. примірників. З них лише дві були українською мовою⁶.

Перші кроки роботи Комісії ЦК КП(б)У виявили невтішну картину з виданням лєнінських творів. На засіданні Політбюро Центрального Комітету від 13 квітня 1924 р. під час обговорення цього питання М. О. Скрипник відзначив надто незадовільну якість перекладів праць В. І. Лєніна через відсутність українського соціально-економічного словника. До виходу його в світ роботу по виданню лєнінських творів українською мовою було вирішено тимчасово припинити⁷. 30 квітня того ж року Оргбюро ЦК КП(б)У на пропозицію Е. Й. Квірінга прийняло рішення створити при об'єднанні «Червоний шлях», яке щойно виникло, єдину редакцію для підготовки праць В. І. Лєніна українською мовою, заборонивши окремим видавництвам самостійні переклади⁸.

Після прийняття XIII з'їздом партії спеціальної постанови «Про роботу Інституту Лєніна», а також висловленої в резолюції «Про пресу» волі з'їзду щодо «...випуску всіма мовами Союзу багатотиражних народних видань творів В. І. Лєніна, звернувши особливу увагу на редакційну сторону цих видань, їх доступність, здешевлення і розповсюдження»⁹, діяльність по підготовці в республіці лєнінських праць значно активізувалася. У передмові до збірника творів В. І. Лєніна «На нових путях», виданого в 1924 р., Е. Й. Квірінг писав: «Вивчення Лєніна стає справою кожного члена партії. Це найкраще, що ми можемо зробити для втілення в життя заповітів Ілліча»¹⁰.

Кошти на видання лєнінських праць відпускалися республікам централізовано, за рішеннями адміністративно-господарської комісії при Раднаркомі СРСР. 12 травня 1924 р. Е. Й. Квірінг дістав повідомлення про те, що Україні виділено 3 млн. крб. на здешевлення видань творів Лєніна. Ця сума передавалася республіці частинами, як позика на основі договору¹¹. Кошти між видавництвами розподіляла «Комісія ЦК КП(б)У по редагуванню українських перекладів творів Лєніна».

Її персональний склад зазнав у травні часткових змін. Тоді до складу комісії увійшли В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. Я. Шумський та Д. З. Мануїльський. За їхнім поданням ЦК КП(б)У наприкінці липня переглянув своє попереднє рішення і дозволив видання лєнінських праць в українському перекладі, не чекаючи виходу в світ соціально-економічного словника. Було чітко сформульовано завдання — виділені ЦВК СРСР кошти витратити на підготовку творів Лєніна українською мовою і (дописано, очевидно, рукою Квірінга) мовами національних меншостей¹².

У 1924 р. світ побачили 47 видань лєнінських праць. Здебільшого це були не окремі твори В. І. Лєніна, а тематичні збірники з передмовами керівників республіканської партійної організації — Е. Й. Квірінга, Г. І. Петровського, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника та ін. Щоправда, майже всі вони, за винятком одного, вийшли російською мовою. Значне збільшення обсягів видань праць Володимира Ілліча зумовлювалося насамперед потребами навчання і виховання великого поповнен-

⁵ Докладніше про це див.: Канцелярук Б. І. До історії перших видань творів В. І. Лєніна українською мовою // Укр. іст. журн.— 1988.— № 4.— С. 99.

⁶ Тут і далі підрахунки зроблені за кн.: Видання творів В. І. Лєніна на Україні (1894—1970): Бібліогр. покажчик.— Харків, 1971.— С. 103—104.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 63.

⁸ Там же, оп. 7, спр. 37, арк. 52.

⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 3.— К., 1979.— С. 90.

¹⁰ Квірінг Е. Й. Избранные статьи и речи.— Киев, 1988.— С. 150.

¹¹ Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.— Киев, 1989.— С. 127.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 11.

ня партії внаслідок ленінського призову. В республіці за цей час членами РКП(б) стали 31 544 чол., що становило 15,5% від усіх прийнятих до партійних лав по країні¹³. Видання ленінських праць було й відповіддю на нападки Троцького на Леніна і ленінізм, його спроби подати у спотвореному світлі досвід Жовтня. Пізніше Троцький доводив, що дискусію 1924 р. «штучно пристебнули» до його книги «Уроки Жовтня»¹⁴. Проте саме ця дискусія пробудила в широких верствах трудящих інтерес до вчення Леніна, і велика кількість його праць, виданих у зв'язку з цим, допомогла задовольнити цю потребу.

Комісія ЦК КП(б)У уважно стежила за тим, щоб до рук читача не потрапляли неякісні видання на ленінську тему. Так, своїм рішенням від 30 грудня 1924 р. вона заборонила видавництву «Рабочий Донбас» випускати тематичні збірники з ленінізму, дозволивши йому друкувати лише окремі брошури¹⁵.

Для дальшої плідної роботи Комісії ЦК КП(б)У необхідно було перенести центр ваги в її діяльності на переклади ленінських творів та їх видання українською мовою. Політика українізації, що розгорталася в республіці відповідно до декретів ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р., вимагала, щоб праці В. І. Леніна стали доступними найширшим верствам українських трудящих їх рідною мовою. До складу комісії по українізації, створеної згідно з рішеннями квітневого (1925 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, увійшли практично всі (крім Д. З. Мануїльського, який уже не працював на Україні) члени Комісії Центрального Комітету для редагування українських перекладів творів В. І. Леніна. Комісію по українізації очолив В. П. Затонський¹⁶. Одним з найактивніших її діячів став член Оргбюро ЦК КП(б)У, завідуючий Агітпропом ЦК О. Я. Шумський, який наприкінці 1924 р. очолив і Наркомат освіти УСРР. Те, що на ключові ідеологічні позиції в республіці було висунуто Шумського, в недалекому минулому одного з лідерів партії боротьбистів, свідчило про усвідомлення керівництвом Компартії України того факту, що пропаганда ідей соціалізму може бути плідною лише за умови найширшого врахування в політиці національних інтересів та національної специфіки.

1925 р. став переломним щодо видань творів В. І. Леніна українською мовою. Постановою ЦК КП(б)У «Про українізацію преси», прийнятою 10 жовтня того ж року, було запропоновано так реорганізувати Держвидав України, щоб «повністю задовольнити культурні потреби українського читача»¹⁷. Переведення на українську мову мережі політичного навчання прискорило вихід серій праць В. І. Леніна в українському перекладі — «Ленінська бібліотека. Серія популярна» та «Шлях до Леніна». Двома мовами вийшли своєрідні хрестоматії ленінських думок і афоризмів, підготовлені М. Єзерським та А. Русановим¹⁸.

Однак, як і вся політика українізації, ця робота була дещо невинуватою. Спроби провести українізацію методом «кавалерійської атаки» (в 1923 р. її планували завершити за рік, потім строки переносили двічі) виявилися необгрунтованими. В ході гострої дискусії в КП(б)У з питань українізації, в якій В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. Я. Шумський різко критикували колишнього другого секретаря ЦК Д. З. Лебеда за його теорію «боротьби двох культур», допускалися полемічні крайнощі. Це гальмувало реальний процес мов-

¹³ Известия ЦК РКП(б).— 1925.— № 15—16.— С. 8.

¹⁴ Троцький Л. Сталинская школа фальсификаций // Вопр. истории.— 1989.— № 9.— С. 128.

¹⁵ Радченко С. С. Указ. соч.— С. 127.

¹⁶ Докладніше про це див.: Лозицький В. С. Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. 1989.— № 3.— С. 51.

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр.: 36. документів в двох томах.— Т. 1.— К., 1959.— С. 300.

¹⁸ В. І. Ленин. Мысли, изречения.— Харьков, 1925.— 246 с.; Ленинові думки і вислови.— Харків, 1925.— 232 с.

ної переорієнтації в республіці, у тому числі й справу видання ленінських праць українською мовою.

Головні ускладнення в роботу Комісії ЦК КП (б)У по редагуванню українських перекладів творів Леніна вносило втручання Л. М. Кагановича, який навесні 1925 р. став генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Далекий від українського народу і його культури, він сприймав політику українізації насторожено, вважав її поступкою націоналістичним елементам. Неприязнь до її авторів і найбільш активних її провідників у життя перетворилася в Кагановича у відкриту протидію їм після того, як О. Я. Шумський порушив перед Сталіним питання про невідповідність генерального секретаря ЦК КП (б)У цій високій посаді.

Втручання Сталіна, який 26 квітня 1926 р. написав лист «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», не тільки не розрядило обстановку, а, навпаки, погіршило її. Хоч Сталін і визнав необхідність «подолання духу іронії і скептицизму в питанні про українську культуру», він став на підтримку Кагановича (щоправда, підкресливши, що останній «має деякі вади щодо переадміністрування») ¹⁹. Це дало змогу Кагановичу при обговоренні попередніх підсумків політики українізації на Політбюро ЦК 12 травня того ж року звинуватити Шумського у веденні «групової боротьби проти свого ЦК». Справжні та уявні помилки Шумського роздувалися, з його промов виривалися невдалі вирази. Робота Комісії по редагуванню українських перекладів творів Леніна значною мірою була дезорганізована. Певними здобутками її діяльності на цьому етапі стало здійснення нових перекладів ленінських праць «Дитяча хвороба «лівизми» в комунізмі» та «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». Остання мала назву «Імперіалізм, як новітній етап капіталізму». Обидва твори видавалися українською мовою ще в 1920—1921 рр.—перший під назвою «Лівий комунізм», другий — «Імперіалізм, як новітній етап капіталізму», однак якість цих перекладів комісія визнала незадовільною. Новими перекладачами цих ленінських праць стали М. Йогансен і М. Щербак. Редактором обох видань був А. А. Річицький.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 25 серпня 1926 р. «Про стан преси на Україні» містила гострий критичний аналіз стану книговидавничої справи. Висловлювалося також занепокоєння з приводу незадовільних темпів видання в республіці творів В. І. Леніна. «Ленінська література до цього часу видавалася,— підкреслювалося у постанові,— без повної ув'язки з усіма можливостями, через що немає на Україні жодної великої планово-продуманої ленінської бібліотеки». Як неприпустиме явище оцінювався той факт, що в республіці не вийшов жодний том Творів В. І. Леніна. З метою поліпшення виховання марксистських кадрів з української молоді постановою запропонувалося Держвидаву України «вжити всіх заходів, щоб цього року академічні видання Леніна мали своє реальне виявлення в практичній роботі ДВУ» ²⁰.

Те, що справа з виданням ленінських творів українською мовою просувалася повільно (давалася взнаки непорядкованість соціально-політичної термінології, мали місце незгоди в середовищі перекладачів і редакторів), було використане Кагановичем для розправи з О. Я. Шумським. 2 лютого 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У він виступив з доповіддю про роботу Наркомату освіти. Серед претензій, які під час обговорення пред'являлися Шумському, були й такі, що стосувалися перекладів ленінських праць. Грубі прорахунки в цій справі пов'язувалися з відсутністю ustalених норм українського правопису. Політбюро

¹⁹ Сталін І. В. Твори.— Т. 8.— К., 1949.— С. 149—154. Хоч у томі зазначено, що лист «друкується у повному вигляді», критику на адресу Кагановича в ньому опущено. Див.: Панчук М. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літ. Україна.— 1988.— 7 лип.

²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду.— Т. 1.— С. 327.

зобов'язало Наркомат освіти максимально прискорити роботу над ними*, а до прийняття нового правопису перший том Творів В. І. Леніна в українському перекладі не видавати. Політбюро задовольнило прохання Шумського про увільнення його від обов'язків наркома освіти. А менше ніж через місяць, 26 лютого — 3 березня 1927 р., на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У вже йшлося про націоналістичний ухил Шумського²¹.

3 березня 1927 р. Наркомат освіти УСРР очолив М. О. Скрипник. Тепер він у своїх руках зосередив важелі керівництва і підготовкою нового українського правопису, і виданням творів В. І. Леніна українською мовою. Обидва ці завдання Скрипник розглядав як взаємопов'язані. «Треба зазначити,— писав він,— що саме український переклад Творів Леніна був основною причиною, основним стимулом і вихідним пунктом для того, щоб поставити ребром питання про остаточне усталення українського правопису»²². Комісії ЦК КП(б)У належала і ініціатива у постановці перед Всеукраїнською Академією Наук питання про необхідність поглиблення і розширення роботи з термінології. Внаслідок цих зусиль прискорився вихід у світ томів російсько-українського термінологічного словника.

За постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 2 січня 1929 р. до складу Комісії по виданню ленінської літератури українською мовою увійшли М. О. Скрипник (голова), П. П. Любченко, А. А. Хвиля, А. А. Річицький, Є. І. Касяненко. Всі вони були членами більш широкої комісії по українізації, яку очолював С. В. Косіор. Спеціальною ухвалою Політбюро Скрипнику належало здійснювати остаточну редакцію всіх ленінських томів²³.

Робота комісії та великого активу перекладачів і редакторів, які навколо неї групувалися, проходила в обстановці нервозності й гострих незгод. Вироблення нової термінології відбувалося у протиставленні між групою мовознавців, яка наполягала на необхідності насичення української мови запозиченнями з інших мов, і тими, хто обстоював «суто українські» підходи, схиляючись при цьому до архаїзації мови. В умовах формування в суспільстві авторитарних оцінок, пануючої в ньому нетерпимості до чужих думок дискусія часто перетворювалася у безплідну балаканину, а то й у зведення рахунків. На жаль, і сам Скрипник, всупереч своїй європейській освіченості і знанню кількох мов, обстоював тенденції архаїзації української мови.

Хоч гострі дискусії на мовному фронті не вщухали і після затвердження українського правопису, в 1923 р. перший том Творів В. І. Леніна завдяки зусиллям Скрипника все ж побачив світ. У рецензії на нього в журналі «Літопис революції» М. Волін зазначав, що ця подія стоїть в одному ряду з виданням «Капіталу» українською мовою і є помітним кроком у справі створення марксистської української термінології²⁴. Ряд зауважень рецензента, зокрема щодо відсутності спеціальної передмови до українського видання, було враховано при перевиданні тому в 1929 р. Протягом 1929—1932 рр. під грифом Комісії ЦК КП(б)У вийшли II—VIII томи Творів В. І. Леніна. Тираж кожного з них становив 10 тис. примірників. Загальну редакцію усіх томів здійснив М. О. Скрипник.

Однак з виходом чергових томів недоліки затвердженого в 1928 р. українського правопису ставали дедалі очевиднішими. Тенденції до архаїзації мови, надуманої словотворчості явно вступали у суперечність

* Державна комісія для підготовки нового українського правопису була створена при Наркомосі ще в липні 1925 р.

²¹ Докладніше див.: Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 326.

²² Ленін Н. (Ульянов В.). Твори. — Т. 1. — Харків, 1929. — С. V—VI.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 6, 19.

²⁴ Літопис революції. — 1929. — № 1. — С. 264—265.

з об'єктивними процесами інтернаціоналізації суспільного життя. Втім, гострота дискусій навколо українського правопису пояснювалася не стільки цією обставиною, скільки перекосами і деформаціями у проведенні національної політики партії на Україні. В умовах здійснюваної здебільшого насильницькими методами колективізації Сталіну і його оточенню важливо було заглушити голос української інтелігенції, позбавити її можливості критикувати авторитарний режим, що складався. Звинувачення в націоналізмі, націоналістичних ухилах стали найпростішим знаряддям, яке при цьому застосовувалося. В умовах насадженої згори шпигуноманії, навішування ярликів всі недоліки нового правопису одразу ж були віднесені на рахунок «націоналістичних збочень». 28 лютого 1933 р. Скрипника увільнили від його посади у Наркоматі освіти (компенсувавши, щоправда, це високими постами Голови Держплану і заступника Голови Раднаркому України). Наркомом освіти було призначено В. П. Затонського, а його заступником став завідуючий агітпропом ЦК КП(б)У А. А. Хвиля, який особливо активно винищував «націоналістичні корені на мовному ґрунті»²⁵.

IX, XI, XIII, XIV, XVII, XXII і XXIV томи Творів В. І. Леніна так і не побачили світ. Робота над їх виданням припинилася, мовні принципи, які обстоював Скрипник, були повністю відкинуті. Замість серйозного аналізу і спокійного обговорення тих дійсних недоречностей, які з'явилися в українській лексичі через недосконалий правопис, почалося своєрідне змагання у навішуванні ярликів, пошуках нових «перекручень» і «збочень». Тепер уже Скрипника звинувачували не тільки у спрямуванні української мови «на націоналістичні шляхи», а й приписували йому лінію на відокремлення України від Союзу РСР. «Не в тім помилка т. Скрипника,— зазначав, наприклад, секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У,— що він хотів запровадити єдиний правопис для Радянської України і для Західної України, бо в цьому нічого страшного немає, а в тім, що у питанні правопису він пішов на повідку в буржуазно-націоналістичних елементів Західної України, для яких правопис — граматики, термінологія — є знаряддям націоналістичної політики, розриву між трудящими масами України та інших радянських республік, знаряддям політики відокремлення України від Радянського Союзу і підкорення її міжнародному імперіалізму»²⁶. М. М. Попов і очолив Комісію ЦК по виданню творів Леніна українською мовою. Її склад, а також склад редакторів і перекладачів майже повністю оновився. Спеціальній комісії, до якої увійшли М. М. Попов, С. В. Косіор, П. П. Постишев, В. П. Затонський, П. П. Любченко та А. А. Хвиля, було доручено розробити і внести на затвердження Політбюро резолюцію «Про зміни в українській термінології, граматиці і правопису»²⁷.

Під тягарем страшних політичних звинувачень Скрипник вимушений був каятися, але написані ним заяви, обговорювані на чотирьох засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У в червні та липні 1933 р., визнавалися незадовільними. Справа явно йшла до виведення Скрипника із складу Політбюро ЦК КП(б)У. Таке рішення справді було прийняте, однак вже після того, як він, вийшовши із залу засідання, в своєму кабінеті покінчив життя самогубством.

Після загибелі Скрипника маховик звинувачень не тільки не зупинився, а, навпаки, розкручувався з новою силою. На листопадовому (1933 р.) об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У йшлося вже про «розгром націоналістичного ухилу Скрипника, ухилу, що змикався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини й панської Польщі, які намагаються відірвати Україну від Радянського Союзу». Гострота зви-

²⁵ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 191.

²⁶ Цит. за: Про минуле — заради майбутнього.— С. 262.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 283, арк. 63.

нувачень пояснювалася насамперед тим, що, як про це заявив на пленумі той же М. М. Попов, «в політичному редагуванні тих тез, що роздані..., взяли участь тт. Сталін, Каганович та інші члени Політбюро ЦК ВКП(б)»²⁸.

Дальша робота Комісії ЦК КП(б)У проходила в обстановці суцільного авралу. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1 лютого 1936 р. зобов'язала Партвидав забезпечити протягом 1936 р. випуск тридцяти томника ленінських праць українською мовою (переклад з третього російського видання) і шеститомника Вибраних праць В. І. Леніна. Хоч і з деяким запізненням, перше завдання було виконане. Оскільки ленінські матеріали, вміщені в ХХХ томі російського видання (додатковому), редакція українського видання включила у відповідні томи, останнє складається з 29 томів²⁹. Значно складніше склалася доля шеститомника — світ побачили лише другий, п'ятий і перша частина шостого томів.

Вкрай ускладнювали і дезорганізовували роботу Комісії репресії проти її членів, які почалися зразу після смерті М. О. Скрипника. В 1934 р. був розстріляний А. А. Річицький, один з найактивніших редакторів і перекладачів ленінських праць. Наприкінці 1936 р. із складу комісії було виведено і репресовано З. А. Ашраф'яна, О. П. Дзеніса, М. М. Кіллерога, А. Г. Сенченка, Л. А. Гіттеля, Н. М. Войтинського та ін. Відповідно до інструкції від 9 грудня 1934 р. з продажу, бібліотек і навчальних закладів вилучалися ті твори Леніна, які перекладалися або редагувалися «ворогами народу».

Проведена в листопаді 1937 р. перевірка якості перекладів ленінських праць українською мовою призвела до нових репресій. Майже всі причетні до цієї роботи були від неї усунені. В травні 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило нову Державну правописну комісію, в якій не було жодного з тих спеціалістів, які збагачували українську суспільно-політичну лексику в ході перекладу ленінських текстів.

Комісія ЦК КП(б)У по виданню творів Леніна українською мовою на той час уже фактично припинила свою діяльність. Коли в серпні 1940 р. постало питання про нове, IV видання ленінських праць, здійснення його перекладу українською мовою було покладене на Український філіал Інституту Маркса, Енгельса, Леніна при ЦК ВКП(б).

Таким чином, за чотирнадцять років свого існування Комісія ЦК КП(б)У по виданню творів В. І. Леніна українською мовою провела велику роботу, спрямовану на донесення ленінської ідейної спадщини до найширших верств трудящих республіки. Однак утвердження в країні сталінського авторитарного режиму не тільки гальмувало її діяльність, ламало людські долі, а й справляло негативний вплив на процеси формування української суспільно-політичної лексики.

Одержано 03.05.90.

Исследуется деятельность Комиссии ЦК КП(б)У по изданию произведений В. И. Ленина на украинском языке, действовавшей в течение 1924—1937 гг. Сделана попытка рассказать о драматических судьбах причастных к этому делу людей, ставших жертвами необоснованных репрессий.

²⁸ Цит. за: Про минуле — заради майбутнього.— С. 263.

²⁹ Багмут И., Шморгуни П. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад).— К., 1960.— С. 94.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. В. Журов (Чернігів)

Шкільний музей на шляху перебудови

Біля витоків майже кожного шкільного музею стоять один або кілька вчителів. Саме вони, а не учні, йдуть до директора школи за дозволом на його створення. А він уже вирішує, де розмістити зібрані матеріали. При цьому діти використовуються в кращому випадку як робоча сила. Хоча можна йти й іншим шляхом, зібрати учнів, розповісти їм про ідею музею, показати експонати, запропонувати подумати над тим, якою бути експозиції. А потім варто на загальних зборах розглянути і проаналізувати всі пропозиції дітей, навіть найфантастичніші проекти і серед них виявити найреальніший. Це буде демократично, творчо, ініціативно.

Чи слід вкладати у шкільний музей багато коштів? Йому насамперед потрібні ідеальна чистота та дитяча увага.

Як правило, в школах замало музеїв праці, педагогіки, хліба, етнографії тощо. А ось музеїв революційної й бойової слави — сила-силенна. Звичайно, вони потрібні учням у тому разі, коли є оригінальними. Однак багато з них мають надлишки копій, подаровані кимось книги, яких і в бібліотеках чимало. На наш погляд, справжній музей повинен мати хоча б півдесятка оригіналів.

Отже, музей створений. Він почав функціонувати, але його можливості зрідка використовуються сповна. Ось приклад. Були проанкетовані керівники музеїв ряду шкіл. Усі вони — вчителі історії. Виявилось, що, як правило, використовується лише одна форма музейної роботи — екскурсія. Останні мають епізодичний характер, їх присвячують святам, знаменним подіям. Екскурсодів готують з числа дівчат-учениць 8—9 класів. Ради музею в цих школах існують тільки номінально. Їх дії штучно обмежуються місцевою адміністрацією. Виходить, що не музей для учнів, а вони для нього.

2 травня 1988 р. по телебаченню виступив відомий педагог-новатор Амоношвілі. Він сказав, що керівники шкіл тримають свої музеї для різних комісій, які їх перевіряють. Дітей туди пускають зрідка. Багато шкільних музеїв створені не заради учнів. У більшості з них відсутній конкретний відповідальний працівник. Відповідають всі — й ніхто (керівником може бути і директор, й організатор позакласної роботи, і вчитель історії).

Ось характерна картина роботи шкільного музею. Кілька учениць під наглядом учителя «визубрять» написаний текст екскурсії й читатимуть його однаково для всіх дітей, незалежно від їхнього віку.

На нашу думку, шкільний музей не повинен мати керівників. Найбільш доцільно, щоб ним керували рада дружини або комітет комсомолу. Учні обиратимуть раду та розподілятимуть між собою обов'язки. Педагог може стати її рядовим членом з правом ухвального голосу.

Екскурсії слід проводити частіше. З цією метою варто організувати спільні масові заходи, об'єднавши сили музеїв кількох шкіл. Доцільно також створити координаційну раду шкільних музеїв міста.

Багато хто може допомагати організовувати ці заклади. Це, наприклад, методисти по шкільних музеях обласної або міської станції юних туристів. Вони мають консультувати керівників цих закладів. Є

також методисти по музеях при Палацах піонерів, які теж допомагають школам. Нарешті, є кваліфіковані методисти в історичних музеях.

А хто ж реально навчає учнів? Для кого при Палацах піонерів і школярів існує гурток «Активісти шкільного музею»? Він діє, а ось як саме та які труднощі при цьому виникають — про це мало хто знає.

Насамперед треба конкретизувати відносини між керівником цього гуртка й дирекцією шкіл, де є музеї. Перші, напевно, повинні одержувати від шкіл заявки на підготовку учнів для ведення екскурсій, пошукової, фондової, реставраційної роботи тощо.

При нинішньому стані справ керівник гуртка випрошує у керівництва шкіл приміщення для навчання дітей, кошти тощо. Частіше ж вони чують обіцянки, які не виконуються.

В одному з шкільних музеїв було серйозно порушено послідовність побудови експозиції. Матеріал про розрядку міжнародної напруженості розмістили після документів, присвячених періоду громадянської війни. Далі йшли стенди й вітрини з експонатами часів Великої Вітчизняної війни. Все це створювало безліч незручностей при проведенні екскурсії. Позбавитися їх було не так уже й важко. Керівник гуртка звернув увагу адміністрації на ці «дрібниці», але вона їх нібито не помітила. Тоді він привів до школи методиста державного історичного музею, який підтвердив його слова. На жаль, і це нічого не дало. Директор на все це відповідав, що в нас, мовляв, перебудова. Кожний має право робити те, що вважає за потрібне. І донині там нічого не змінилося.

Ми вважаємо, що якби були запроваджені заявки на навчання дітей або укладався договір, то шкільні музеї одержали б якісну допомогу, а керівник гуртка не був би прохачем. Нині ж він лишається безправним.

Що нині потрібно зробити? Розробити нову диференційовану програму гуртка або навіть кілька, причому різнопрофільних. Та, яка існує сьогодні, має епізодичний характер. Вона дуже перевантажена. Наприклад, діти вивчили основи фондової роботи і забули це — ніколи їм працювати з фондами, треба підключатися до пошуків, а потім займатися екскурсіями.

Розділ програми «Пошукова робота» не узгоджується з календарним роком. Його виконання припадає на пізню осінь та початок зими. Невже не зрозуміло, що експедиції та екскурсії, без яких пошукова робота втрачає свій сенс, незручні й небажані для цієї пори року?!

Ще один недолік має програма гуртка «Активісти шкільного музею». Для її реалізації передбачена певна сума коштів. Рекомендується проводити екскурсії з екскурсоводами по місту, відвідувати державні музеї. Таких екскурсій може бути чимало, а, отже, й гроші за них доводиться перераховувати немалі. Крім того, є ще заохочення кращих гуртківців, поздоровлення, що надсилаються ветеранам війни (по кілька сотень поздоровчих листівок на кожне свято). Палац піонерів має також багато гуртків, які треба фінансувати. Так, судномодельний не зможе обійтися без моделей та інструментів, хоровий — без костюмів, образотворча студія — без фарб. Фінанси не потрібні лише гурткам ідейно-політичної спрямованості (щоправда, лише в тому разі, коли їх очолюють керівники гуртка, а не методисти). Директор Палацу не має змоги оплатити працю перших. Тож він і змушений шукати якусь причину, щоб відмовити їм у цьому. Водночас і директор школи має свої мотиви для відмови.

Отже, виходить, що керівник гуртка «Активісти шкільного музею» із своїми проблемами не потрібен — ані Палацу піонерів, ані школі. Проте шкільному музею та всьому, що з ним зв'язане, конче необхідні демократизація і перебудова.

Одержано 12.08.88.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії міжнаціональних процесів на Україні *

Док. № 19—20

Протокольна постанова Ради Народних Комісарів УСРР про встановлення фактичної рівності між українською і російською мовами в державних і освітніх установах УСРР

25 травня 1923 р.

Поручить комиссии под председательством т. Раковского в составе тт. Скрыпника, Солодуба, Ракитова, Кельмансона, Эйдемана, Ряпо и Гринько с представителями соответствующих ведомств, в частности с представителями отдела нацменьшинств Наркомпроса и НКВД, разработать вопрос об обеспечении фактического равенства между двумя государственными языками — украинским и русским как в делопроизводстве, так и в школах, а также обеспечить возможность для нацменьшинств, находящихся на территории Советской Украины, иметь в своих школах преподавание на родном языке.

Результаты работы комиссии представить в СНК.

Секретарь СНК

Верно: зав. протокольным подотделом

Верно: нач. канц. Наркомпроса

(подпись)

(СТРЕЛКОВ)

ШЕВЧЕНКО

ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 3, спр. 995, арк. 13. Засвідчена копія.

Док. № 21

Протокольна постанова Президії Київського губернського виконавчого комітету п'ятого скликання про українізацію радянського апарату в найкоротший строк

23 липня 1923 р.

1. Предложить окрисполкомам в течение 2-месячного срока перевести на украинский язык делопроизводство сельсоветов и райисполкомов, а также немедленно начать подготовительные работы к переводу на украинский язык делопроизводство окрисполкомов и его отделов с таким расчетом, чтобы отделы управления народного образования, земельный, продовольственный, финансовый и суд перешли на украинский язык в течение 3-х месяцев, а остальные — не позже 6-ти месяцев.

2. Предложить губнаобразу в 2-недельный срок разработать и представить на утверждение президиума программу курсов украинского языка в окружных центрах и в районах, а также типовые сметы на содержание этих курсов.

Окрисполкомам в тот же срок представить в президиум свои со-

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1990.— 6, 8, 10.

ображення о необходимости открытия курсов в районах и порядок их организации.

3. Предложить губнаробразу немедленно приступить к организации курсов украинского языка для советских служащих в г. Киеве.

4. Предложить всем губотделам начать подготовительные работы к переводу аппарата их на украинский язык, причем отделам народного образования, земельному управлению и отделу управления провести это в возможно кратчайший срок.

Губотделу управления в месячный срок ввести украинский язык в школе комсостава милиции и секретарей райисполкомов.

Вр. и. д. предгубисполкома

КАШКАРОВ

Секретарь

ГОРЛИНСКИЙ

С подлинным верно:

Управляющий делами губисполкома

(подпись) *

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 982, арк. 384. Засвідчена копія.

* Підпис нерозбірливий.

Док. № 22

Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови

1 серпня 1923 р.

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури в царині школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що витворилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в царині національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше пристосування державного апарату до потреб, до побуту й до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи й на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні й з народами всієї Спілки, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів, і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвинутої, що має світове значення — російської культури, Робітничо-Селянський Уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською —

недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, Робітничо-Селянський Уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначену мету, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. Загальні засади

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіційних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російську.

5. Згідно з цим Робітничо-Селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами — українською та російською.

6. В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з додержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка 1. Національна меншість творить * більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

7. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках ** і всіляких прилюдних виступах кожному громадянину надається право вільно говорити своєю рідною мовою.

II. Діловодство

Відповідно з загальними засадами, викладеними в розділі I-му цього декрету, діловодство держорганів реорганізується з додержанням таких правил.

8. Протягом року з дня оголошення цього декрету переводяться на українське діловодство такі відомства: а) Керування справами ВУЦВК, б) Керування справами Раднаркому, центральні та місцеві установи в) Наркомосу, г) Наркомзему, д) Наркомюсту, е) Наркомвнусправ, в першу чергу міліція (виняток може бути тільки для його

* Становить.

** Читаннях.

органів комунального господарства), ж) Наркомпроду, з) Наркомсоцзабезу, і) місцеві податкові органи Наркомфіну, к) Уповнаркомпочтєля — в тій частині його органів, що обслуговує сільське населення безпосередньо, л) окружні органи Наркомздорову та установи сільської медицини, м) Інспекції Сільсько-Господарської Праці, Наркомпраці, н) Військове відомство — його районні діловодства, окружні та губерніальні військові комісаріати.

Примітка. Порядок і календарний план переходу на українське діловодство установ кожного з перерахованих в цьому артикулі відомств визначається спеціальною інструкцією, що її складає, з додержанням прав нацменшостей на підставі загальних правил, відомство в місячний з дня видання цієї постанови речинець затверджує Раднарком.

9. Губерніальні органи як в своїх зносинах між собою і центральними органами, а так само як і округи в своїх зносинах з районами, так і в зносинах з округами і округ з районами, вживають найбільш поширену в даній місцевості мову із двох найпоширеніших мов — українську або російську.

10. Діловодство в губерніальних і окружних органах провадиться переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності.

В такому випадкові діловодство провадиться одною з двох найпоширеніших мов.

11. Районові органи влади зносяться з вищими органами переважно одною з двох найпоширеніших мов, а з населенням тою мовою, якою провадиться діловодство району.

Примітка. Зносини районів з селами, де переважають різні національні групування*, провадяться мовою, переважаючої національної групування даного села.

12. Всі органи влади в міжсоюзних зносинах, а так само й в зносинах з тими державними органами та громадськими організаціями, де лишається діловодство російською мовою, провадять діловодство цієї остаточною мовою.

13. Всі центральні та місцеві органи на звернення окремих громадян тою чи іншою з мов нацменшостей, мають відповідати мовою звернення.

14. Всі документи публічно-правного характеру (право на проживання, посвідчення, свідоцтво про освіту, випис з актів цивільного стану й інш.), що видають їх центральні губерніальні та окружні установи, виготовлюються двома найбільш поширеними мовами. Документи, що їх видають в округах і районах, чинність яких обмежується даною адміністративно-територіальною одиницею, виготовлюються двома мовами — українською й мовою нацменшості, що має більшість у даній окрузі чи районі.

15. Законодавчі акти та постанови центральних і губерніальних органів влади оголошується двома найпоширенішими мовами й оригіналами їх з відповідними підписами переховується в двох оригіналах — українському та російському.

16. В округах і районах законодавчі акти та розпорядження, також обов'язкові постанови місцевих органів влади оголошується двома мовами — мовою більшості даної місцевості й одною з двох найбільш поширених мов.

* Угрупування.

III. Судочинство

17. В центральних і губерніяльних органах суду, слідства, доводу та розшуку й нотаріату вводиться мішане діловодство обома найбільш поширеними мовами — українською та російською.

18. В районах діловодство провадиться українською мовою. Виняток може бути для тих районів, де переважає одна з нацменшостей і де судочинство провадиться мовою даної нацменшості.

19. Говорити на суді належить тою мовою, якою провадиться судочинство, проте звинувачені, ушкодженці, свідки, експерти й поняті мають право говорити рідною мовою.

Примітка. Суд має право дозволити й іншим особам, що беруть участь в процесі, говорити рідною мовою.

IV. Про співробітників державних установ

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу.

Примітка 1. Приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою і знову вступають, можна виключити зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі — Народного Комісара та керівників центральних установ, а в губерніях і округах — Голгубвиконкому й Голокрвиконкому, і при тому з доконечним зобов'язанням для кожного, хто вступає знову, вивчити українську мову протягом 6 місяців з дня вступу на службу.

Примітка 2. В районах і селах вступати на державну службу особам, що не знають мови більшості населення даного району й села, а також одної з двох найбільш поширених мов, не дозволяється.

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові й не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчити їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установленому для них речинці української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби. Звільнений не може бути прийнятим ні в один з державних органів без знання української мови.

23. Категорії особливо кваліфікованих осіб, а також осіб, що мають спеціальне призначення й можуть бути звільнені від обов'язкового вивчення української мови, встановлює Рада Народних Комісарів особливими постановами.

24. Залізничники, що служать на території України, за винятком потягової бригади, що обслуговує потяги простого сполучення загальноносоюзних магістралей, мусять володіти обома найбільш поширеними мовами.

V. Заходи, що забезпечують знання найпоширеніших на Україні мов

25. Доручити Наркомосові організувати при установах для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові з протягом навчання на них не більш від 3-х місяців і довготермінові (для кваліфікованих робітників) з протягом навчання до 9 місяців.

26. Центральним, губерніяльним і окружним органам надається

право в установленому штатному порядку організувати апарати для обслуговування потреб різних національностей, окрім української та російської, з достатнім числом перекладачів.

Голова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету

Голова Ради Народних Комісарів

Секретар ВУЦВК

ПЕТРОВСЬКИЙ

РАКОВСЬКИЙ

БУЦЕНКО

Оголошено в «Вістях ВУЦВК» від 28 серпня 1923 р. ч. 190.
ЗУ.—1923.—№ 29.—СТ. 434; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3273, арк. 5—9. Незасвідчена копія.

Док. № 23

Лист Д. З. Мануїльського до партії про єдність російського та українського народів, самовизначення націй і народностей країни

1923 р.*

Шановні товариші!

Непереможна Червона російсько-українська армія визволила майже всю Україну від лютого ворога українського працюючого народу.

Червоний прапор горделиво віє над кублом російської контрреволюції: над Таганрогом, Ростовом і Новочеркаськом. Великоднім дзвоном відозветься радісна чутка про наші перемоги в серці західноєвропейського пролетаріату й, розбудивши його революційну енергію, викличе в найближчі часи масовий виступ робітничого класу заходу проти пануючої імперіалістичної буржуазії. Наша перемога Денікіна в сучасних обставинах — це найліпша форма нашого співробітництва в революційній акції європейського працюючого народу. Але ще більше враження вона зробить і серед змучених російських робітників, які два роки вже несуть колючий вінок тяжкої горожанської війни. Примушені боротися на всіх фронтах від наступаючого міжнародного ворога вони в критичний момент нашого українського нещастя кинули свої ліпші сили на допомогу, кров'ю своїх синів сковали тісний нерозривний зв'язок між працюючими масами Росії і України; не на словах, а на ділі засвідчили, як штаб мирової революції — Росія розуміє обов'язки міжнародної солідарності.

Вони зробили більше. Коли почала на Україні утворюватися Радянська влада, вони послали нам допомогу — своїх видатних відповідальних робітників, всі ті ліпші кола робітничої інтелігенції, які виховала партія за двадцять років свого існування. Своїм досвідом радянського будівництва російські робітники хотіли зробити процес утворення Радянської влади на Україні найменш болючим і найбільш творчим.

Ганьба тим нещасним огризкам сгнившої петлюрівщини, які зараз в своїх виступах плямують цю прояву братерської єдності російських робітників. Ті самі люди, які колись при утворенні міщанської держави закликали на Україну німецьке військо короля Вільгельма мають тепер нахабство закидати робітникам і селянам України їх єдність з робітниками і селянами Росії! Ми були б невдячними рабами, коли б відштовхнули від себе руку допомоги російського чи західноєвропейського робітника, бо без тої допомоги в сучасних умовах, де розго-

* Датується за змістом документа.

ряється міжнародна боротьба між світовою буржуазією і пролетаріатом, ми були б роздушені, як роздушена Угорщина, як роздушені країни з більш розвинутим, ніж на Україні, промислом. Ми були б злочинцями і зрадниками спільній робітничій справі, коли б відмовилися брати участь в спільній долі нових іспитів і страждань, котрі чекають робітників Радянської Росії на західному фронті. Застерігти робітників і селян України від впливу тієї агітації, яка має на меті свідомо або несвідомо роз'єднати працюючі маси Росії і України, в цьому полягає обов'язок кожного інтернаціоналіста на Україні. Застерігти молодих членів нашої партії від провокаційної роботи дрібнобуржуазних фахівців розколу робітничого руху Росії і України в цьому ми бачимо найголовніше завдання, яке встає перед нашою партією. Тут не може бути ні з ким жодної згоди, ні жодного компромісу, бо належність до Комуністичної партії вимагає від кожного її члена безумовного визнання солідарності працюючих всіх націй.

Ми знаємо дуже добре, що так само, як колись українське міщанство надавало своєму рухові гасло «беспартійного соціалізму» нині воно використовує «комунізм», маючи замір його націоналізувати в своїх дрібнобуржуазних інтересах. Поводирі міщанського «українського комунізму» хочуть штучно замаринувати робітничо-селянський рух в кордонах національної обмеженості, відірвати його від загально-російських і міжнародних завдань, зробити його рухом своєї національної Таращі або Миргорода, надав йому форму революційного відокремлення. Проти цього революційного сепаратизму наша партія мусить розпочати найбільш рішучу боротьбу. Таращанському і миргородському «комунізмові» ми мусимо протиставити комунізм III Інтернаціоналу і європейський досвід боротьби за світову революцію, на чолі якої стоїть могутній, як дуб, російський робітник. Ми комуністи боремося з українськими міщанами не за те, що вони боронять державне відокремлення України від Росії, ми боремося з ними за те, що вони відокремлюють робітників і селян України від працюючих мас Росії. Так і лише так ми розуміємо так зване «національне питання».

Стоючи разом з російською Комуністичною партією і з III Інтернаціоналом на ґрунті визнання за працюючими масами всіх націй права на самовизначення, виступаючи оборонцями повної рівноправності всіх націй як поневолених, так і поневолюючих, ми визнаємо за працюючими масами кожної нації право на державне відокремлення. Для нас політична форма, в яку віділяються відносини між Росією і Україною, не відіграє жодної ролі. Але оскільки ми як комуністи боронемо і будемо боронити якнайтісніший зв'язок працюючих всіх націй, остільки ми не повинні брати на себе жодного починку в справі політичного відокремлення України від Росії. В одному випадкові ми могли і мусили би взяти такий починок, коли б на Україні існувала Радянська влада, тим часом як в Росії така влада була б знищена. Тоді б самостійна Україна була б гаслом робітничого класу всього світу, так само колись незалежна Польща була гаслом I Інтернаціоналу.

Ми не можемо забути, що самостійність України відіграла в часи соціальної революції в Росії роль «санітарного кордону» від комунізму. Висовуючи проти Радянської влади в Росії, як влади виключно «московської», українську самостійність, наша дрібна буржуазія в Центральній раді хотіла запобігти червоній небезпеці.

В хвилину соціального перетворення всіх форм політичного і економічного життя самостійництво у всіх дрібнобуржуазних партій західних націй бувшої російської імперії у поляків, латишів, естонців набирає значення політичної гарантії від диктатури пролетаріату, від соціальної революції. Але тепер, коли спільними зусиллями робітників Росії і України ми добиваємо ворога, коли проти себе ми маємо один спільний фронт світової контрреволюції, наш рятунок виключно полягає в тіснішому державному зв'язку з Радянською Республікою Ро-

сії. Єдність і солідарність працюючих мас ми повинні перетворити в єдність політичних установ в найтісніше державне об'єднання.

В цьому напрямку мусить розпочати наша українська Комуністична партія саму широку негайну агітацію. Свідома своєї історичної ролі на Україні, відкидаючи старі помилки, вона виконає свої обов'язки міжнародної солідарності.

ДМИТРО МАНУІЛЬСЬКИЙ

ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 564, арк. 29—31. Незасвідчена копія.

Док. № 24

Доповідь члена Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові про стан роботи серед німецького населення на Волині

12 грудня 1924 р.

Комиссия (или бюро) нацмен при ГИК'е*, которую предполагалось создать под председательством секретаря ГИК'а, еще окончательно не установлена по причине задержки высылки из центра утвержденного положения о губернских комиссиях и разрешения вопроса об оплате членов комиссии. Последний вопрос стоит чрезвычайно остро, т. к. в бюджете ГИК'а штаты на комиссию не предусмотрены и средства не были отпущены, отсюда тяжелое материальное положение, работающих там в течение нескольких месяцев, товарищей.

Тем не менее [работа] велась и главным образом по линии районирования и нацстатистики. Материалы последней находятся еще в сыром виде и требуют разработки. По выделению национальных административных единиц пока проделано следующее: выделены 18 немецких сельсоветов. Всего предполагалось создать свыше 30 немецких сельсоветов.

Ввиду неясности в циркулярном распоряжении СНК пункта о создании нацадминистративных единиц, а именно требуют ли сельские административные единицы, составленные по национальному признаку без изменения районных границ, утверждения из центра — работа еще не оформлена и выборы в сельсовет поэтому проводились по-старому смешанному составу.

Вопрос о создании районных единиц еще не достаточно проработан. Предполагается выделить 2 района (немецких), т. к. из колоний Пулинского района, присоединив к ним некоторые колонии Володарского района, и второй из колоний Новгород-Волынского района. Собирается и изучение материалов по этому вопросу продолжается.

Для ознакомления с положением на местах и участия в выборах в сельсоветы я направился в Коростенский округ и районы Фасовский и Володарский. В Фасовском районе предполагается выделить 3 немецких сельсовета из колоний Рудня-Фасово и Еденовка с 1200 душ населения и колоний Краснореяки и Ольшанской с населением около 1000 душ и Моисеевки с населением в 650 душ. Колония Фасово-Рудная чрезвычайно разбросанная с далеко отстоящим одно от другого хозяйствами, как впрочем, большинство сел на Волини, имеет и сельскохозяйственное кредитное товарищество. Занятия в школе ведутся нормально. Школа охватывает до 60% детей школьного возраста. Ведутся вечерние занятия с молодежью по ликвидации неграмотности на ук-

* Комісія національних меншостей при міському виконавчому комітеті.

раинском языке. Всего зарегистрировано неграмотных 68 человек. Учитель активен и (по словам завнемсекцией губоно) политически совершенно благонадежен. Первое, что бросается посетителю школы в глаза — это крайняя нуждаемость в учебных пособиях и принадлежностях, нет ни карт, ни учебников, ни ручек и карандашей и т. п. Учитель работает, что называется, с голыми руками, о руководящей литературе для него самого и говорить не приходится. Нужно также отметить тяжелое материальное положение, на которое они жалуются и замечают, что если не будет улучшения, придется переходить на другую работу. Оклад жалования учителя — 18 руб. 75 коп. в месяц. В области культурпросветработы колонии обслуживаются райсельбудынок, который, однако, находится в состоянии эпохи военного коммунизма. Тем не менее, предвидится улучшение положения сельбудынка, т. к. недавно приезжавшая новая завсельбудынок т. Ковалева, по-видимому знающая свое дело и способная поставить сельбудынок на должную высоту. Газеты на немецком языке не издаются, нет даже русских газет. Получается только «Радянська Волинь», но не читается, т. к. немецкое население совершенно не знает украинского языка. Литературы конечно также нет.

Немецкое сельскохозяйственное товарищество организовалось только 6 недель тому назад, но пока еще влачит жалкое существование. Насчитывает 56 членов, кроме паевых взносов, капитала не имеет. Чувствуется отсутствие руководства и поддержки со стороны РИК'а, несмотря на то, что товарищество находится под самым его носом.

В колонии Краснорейка школа не работает за неимением учителя. Кооперации не имеется. КНС в этих колониях очень слаба. Всего 15 членов, несмотря на то, что состав бедняков насчитывает 30%, но оно совершенно пассивно. Религиозный дурман имеет еще глубокие корни среди колоний Волини. Этому особенно способствует замкнутость индивидуальных отрубных хозяйств. Особенно выделяется секта под названием «Братство». Классовое расселение идет поэтому очень медленным темпом.

6 ноября я отправился в Володарский район, где имеется уже 3 немецких сельсовета — Солодирский, Язвинский и Лысковский. Отношение РИК'а к работе по наимен хорошее, благодаря чему он пользуется среди немецкого населения большим авторитетом. Имеется в районе и 1 чешский сельсовет. РИК недавно, в одном из немецких сельсоветов (в Язвинке) устраивал открытое заседание, которое имело хорошее впечатление. Я участвовал в выборах в 2 сельсоветах — в Язвинке и Лыске.

Немецкие сельсоветы существуют уже 4 месяца. Язвинка (Грюнталь) насчитывает 1400 душ населения. Социальный состав по налоговым спискам следующий: 76 маломощных хозяйств (1 лошадь и 1—2 коровы, земли — 2—7 десятин), 143 середняцких (1—2 лошадей, 7—15 десятин) и всего 16, имеющих 2 и больше лошадей и 3 и больше коров, земли от 15—20 десятин. Безлошадных нет, т. к. лошадь стоит сейчас 14—15 руб., корова — 12—14 руб.

Социальные изменения сравнительно с довоенным временем можно иллюстрировать следующими цифрами:

Количество хозяйств довоенного времени	127
В настоящее время	235

Колонисты, принадлежащие к этим сельсоветам во время империалистической войны, были, как впрочем и все колонисты Волини, в ссылке, и возвратившись, находили свои хозяйства зачастую совершенно разрушенными. Только в 18, 19, 20 гг., т. е. при Соввласти*. Это прекрасно сознает большинство колонистов и настроение к отношению

* Так в документі.

Соввласти поэтому очень хорошее, что дает благоприятную почву для всякой работы.

Членов КНС 36 человек, но актив мал. Председатель сельсовета и секретарь — члены КНС. Оба пользуются достаточным авторитетом. По заключению ревизионной комиссии работа сельсовета хотя и считается слабоватой, но короткое существование и малая опытность дает ей право называться удовлетворительной. Слабо работала комиссия, только комиссия по благоустройству выполнила возложенные на нее задания. Культурно-просветительная работа совсем отсутствовала, нет ни хаты-читальни, ни газет, кроме «Радянської Волині» на укр. языке, Общественная деятельность отсутствует. КВП очень слаб, засеяно 5 десятин.

Раскулачивание прошло недавно и успешно. Урожай был ниже среднего, сельскохозяйственный налог вносится, принимая во внимание неурожай, довольно старательно, но чувствуется тяжело. Землеустроительные работы сейчас начинаются по всему району.

Школ имеется три, из которых, за неимением учителя, функционируют только две. Чувствуется только недостаток в учебниках и др. пособиях. Кроме парт и досок нет ничего, чтобы напоминало школу. Материальное положение учителей, как вышеупомянуто — неудовлетворительно.

Выборы прошли с большим подъемом. Принимало участие свыше 75%, имеющих право голоса. В состав 14 членов сельсовета входят 8 членов, КНС, 5 середняков, в том числе 1 женщина и 1 учитель. Выделены комиссии культпросветземельная, благоустройства и для разных кампаний, как-то: Воздухофлот, Доброхим и т.д. Сельсовет был переименован по-старому, т. е. Грюнталь, также и входящие в него колонии. Важно отметить сильное стремление группы самых богатых крестьян и части середняков к овладению сельсоветами. Список, предложенный КНС, был отклонен, несмотря на то, что отводы были только против одной женщины, которая и была отведена. Волнение дошло до того, что пришлось временно закрыть выборное собрание. После часового перерыва все-таки удалось произвести раскол этой группы и список КНС прошел без изменения при подавляющем большинстве голосов. Лишено права голоса всего-на-всего 10 человек, т. е. церковнослужителей и руководителей религиозных общин. Общее собрание единогласно постановило послать приветственную телеграмму ВУЦИКу.

Положение Лысковского сельсовета таково: возвратившиеся из ссылки колонисты нашли 25% своих хозяйств разрушенных. Сейчас хозяйство налажено. Число членов сельсовета 885. Социальный состав определяется следующим: из 169 хозяйств имеется 16 двухлошадных (коров 2—4), остальные — однолошадные (1—2 коровы), безлошадных нет. Организация КНС состоит из 19 человек, слаба и неактивна. Председатель сельсовета — середняк, секретарь — бывший учитель — украинец. Здесь мне придется коснуться одного вопроса — об украинизации. Соваппарат на Волини украинизирован сверху до низу и эти обстоятельства создавали громадные затруднения в связи с тем, что население колонии поголовно неграмотно по-украински. Таким образом, приходится иногда в секретари сельсовета подбирать людей, не имеющих никакой связи с населением, и знающих только украинский язык. Председателю сельсовета приходится подписывать бумаги, которых он не понимает. Создается такое положение, что приходится во всем доверять секретарю, нельзя вести контроль и нет крепкой связи с селом, таким образом, секретаря невозможно подобрать по его способностям и степени доверия к нему со стороны населения, а только по степени знания украинского языка.

Выборы прошли при благоприятном настроении и без особенных происшествий. Список, предложенный КНС, был принят с небольшими изменениями единогласно. Социальный состав членов сельсовета: 5

КНС, 4 середняка, среди них 2 бывших красноармейца и 1 женщина, кроме того, 1 учитель. Председатель и секретарь прежние.

Выделены также землеустроительная, культурно-просветительная и благоустроительная комиссии, а также по Воздухофлоту и Доброхиму. Жаль работа отсутствовала, хат-читален нет, нет и газет на понятном языке, т. е. на русском и немецком. Лишенных права голоса в этом сельсовете 6 человек из духовенства и руководителей духовных обществ. Сельсоветы и прилегающие колонии также переименовались. Сельсовет получил название Марксгейм. В состав остальных смешанных, еще не выделенных сельсоветов, вошло соответствующее представительство. О точном количестве пока еще сведений нет.

Необходимо отметить отсутствие кооперативов или кооперативных лавок. Вообще значение кооперации малоизвестно населению. Из бесед с крестьянами выяснилось, что все они без исключения продают свои продукты по очень дешевым ценам на базаре, взамен чего покупают городские продукты у спекулянтов очень дорого. Как в отношении кооперирования, так и политпросветработы дело обстоит плохо, оно и неудовлетворительно. Коростенский округ, насчитывающий около 30 000 немцев, обслуживается только одним работником кор. масштаба и двумя председателями сельсоветами коммунистами. Классовое расслоение и сознание малоразвиты и даже, произведенное прошлым летом раскулачивание, оставило мало следов.

Жалобы были по следующим вопросам:

1) О сельскохозяйственном налоге: колонисты не жалуются на налог вообще, они прекрасно сознают, что государство особенно в настоящее время нуждается в деньгах. Они возмущены только тем, что стоят всегда на 2 разряда выше, нежели соседние украинские села, несмотря на однородность хозяйств и урожая. Кроме того, колонисты не оправданы еще от ущерба, нанесенного им ссылкой во время империалистической войны. Это настроение характеризуется на собраниях такими нареканиями: «Мы все равно считаемся чужими. Мы не можем спокойно развить свое хозяйство, если не завтра, то позже нас все равно прогонят». Это обстоятельство тормозит развитие хозяйства и особенно влияет на повышение количества рогатого скота. На последних, по их мнению, накладывается слишком большой налог. Между тем, чтобы пожать хорошие урожаи на песчаной почве этого края, необходимо посредством удобрения навозом. Крестьяне поэтому просят уменьшения налога на рогатый скот, чтобы иметь возможность держать большое количество скота для удобрения.

2) Другой вопрос также волнующий колонистов — это отделение молитвенных домов от школ, находящихся с ними под одной крышей. Несколько месяцев тому назад была проведена кампания фактического отделения школы от молитвенных домов по альтернативным лозунгам «закрывать или школу или молитвенный дом» и местами закрывались школы, но крестьяне таким разрешением вопроса остались недовольны. Они не возражают против проведения этого закона, а жалуются только на то, что им не дали срока для постройки нового помещения для школы, отделенной от молитвенного дома.

Ко мне поступила жалоба на то, что в Пулинском районе в немецком сельсовете Старая-Буда, где колонисты приступили к ремонту под сельбудынком бывшей 2-й классной школы, председатель РИКа приостановил эту работу с предупреждением, что туда поместят допризывников, вообще будто бы РИК * всегда имеет причины тормозить ремонт сельбудынка. Я не имел возможности поехать в Пулино, а поехал только в Старую Буду и выяснил, что распоряжение РИКа уже было три недели тому назад и несмотря на то, что помещения под казармы не годится в виду разрушенного состояния печей,

* Райвиконком.

задерживается продолжение ремонта этого сельбудынка, между тем сельбудынок может и должен быть культурным центром не только для этого села, но и для всех прилегающих колоний и Володарского района. Сельбудынок имеет зал для театра на 300 человек с библиотекой и хату-читальню. В докладе, сделанном мною Володарскому РИКу, я указал на эту ненормальность и в настоящее время принимаются меры для устранения ее.

В общем целом нужно отметить, что работа в отношении колонистов на Волины, судя по результатам моего обследования как в культурно-просветительной области, так и по кооперированию чрезвычайно слаба. Одной из причин этой слабости является распыленность в этих колониях по разным сельсоветам и районам, плюс к этому еще малое количество работников немцев не дает возможности охватить в работе все колонии.

Только теперь по выделении самостоятельных административных единиц можно будет вести плановую систематическую работу и охватить все колонии Волины.

Я со своей стороны считаю необходимым давать местам указания по следующим вопросам:

1. По районированию ускорить проработку материалов по созданию немецких районов.

2. По культработе: а) особенно обратить внимание на политпросветработу путем более частых командирований товарищей для специальных докладов.

б) Создать избу-читальню в каждой колонии. Создать немецкие сельбудынки в центрах колонии. Оказать всемерное содействие уже существующим, как-то: Старой Буде, Андреевке, Новоград-Волыньску для укрепления их материального базиса.

в) Более аккуратное снабжение немецких школ учебниками и другими пособиями.

г) Удовлетворить ходатайство немецких сельсоветов об отпуске лесного материала для постройки новой школы там, где они находятся под одной крышей с молитвенными домами.

3. По кооперации: Приступить к кооперированию немецких колоний путем создания кооперативов или потребительных лавок в колониях.

4. По делопроизводству: сельсоветы, делопроизводство в немецких сельсоветах вести временно на русском языке, впредь до подготовки работников, знающих украинский язык.

5. По сельскохозяйственному налогу, т. к. неравномерная раскладка сельскохозяйственного налога на немецкие колонии сравнительно с другими селами — всеукраинское явление, вопрос этот поставить на разъяснение Наркомфина.

Член ЦК

Верно: Секретарь ЦК нацмен *

нацмен (ГАФТЕЛЬ)

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3781, арк. 8—14. Засвідчена копія.

Матеріал підготували Р. Я. Пиріг, А. В. Кентій, А. А. Соловйова, Л. В. Яковлева, А. В. Огінська.

(Далі буде)

* Підпис нерозбірливий.

Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші *

Продовжуємо публікацію протоколу допиту ватажка народних месників Семена Гаркуші. Народившись у Білорусії, він ще підлітком приєднався до запорожців і прожив на Січі 16 років, брав участь у військових походах. Відомо, що він учасник Коліївщини (1768 р.)¹. Протягом 15 років (1768—1783 рр.) загін Гаркуші діяв на Лівобережній, Правобережній та Слобідській Україні. Особливість дій Гаркуші та його спільників полягала в тому, що вони не вбивали можновладців, а лише забирали їхнє майно та гроші, розподіляючи їх між бідними. Діяльність цього повстанського загону мала велику підтримку серед селян та козацької «сіроми».

Значну популярність у народі загін Гаркуші здобув після нападів на ніжинського полкового суддю П. Базилевича та його дружину С. Парпуру, на ліплявського сотника І. Левицького, дружину катеринославського віце-губернатора А. М. Воїнова. Про ці події і йдеться в даній частині протоколу. Знайомлячись з ним, потрібно пам'ятати, що С. Гаркуша дає свідчення «під ударами канчуків», тому зображає свій загін як купку невдах-чумаків, купців, а то й просто гультяїв.

Протокол допиту С. Гаркуші публікується вперше, без скорочень. Відомості, що містяться у ньому, дають нові факти про діяльність цього ватажка та його спільників, доповнюють праці істориків М. А. Маркевича² та І. О. Гуржія³.

Публікацію підготували Г. В. Болотова (Київ), В. І. Ульянич (Київ)

Между чім положили наміреніє їхать в Вороніж¹⁸ и ограбить живушцаго тамо Холодовича¹⁹, и для того и отправились туда он, Горкуша, Босенко, Шевченко и Моргосліп на двоіх конних повозках з слободы Суховерховки. Приїхавши ж в Вороніж, остановились на базарі и пошли днем для осмотра дому Холодовичевого. Осмотривши ж оный, возвратились в Суховерховку к Пухлому и проживали опять тамо до времени, покудова начнет місяц присмеркать, ибо тогда с вечера бывало місячно. Когда же дождались времени, в которое ночи начали быть темние, то собравшись они всі, кромі Пухлого, поїхали к Бардаку, в которого переночевавши, набрали у него соли два мішка, и снабдившись харчами, и поїхали с оною солью на двоих же повозках опять в Вороніж и, побывавши на базарі, остановились на квартирі поблизу дому Холодовичевого в мужика его, по имени и прозванию им неизвѣстнаго, которому объявили они о себѣ, что они продавали в Вороніже соль, ис которой де осталось два мішка, и с коеи и оному их хозяйну дали с полпуда, и наповали его горілкою. А поївши его допьяна, начали спрашивать, какой ето господин живет, как его прозывают и много ли у него денег. На что оный их хозяйн и объявил им, что ето Холодович, их господин, и что денег у себя иміет довольно; и затім они всі у оного мужика поночевали, а ночью, вставши с них, Артем Моргосліп и Петро Шевченко, ходили в двор Холодовичев, а он, Горкуша, с Босенком оставались на оной их квартирі. Всмотря ж оные его товарищы в Холодовичевом дворі людей много и мороз великий, от чего и сніг под ногами рыпит с опасенія, чтоб їх не ощутили, возвратились на квартиру, а поутру на другой день возвратились он, Горкуша, с Босенком к Бардаку, а Моргосліп и Шевченко в Суховерховку. И он, Горкуша, с Босенком прожили в оного Бардака день пред празд-

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.

¹ Держ. б-ка СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 152, спр. 1143, т. 1—2.

² Маркевич Н. А. Гаркуша — украинский разбойник // Русское слово.— 1859.— Кн. 9.— С. 189—198.

³ Гуржій І. О. Семен Гаркуша.— К., 1962.— 28 с.

ником Рождеством Христова * и праздника два дни, а на третий день он, Горкуша, с Босенком поїхали в Суховерковку к Пухлому и, оставлясь у него, собрались к ним и оные Моргосліп, Шевченко и случившийся тамо у Пухлого терновский мужик Мирон Недонищенко, и, согласясь всі, поїхали они впяти, кромі Пухлого, к Бардаку в хутор. И переночевавши у него, поїхали всі же в Вороніж, имія при собі одно заряженное ружію, пороху четвертку и дробу фунт, и сокиру одну. Остановились на вигоні в козачих пустих конюшнях, тамо находящих-ся, в которих оставя свої лошады, пошли нотчу в дом оного Холодовского и первіе пришли к винокурні, и остановя на дворі Босенка на караулі, сами поишли в винокурню и, повязавши в онои винокуров трех, оставили тамо на караулі Артема Моргосліпа, пошли вчетирих вмісті с вышесказанным Босенком в кухню, в которой также, связавши господара, мужика и двоих женщин и оставя при них на караулі Босенка, пошли втроіх он, Горкуша, Недонищенко и Шевченко в комнату к Холодовичу, имія з собою сокиру и пліть. Ввоишовши ж к нему, застали его, Холодовича, стоящаго и читающаго книгу; ввошедши же туда, сказали ему: «Здравствуй, пане», на что он им так же сказал: «Здравствуйте». И затім он, Горкуша, спросил его, гді его деньги, то он, Холодович, указав ему на сундуки, в избі стоявшие, объявил: что деньги его в оних, а сам, сівши на кровать, сказал: «Не той де деньги поживает, хто наживает, а той, кому бог судит». С ним же еще, Холодовичем, находившись в комнаті, малчик и старая женщина спали, с коіх взявши малчика, а женщины как они не трогали, то она на своем місті и оставалась, повели к погребу, в котором как его, так винников, господара, мужика и двоих женщин, и заперли дверми. А перши ** пошли они всі в комнату к ему, Холодовичу, и набравши у него в комнатах колбас, хліба и бочонок горілки, также свічу, отнесли в погріб тім запертим и отдали им ко употребленію, а сами, опять воротясь к Холодовичу и заставши его в том же положеніи, начали брать из сундуков деньги, к которым ключ по показанію Холодовича взяли они с колочка, на стіні висівший, и набрали с оных сребранных всі по столку мішков, по сколько кто возмог несть, между чем на семсот рублей империялами²⁰ и голанскими червонцами²¹, которых всіх было тысяч до десяти. А сверх того, взяли кирею²² суконную легкую цвіту дикого²³ и, сказавши оному Холодовскому: «Спасибі тебе, пане», пошли от него и отнесли также два мішка, а сколько денег во оних было — не відаєт, оным запертим в погребі. А отдавши им оные, говорили, чтоб оны не кричали. Пошли в козацкіе конюшні к своим лошадам, посадысь на саны, поїхали к Бардаку, а приїхавши к нему, начали ділится деньгами впяти человек, коіх и досталось им на каждого человека по тысячи семисот рублей. А кромі того, Бардакові дали пятьсот рублей с остатками, что за тім розділом оставалось, кирея же досталась ему, Горкуше, за которую он с своего поділу положил в харчевіи деньги девять рублей.

И затім оные их товарищи Моргосліп, Недонищенко и Шевченко на другой день послі поділу поїхали по домам своїм, а он, Горкуша, с Босенком оставался дней с шесть в оного Бардака, будучи оним угощаєми, а затім, оставивши всі им двум доставшиєсь деньги у оного Бардака, а взявши себї только с числа их на дорогу сто рублей, поїхали искать міста, гді бы поселится, и іхали чрез Константинов²⁴, а оттоль, обїхавши Бобрик²⁵, поїхали Ромодановским трактом²⁶ и остановливались в шинку на тракту, состоящем полковника Шевича, что нині во владініі Разумовского. И в оном остановлясь, покормили лошадей, а сами обїдали и пили горілку, объявля живущим в оном хуторі, что оны роменцы, и гді живущіи — шинкар им не был извїстен.

* Від 24 грудня до 26 грудня 1781 р. (4 січня — 6 січня 1782 р.).

** В розумінні «А потім».

Покормля ж лошадей, поїхали тім трактом и остановились уже за Бодаквою²⁷ на степу под скиртами, гді переночевавши, поїхали в слободу Бригадировку²⁸ генерала Шамшева і остановились в шинку его же, в котором шинкует Максим, по прозванію неизвѣстний, тогда о их состояннїи совсїм бывшіи неизвѣстним, и которому объявили оны о себї, что они ищут себї мїста, на что говорил им оный шинкар, что и у его господина есть слободы за Днипром. И проживши же оны у него цілую неделю, поїхали назад и, їдучи, ночевали в том же Шевичевом шинку, так же не объявляя о себї, кто оны таковы, а оттоль поїхавши, ночевали в хуторї на Коровинском, з Ромна идучем тракту купца роменского Барбасова, в котором также не объявили они о себї, и про их состояние никто тамо не відал. А поутру поїхали к Бардаку в хутор, в которого и прожили болїе мїсяца, между чем їздили они разов с четири в Суховерковку к оным их вышешоименованным тамо живучим товарищам, а напоследок, взявши у оного Бардака своїх денег еще двїстї рубли, поїхали вдвоїх же в Миргород и, їдучи, останавливались в Шевичевом же шинку для покормленїя лошадей, объявляя о себї тамошнему шинкару, что они роменцы и їдут до волон, которые зїмуют на Кулябкином степу. А оттоль поїхали в Миргород, гді тогда была ярмонка, и остановясь на кварталї в шинку, но чей он — не знает, шинкар же, тамо жившїй, назывался Федором, а по прозванію неизвѣстний, у которого они перестояли весьма малое время, покуда только купили себї на ярмонку лошадь, мастю гнїдую, за тридцять девять рублей девяност копїек в стадняка Базылевского. И увидясь тамо с Прокопом Воровченком, уроженцем лубенским, давно им во всем знакомим и их вещей передержателем, согласылись и поїхали втроїх к Самарї к Екатеринославу²⁹, гді проживал Пилип Канивецъ, знакомий оному Воровченку и по его объявленїю бїжавшїй уже з сылки, о коем онои Воровченко объявлял, что дїлает фальшиво пашпорти. И для взятїя у него пашпорта приїхавши же под Екатеринослав, оставались в 20-ти [верстах] на полі при рїкї Килченї у церковного мосту, отколь оные Воровченко без них и поїхали к нему, Канивцу, по знакомости его с ным, которые дїлал он фальшивие, о чем и для вышешоименованного взятїя себї у него пашпорта ему, Горкуши, как онаи, Воровченко тогда, и Данил Малий, он же Вовеляченко, еще во время их побїгу с Таганрога объявили, откуда он, Воровченко, того ж дня ввечеру возвратясь, объявил, что оного Канивця дома не застал, а объявил де ему хозяйн, у которого он, Канивецъ, проживал, но как оного хазяїна зовут и прозивают, он не знает*, что куда-то отлучился. И они, вистоявши на том степї два дни, поїхали в Самар³⁰ к тамошнему жителю Григорїю Желїзняку, которому объявлялись они лубенскими мїщанами, так как в их пашпортї, написанном оным Воровченком, в котораго для таких случаев всегда была с ним бумага, чернилица, печать и сургуч, которую печать купил он, как объявлял, в Азовї³¹ за два рублі, но у кого — он, Горкуша, не знает, а на печати был вырїзан орел, а он, Желїзняк, о сущем их состояннїи и поведенїи не відал. Проживши ж в оного Желїзняка дней с четири, объявляя ему, что они приїхали для покупок сафянов³² и смушков³³, и что для сего ж они наміренны їхать в Екатеринослав и мїстечко Луганку³⁴, состоящую на рїкї Вовчом, и купивши он, Горкуша, в лавках два смушки сїрых, чоботы сафянные и один сафян, поїхали в Екатеринослав на ярмонку, гді пробывши дня полтора, стоя между ярмонковими на вигонї; а напоследок поїхали в Кодак³⁵ и, отїхавши верстов пятнадцатъ, воротились по неспособности переїжать Днїпр, а поїхали к воисковому мосту на рїкї Самарї, от города Самарь в четирах верстах отстоящему, возлї которого моста перепочивши, поїхали в мїстечко Луганку на ярмонок Благовїщенский на Страстной неделї* ввечеру в четвер-

* Слово написане двїчі.

ток и, остановлясь на вигоні, прожили там днів п'ять, то єсть и Світлого празника ** два дні, а на третій день поїхали обратно к тому ж воєському мосту гді и ночевали, куда к ним приїхали вишесказанный житель лофицкий Федор Кривченко, житель сотни Омелницкай, но с которого міста — он не знает, Никита Пикинер, житель уїзда Конотопского, хмеловскій³⁶ козак Семен Хмеловский, зная о таком же и равном состоянїи один другого. И простоявши всі вмїсті днєи два, между чїм с них Воровченко и Пикинер, умеючи писать фальшивие пашпорты, написали оных нїсколькo и каждому порознь, и совмїстно всім в запас для всякого случая, прикладывая к оным разные печати, которые оный Пикинер мог весма искусно рїзать на оселці и на каменї, какую только увидит. А на третій день с них Роман Босенко и Прокоп Воровченко отлучились от них в Самар для покупки рыбы, с которою намїрены они были іхать в Малороссію для продажи, а особливо в Лубни к женї и дітям оного Воровченка, кои там домоm жил, а напоследок и они вчетирех: Горкуша, Кривченко и Пикинер и Хмеловский поїхали в степ запорожский к Павелграду, и проїжая к Кальм[і]усу, проживая по степам, провели времени мїсяца два. А напоследок приїхали в Ахтирку в день пресвятия Троицы ***, проїжая к оной степами и остановлясь под Ахтиркою в березняку, гді и монастир, под коїм тогда была ярмонка, и простоявши тамо днєи четире, на пятій день поїхали в Конотоп для ограбленїя Парпурихи³⁷, и проїжая к оному всію степами, остановились уже за Константиновым к Смілому на полі в окопї³⁸ Гусаковом козака смїлянского Гусака, невотдаль от хутора Бардакового, до которого они и послали Федора Кривченка с увїдомленїем, что они приїхали, почему оный Бардак к ним туда в окоп и приїхал и они, напившись с ним горїлки, начевали тамо. А между тїм послали Кривченка в Суховерковку к Пухлому и Шевченку с увїдомлением, что они приїхали, и их к себї приглашая, почему оны на другой день к ним приїхали и з собою привезли тамошнего ж жителя Максима, а по прозванїю не відаєт, и затїм, согласивши и их, поїхали к Конотопу чрез Грузку и Козацкую³⁹, нигдї не останавливаясь, между чем онии Бардак отдал его, Горкуши, червонцы его на семсот рублєй, у него хранившїесь от ограбленїя Холодовичевого.

Подїхавши ж под Конотоп, остановились при греблї Луганкї и, оставля при повозках оного Максима, поишли сами болотом от Кандибыной греблї до самого Конотопа для осмотра двора онои Парпурихи, жены тамошнего городничего Петра Базилевича, и как оного дому с того болота узнать не могли, то и воротились назад и поїхали в ліса к Сейму и к селу Жалдакам⁴⁰. И в близлежащих тамо лісах проводили днєи с четирї по причинї великих тогда бывших дожжей, а на пятій день, оставля возлї повозок в бору Пухлого, сами вшести человек с одним ружьем, парюю пистолетов, сокирою и ратищем⁴¹ на одной пароконной повозкї поїхали в Конотоп и, подїхавши под оной, оставля повозку с лошадьми в житах, сами всі вшести поишли в двор к оной Парпуриной, и перелїзши в сад чрез забор, оставили в саду Максима, а на дворї — Хмеловского и Шевченка, а он, Горкуша, с Кривченком и Пикинером пошли в кухню и, повязавши в оной двоїх женщин и двух же малчиков поїшли к покоям, гді на крилці спали два человека козаков, от коїх он, Горкуша, с Кривченком забравши стоявшие двї ружья и двї шабли, и двї ладунки⁴², поставили их вотдаль под хатою, а их, козаков, повязавши их же поясами, отвели в кухню же и затїм и на конюшни. Троїх же сторожеи, связавши ж, отвели в кухню ж, откудова взявши одного малчика, поишли в комна-

* 25 березня (5 квітня) 1782 р.

** 27 березня (7 квітня) 1782 р.

*** 15 (26) травня 1782 р.

ти, гді доч онои Парпуриной, дівка, тогда спала, и при ней — дві дівки, и, забравши и их, повели в кухню невязанных, и заперши в онои, поставили на караулі Хмеловского и Максима, а сами он, Горкуша, Кривченко, Шевченко и Пикинер, пошли в комнату к онои Парпуриной, гді и свіча еще горіла, а на кровати лежал муж ее, Парпуриной, городничий Базилевич, а жена его в другой комнаті спала. И оны, вошедши в хату, сказали ему, городничему: «Здоров, чи рады гостям?», на что он, городничий сказал им: «Здраствуйте». Послі чего, сказавши ему, что не до его діло касается, то чтоб он лежал, сами пошли в другую комнату до онои жены его Парпурихи, которую разбудя и одівши в юпку и надівши на голову колпак, повели в комнату к оному ее мужу и тамо спросыли ее, гді ее деньги — сорок тысячъ рублей, послі чего она, отперши один сундук, в котором было сребраной посуды весьма много и мішок сребранных денег, объявила * им, что тут де все ее сокровище. И оны, взявши с оного мішок сребранных, а с другого сундука маленького в трех связочках жемчуга, имперіалов четыре и, сверх того, мілких два мішка денег, шубу лісью мужеску под красным сукном, одын кусок локоть⁴³ в четири парчи, а другой в такую ж міру бархату зеленого венецкого⁴⁴, полотен галанского и простого всего штук с шесть, но сколько имено которого штучок — он знать не может, ружей двое, одно венецкое **, а другое тулское, шаблю под серебром, лошадей трое вороных, да в городничего сундучкі собственных его денег мілких сребранных сім рублей. А между тім Федор Кривченко, ударыл оную городничую разов с четыре барбарою⁴⁵, говоря, чтобы она по постам мяса не їла, а Микита Пикинер, взявши у него ту же барбару, был ее же, городничую, говоря, чтобы она не понижала своего мужа. А затім Кривченко, Хмеловский и Шевченко, забравши вышеписанные вещи и сівши на ті три лошады, поехавши впереді к оставленной в житах повозкі Максима, поїхали за ним. А он, Горкуша, с Пикинером пошли пішие, вслід же за ними пришедши ж на то місто, гді оставили повозку; так и оние Кривченко, Хмеловский и Шевченко не застали оною тамо, ни посланного, к неи Максима, то и поїхали ті на лошадах, а он, Горкуша, с Пикинером пішие, но всі вмісті к повозкам, оставленным ими в бору. Идучи ж туда, нашли на дорогі чумаков человек з десять, но отколь и хто оны таковы — не відаєт, ишовших с горілкою из Глухова, к которым оны присовокуплясь, пили у них горілку и притом обявляли им, что они гайдамаки и он, Семен Горкуша, давал им деньги медные мелкие пригорщей с тры. И затім они, отставши тіх чумаков, пошли чрез греблю городничего Базилевича, скраю от Конотопа состоящую, и, переишовши оную ж, наишли в лісі стоявших литвинов⁴⁶ человек з десять, но хто оны таковы — они не спрашивали, и оны, Горкуша с товарищы, насилавши им с капшука денег мілких, скотили с одной их повозки бочку с горілкою, обявляя им, литвинам, чтобы оны их отвезли до их повозок, почему оные литвины на то и согласились. И оны, взявши одного с них на повозку, на которую поскладивали всі оные вещи, и сіл он, Горкуша, и Пикинер, а литвин поганял, поїхали вмісті с тіми, что и верхом, и, отїхавши от оных литовских повозок с одни гоны, нагнал их на песку Парпура⁴⁷, но хто он — он, Горкуша, знать не может, с одним козаком верхами на тіх лошадах, что били у них в повозкі, оставленной ими под городом Конотопом в житах. И как оние его товарищы, что на лошадах, за ним, Парпурою, погнались, а он, Парпура, с козаком начал от них убігать, то лошады их и позбывали из себя, с коїх козак ушол в очерет, а Парпуру они поймали, и связавши его ж поясом, посадили к нему, Горкуші, на повозку и поїхали трактом к повозкам своим, что в бору. И идучи туда, настигли на

* У тексті «объявили».

** Тобто зроблене у Венеції.

дорогі одного їх Максима, к повозкі было отправленного, и заїхали в хутор Лободин, но которого он знать не может. И, вїхавши в двор, пострічали в оном жену его, Лободы, в которой и начали оны требовать подводы, но как она начала их бранить, то с них Кривченко хотїл ее застрілити с ружья, однак он, Горкуша, до того его, отнявши у него ружье, не допустил. И затїм он, Горкуша, с Кривченком, оставя протчих своїх товаришей и Парпуру на дворї, пошли в избу к оному Лободї, и как тогда Лобода еще спал, то они, его разбудя, начали у него требовать лошадеи. Тогда же он спросил их: «Хто їдет?» то он, Горкуша, отвічал, что разбойники и что взяли себї в ясир Парпуру, почему он и дал им штоф⁴⁸ водки, трое лошадей верховых и служителя для взятья у них обратно тїх лошадей, как доїдут до своїх повозок, и, сверх того, взяли они у него двое ружжей. В оном же хуторї было людей его, Лободы, по примїчанію его, Горкуши, чоловік с шесть.

И затїм они отьтуда всі вмісті верхами, а на повозкі їхал Парпура связаний, Максим и литвин, поїхали, а отьїхавши от хутора только верстов три, настїгла их команда козачая конная чоловік в пятьдесят и начала по них стрїлять с ружжей, причем одного их товарища Кривченка и застрілили, и он там же и упал, а они, Горкуша, Шевченко, Максим, Хмеловский и Пикинер, ушли к своим повозкам и с ними Лободин служитель с лошадыми, и застали при оных Пухлого и повозки свої запряженїи, на которые, с одной выпрягши лошади, оставили порожнюю в бору, сами поїхали верхами, а Пухлый на повозкі. А Никита Пикинер верхом отлучился один с ружьем и взятими якобы им тайно от них у Базилевича асигнаціи, коїх однако ж он, Горкуша, не видал, и Лободиного чоловіка принудили ж с собою їхать. И поїхали пущею, и остановились в лісі под селом Требынского, гдї опять настїгла их тая ж команда и отняла у них всі лошади и повозку также и забрали они всіх его товарищей, кромї его, Горкуши, и все взятое ими в городничего, а у него, Горкуши, остался только жемчуг да сабля, которые он послї оставил в Степана Крамера, жителя села Черетоватого⁴⁹, что на Кїлчинї, ибо он укрїлся в болотї, гдї до вечера и сидїл, а ввечеру, вышедший с одного, поїшол лісами и степом к Бардаку, куда на другой день вночі и пришол и обявил ему о своем приключенїи. Почему он, сожальї об нем, отдал ему, Горкуші, всі деньги, у него оставшиесь, и отъез его на своей подводї в Роменский уїзд, в хутор, прозываемый Ракова Сїч⁵⁰, куда приїхавши, он его и оставил и продал ему лошадь свою, кляч, мастю сывую, за 22 рубли. Он же, Горкуша, нанявши тамошнего жителя, ему неизвїстного, а обявивши, что он оставшиися от своих возов, на которых он рыбу привозил, и нанявши его одну лошадь с повозкою, а свою припряг на пристяжку, поїхал с оным жителем в слободку Брегадировку, положи в повозку свої деньги с мїшком, который был с пшеном, и приїхавши под слободку Бригадировку, остановились на полі. И он, Горкуша, пошол в слободу, и нанявши тамо тамошнего жителя Ивана по прозванїю, помнится, Волана (который однако ж об нем, Горкуші, не видал) за семьдесят копїек, поїхал в Хорол, и, приїхавши под оной, остановился тамо на вигонї возлї Родзянкиного дому, и как тогда везли на ярморок кибитки, то он одну за одинадцать рублей и купил, но у кого — он не знает. И как тот его подводчик от него уїхал, то он, Горкуша, с тою своею кибиткою и лошадыю, остановился на вигонї между чумаками из Елисавета⁵¹, которые тамо з рибою были, и простоял там дни два. Между чїм купил он, Горкуша, на ярмонку двое лошадеи мастю сывих за шестьдесят рублей, хомутов два: один за четьри рубля, а другой за три рубли и пятьдесят копїек, вожжи за тридцать копїек, сїделко за тридцать копїек, мазницу и прочую упряж и, нанявши себї чумацкого елисаветского молодика Максима, по прозванїю неизвїстного, которому было літ 17-ть, обявля ему, что он купец калмуский

Иван Легкоступ, и что приїхал для покупки лошадей, и, нанявши его на місяць по рублю п'ятидесяти копійек, поїхали в область Запорожскую, и проїжая степами и чрез Кобыляк, купили в оном в пикинера⁵², тамошнего жителя, но как его зовут и прозывают — не знает, сухарей мішок за двадцять пять копійек, овса мішков чотири, и поїхали под Павелград⁵³ и к Калм[і]усу. И оста[н]овлясь тамо на урочищі Сухой Бабі, простояли дней два, а оттудова поїхали обратно в Кобеляк и, остановлясь куплять діогтю, увиділ тамо Петра Терещенка, подданного кулябкиного, в селі Шишаки⁵⁴ жителствующаго, и как он его преже виділ в первый приїзд его, Горкуши, в Бригадировку в шинку, гдї он и квартировал, то он и стал его просить, чтоб взял его з собою. И на пути он, Горкуша, и объявил ему о своем состоянїи. Прежнему ж его работнику, которого он от елисаветских чумаков было нанял, заплатя три рубля с полтиною, отпустил, а сам с Терещенком поїхали в города малороссїиские и первіе приїхали в слободу Бригадировку и остановились тамо в шинку генерала Шамшева у шинкаря Максима, но по прозванїю не знает, которому он объявил о себї, что он с Побержья, гдї и осїдлость свою имїет, а Терещенко объявил, что он у него нанялся работником; и простоявши тамо один день и ноч, между чем їздил он, Терещенко, в Шишак за женою своею, чтобы и ее взять, но она не похотїла, и потому за возвращенїем его оттоль поїхали обратно к Самарі.

И приїхавши в село Очеретоватое, что под Самарью, остановились у тамошнего жителя Степана Крамера, которому он, Горкуша, был знаком во время еще бытности его в Сїчі в числі козаков, в которого они и переночевали, а переночевавши, поїхали за Самар, переїжая чрез оную днем и не останавливаясь в оной, а остановились уже возлі зимовника козака Левка Черного, у которого, как он, Горкуша, слышал от прогонивших дорогою козаков, что есть овцы на продажу. И как оного Черного дома не было, а находился в Кодаці, то он, Горкуша, и ожидал его тамо три дни, а за приїздом его и купил он, Горкуша, у него, Черного, двїсти шесть овец, каждую по восемьдесят копійек, и заплатя ему за оныя доводячись числа денег половину серебряною, а половину золотою монетою, он, Горкуша, четвертого дня оттоль и отправился, а овцы погнал оный Терещенко и находившийся при овцах чабан Иван, еще молодец, которого он нанял себї от оного ж Черного к овцам за шесть рублей на год и десять овец его зимовать з своїми. И таким образом проходили они степом даже в вышепомянутое село Черетоватое*, до котораго ишли дней с чотири. Пришедши же в оное, остановились он, Горкуша, с повозкою, а Терещенко и чабан с овцами в оного ж Крамера, которого он, Горкуша, упросил, чтобы ті его овцы у него были под присмотром, покуда он себї місто оберет, при которых он оставил того своего чабана и дал на сіно Крамеру 16 рублей, а сам на другой день с оным Терещенком поїхали к Кременчуку и остановились на вигонї, на котором и стояли дней с пять. Между чем ходил он, Горкуша, в город Кременчук и нашол в оном Пилипа Щербатого, который преже был у Требинского прикащиком и который послї куда-то был сослан в силку, и имїл на щеках и лобї указные знаки, знаком ему будучи еще во время бытности его в Сїчі. И объявля свої один другому походженїи, согласились їздить уже вмїстї, почему он, Горкуша, Терещенка и отпустил от себя, давши ему сім рублей денег. И икупля себї в Кременчукї сукна на платье, кармазину⁵⁵, сысты⁵⁶ зеленой и сыней да гранитиру⁵⁶ жолтого на кафтан⁵⁷ по рублю восьмидесяти копійек аршин⁵⁸, всего за сто двадцать чотири рубля, поїхали в Луг к козаку Федору Сухому, землянкою в том Лугї над рікою Конскою⁵⁹ для ловли рыбы жившаго, и у которого проживал оный Щербатый, гдї и прожили оны оба от Покрова до мясоїда**.

* Розмовне, їдеться про с. Очеретувате.

** Від 1 (12) жовтня 1782 р. до 28 грудня 1782 р. (8 січня 1783 р.).

Между чім были в Кременчуці и проживали дней по два на квартирі в постоялом домі купца Волкова, а затім, по ходотайству оного Щербатого, который объявлял об нем, Горкуші, что он брат его Иван Иванов, бывшей у моря, записан он, Горкуша, тамошным магистратом кременчуцким міщанином, послі чего дней в четыре їспросил себе в онома магистраті печатний пашпорт в разные міста з сроком на год и возвратились назад в Луг к оному Сухому, у которого и проживали до масляной недели*.

А между тім он, Горкуша, принявши к собі в службу уроженца миргородского Данила, по прозванію неизвѣстнаго, до того в онома Лугі при козаку Сухому находившагося, поїхали в понедельник той масляной недели** он, Горкуша, с тім своїм работником Данилом и Щербатий с работником же Григоріем Стрїлцем на двоїх повозках пятью лошадыми: он, Горкуша, на троїх, а Щербатый — на двоїх, для покупки в Путивли хрящу*** и бычов****. Переїжаючи ж к оному, иміли, ночлег в містечку Сокилкі⁶⁰ на постоялом дворі, но как оного хозяина зовут — не знает, а переночевавши, иміли раздох подли шинка, от Сокилки в двадцаты пяти верстах состоящаго, в пикинера, по имени и прозванію неизвѣстнаго. А отътоль поїхавши, ночевали в Омелнику⁶¹ в постоялом дворі някакогося сотника, а переночевавши, поїхали, иміли раздох на степі в шинку шишацкого Кулябки⁶², а оттудова поїхавши, ночевали в шинку на Рамодані полковника Шевича (и что нині графа Разумовского), а оттуда поїхавши, приїхали уже в Засулье⁶³ послі обїда на саміи заговїни***** в неделю и остановились в тамошнего жителя, на тракту жителствующаго мужика, но чеи он — не знает, по прозванію Кухара, ростом небольшого, которому сказавшись, что оны кременчуцкие купцы и спросили у него позволеніе переночевать. Между чім ходил он з своим работником в город Ромен за покупкою риби и хліба и, скупивши тое, воротился обратно на квартиру, и переночевавши в оного Кухара, совсім не знающаго, что оны вори, на другой день в понедельник первой недели Великого поста***** поїхали на Коровинцы⁶⁴ и Константинов, не останавливаясь в оных, а остановились для покормления лошадей на полі, переїхавши уже Константинов. А оттоль поїхавши, ночевали в Неплюевой слободі Великой⁶⁵ в шинку, а переночевавши, приїхали на ночь в Путивель, гдї остановились в тамошнего жилца, торгующаго діогтем, ни по имени, ни по прозванію ему неизвѣстнаго, в которого и простояли два дни, искупяя между тім в тамошних лавках холст, хрящ, бычов, канат, хомут, сани, наритники***** — всего на шестьдесят четири рубли, а икупивши, возвратились обратно в оный Луг, не ділая никаких на дорогі в проїзді и в селенїях во время роздохов воровств или грабительств. Ночевали ж первую ночь в Клепалах⁶⁶ в неизвѣстнаго мужика, а отътоль поїхавши, иміли раздох в селі Піщаном Броді, а оттоль поїхавши чрез Бірки⁶⁷, ночевали в мужика, ни по имени, ни по прозванію неизвѣстнаго. Переночевавши, поехали и ночевали над берегом***** ріки Псла, а поутру перевезшись, приїхали к Веприку⁶⁸, в котором попродавши оны свої сани тамошнему жителю, графскому шинкарю, и искупяя дві повозки, поїхали на село Камиші⁶⁹ поуз Ахтирку на Котельву⁷⁰, на Рубливку, Свинковку⁷¹, в которой по причині ненастья и просто[я]ли они два дни в шинку, объявляясь о собі по пашепортам. А отътоль поїхали поуз Беліовскую крїпость⁷² и переїжали село Перещепину⁷³, а оттоль приїхали к Самарі, гдї остановлясь

* До 20 лотога (3 березня) 1783 р.

** 20 лотога (3 березня) 1783 р.

*** Хрящ — грубе ткане полотно.

**** Бичі, тут — груба шкіра.

***** 26 лотога (9 березня) 1783 р.

***** 27 лотога (10 березня) 1783 р.

***** Наритники — шлї до кїнської упряжі.

***** У текстї: «берегам».

под городом, ходил он, Горкуша, в город Самар. И увидясь с тамошним жителем Иваном Губою, знакомым еще в бытность его в Січі, послішал от него, что по объявленію прикащика губернаторского товарища * Алексіева забраты его, Горкуши, овцы, которые оставил он, Горкуша, в Степана Крамера, и в Луге в Сухого оставленные ним его свити⁷⁴ и сукна, купленные в Кременчугі, и денег рублей до четырехсот в сребраной и сто в золотой монетах. Почему они тот же час, воротясь к повозкам, поїхали в слободу Луганку к Благовіщенской ярмонки и, едучи, пострічали на дороги с фурами с овсом Романа Босенка, который ему объявил, что он живет в Бригадировкѣ в подданствѣ генерала Шамшева, гдѣ и простояли дней полтора. Между чѣм испродали всѣ имѣвшіеся у них товары, поїхали к Павлограду и проїхали до праздника Воскресенія господня ** по разным рыболовным станам на річках Саксагані и Волчой, и, искупля тамо рыбы понемногу, поїхали в містечко Голтву⁷⁵, гдѣ и объявляли свої пашпорти в тамошнем правительствѣ, и прожили в оном с неделю. Между чѣм попродали свою рыбу, и он, Горкуша, продавши свою повозку, купил для себя кибитку, критую юхтою⁷⁶, за 26 рублей, и отпустя от себя того своего работника, поїхали уже втроїх в слободу Бригадировку, а приїхавши под оную, остановились на полі. Между чѣм приїхали к ним коропцы⁷⁷, міщаны коропские, с них один — Соломка, которые везъли для продажи в Хорол горілку, и, остановлясь при них, ознакомились с ними, объявля один другому, хто они такови, то есть Горкуша *** объявил, что он — кременчуцкий міщанин Иван Иванов, а товарищ его — Пилип Щербатий, а оный Соломка также объявил о себѣ, что он — міщанин коропский. Между чѣм, напившись довольно горілки, повел он, Горкуша, в слоботку Бригадировку лошадей наповать, но как в оной не было воды, то он, не напоївши, и воротился к повозкам, а оттоль пошел опять в слободку Бригадировку к товарищу своему Роману Босенку, тамо жителствующему, и, не заставши его самого в дому по отлучкѣ его в Херсон, застал только товарища его Павла Музику, тамошнего ж жителя, который познакомься с ним, потчивал его горілкою, послѣ чего пошел он, Горкуша, к повозкам. И на другой же день пошел опять к оному Музикѣ с товарищем уже своїм Щербатим, гдѣ и обїдали и пили горілку, при чем он, Горкуша, объявил свое желаніе выкопать своим коштом в слободѣ Бригадировкѣ колодезь и поставить канплицу, почему поишли он, Горкуша, Музика и Босенко, в тамошний шинок, гдѣ довольно было тамошних жителей, которіе пили горілку и которим он также объявил свое наміреніе, почему они донесли о том прикащику, в селѣ Тарапулькѣ живущему Мусію, по прозванію неизвѣстному, который з томашним дворцовим писарем, ни по имени, ни по прозванію ему неизвѣстним, туда к ним и приїхал и, осмотря их пашпорти, возвратил им их, и наміреваемую им, Горкушею, канплицу **** строить позволил. Почему он, Горкуша, и договорился на постройку оной с тамошним жителем Андреем Кучеренком, которому дал он зараз сорок рублей, и затѣм на другой день поїхали они от слободы Бригадировки, и Щербатий з своим работником за Горошин⁷⁸ к Требинскому для освобожденія своих синов, забратих ним в отслугу за прикащество его. А он, Горкуша, сам на своей повозкѣ парюю лошадьми, ибо третью свою лошадь оному Щербатому подарил, поїхал к Кременчуку и, приїхавши в оной, стал на квартирѣ в жида, тамо жителствующаго, но ни по имени, ни по прозванію ему неизвѣстному, которому он дал сшить себѣ платье с купленного ним еще в первой приїзд в Кременчук жолтого гранитуру кафтан, а с сукна кармазинного — свытку⁷⁹, которые оный жид ему за ночь и за день и сшил, за

* Такої посади не було. Очевидно, йдеться про губернського секретаря.

** 16 (27) квітня 1783 р.

*** У тексті: «Горкуши».

**** Тобто «каплицу».

что он заплатил ему рубль пятьдесят копѣек. И он, взявши его, возвратился в слободку Бригадировку, и недоиздя до оной верстов 20-ти, пострічался с Данилом Устименком, жителем Хомутца⁸⁰, и Прокопом Гузенком, жителем миргородским, на одной пароконной повозкі с Хомутца к Хоролу іхавших, с коїх познакомился он з Устименком еще в Глуховском острогі, и с которыми он, согласившись, поїхали в оную слободу Бригадировку и остановились на полі. Ходили с Устименком в оную слободку и были в Кучеренка, коему он дал еше на канплицу восемьдесят рублей, и, возвратясь отътоль к повозкам, переночевавши, поїхали на другой день к Соханского шинку, от Бригадировки в четырех верстах отстоящому, в котором живет шинкар Алексій Дранка. И в оном нашли они Ивана Щербатого, подданного бунчукового товарища * Петра Лукьяновича, и Петра Дробота, он же и Довбиш, уроженца ніжинского, с которых Щербатий иміл при себѣ лошадь, мастью вороную, росту средственнаго, и объявил о себѣ, что он, біжавши от своего господина, и оную лошадь у него же взял. Дробот же объявлял, что он біжал от маіора Балдака, в Кременчугі живущаго, и иміл лошадь, мастью гнідою, в возу запряженную. И познакомлясь всі между собою, поїхали.

На другой день поутру, имія наміреніе іхать в Литву и приїхавши на степ под Снітин⁸¹, гдѣ стояли три дни, и приїхал к ним верхом на лошади, мастью гнідою, Кирило Стягайло, подданный господина, жителствующаго в Липлявом⁸², Ливицкого⁸³. Будучи знаком с них Щербатому, объявил, что он от своего господина біжал и что у его господина денег много, почему оны и согласились всі вмѣстѣ ограбить оного Ливицкого. И затім оный Стягайло поїхал от них в Хорол к женѣ своей, которая, по побігі в Хоролі проживала, а они в числі пяти человек поїхали чрез Густиню⁸⁴ и Прилуку в Чорнухи⁸⁵, а оттоль — в Стародуб, и постоявши под городом дней два, между чім были и в городѣ Стародубѣ, и принявши наміреніе іхать к Добрянкі⁸⁶ и [в] Городню, поїхали всі пять. И приїхавши под Ропск⁸⁷, владінія графа Разумовского, остановились на полі, а он, Горкуша, и Иван Щербатий поїхали верхами в Ропск для покупки горілки, куда за приїздом остановились они на базарѣ. И Щербатий пошел за горілкою в шинку, а его между тім опознал тамошний житель, но как его по имени и прозванію — не знает, сидівший во время другой его зсылки в острогі, и объявил об нем в шинку, почему случившиися тамо волостный писар, вишедши, потребовал у него пашпорта, которой он у него отобрал, и повел их в господский дворец, куда за приводом тамошній управитель по иміющимся на нем знакам его опознал, что он каторжний, и веліл его взять под караул. И затім он и пошел в канцелярію волостную⁸⁸, а за ним — оный управитель, и при нем человек с пять. И идучи чрез ворота, на которых стоял оный его Щербатий на лошади, держа и его, Горкуши, лошадь, он, Горкуша, объявил управителю, что он прикажет своего слугі, чтобы он, запрягши его повозки, іхал в Ропск, в чем он ему и не прекословил. Он же, Горкуша, приближась к лошади и вскоча на оную, набранил оному управителю, и поскакали к повозкам, куда приближавши и сівши всі верхом на лошады, забравши с повозок свиту, ружію, ратище и оставля на повозках денег девятыдесят рублей: семьдесят сребранных, а двадцать в имперіялах, кафтан еще с Запорожа штофный⁸⁹ білий, пояс шалевий⁹⁰, казанков три: два мідных и один чугунный и протчі вещи, которых и вспомнить не может, поїхали чрез графские села, по именам ему неизвѣстним, и проїжжая три дни без пишы, переїхали Десну ночью под монастырем в Максаках⁹¹ и затім поїхали в Ніжин. Но не въезжая оной, остановились под городом с чумаками, везшими куда-то соль, и пошедши в

* Бунчуковий товариш супроводжував генерального бунчужного; пізніше — почесний титул; заміняв полковника на час його відсутності.

город, он, Горкуша, с товарищами, оставляя при лошадях Гузенка, купили на базарі дві повозки за пять рублей, ціновку і котел чугунний, воротились к повозкам и, запрягши в повозки четири лошады, а он, Горкуша, верхи, а шестая лошады осідланая подли повозки шла, поїхали на Прилуку и Чорнухи и приїхали в шинок Соханского. За-стали в оном Кирила Стягайла в шинкаря Алексія Драний (которій совершенно знал обо всіх их товарищах и их состояніи) и Федора Свердла, подданного онаго ж Левицкого (которые обявили ему, что оный их господин всегда отъбирает у них воровские лошады, завідомо воровских Григория Живогляда, подсуідка⁹² сотника хоролского, и Гаврила, по прозванію неизвѣстнаго, пирятинского уроженца), и они, условившись іхать к оному Левицкому, не взяли з собою Устименка и Гузенка, а поїхали толко он, Горкуша, Стягайло, Свердел, Дробот, Живогляд, Гаврило и Щербатий. Поїхали на чети[ре]х повозках и одной верховой лошады чрез Горошин, и переїхавши чрез Сулу, іхали поуз села, но какіе имено — он не знает, приехали к самому Переяслову и, останавлиясь от города в полі верств за дві простояли тамо дней с четири. Между тїм ходили в город ковать лошадей, а на пятый день ввечеру поїхали к Липлявому и остановились на полі. Оставля тамо свої повозки, поїхали верхами под самое уже Липлявое, под которим останавли в березняку лошадей и при них Стягайла, сами вшести человек, и имія при себї пару пистолетов заряженных с дробом, ратище, сокиру и плїть, поишли к дому Левицкого и, вошедши в оной первіе, поишли в винницу, и взявши винника, повели в кухню, и тамо связавши винника и двух женщин, с коїх одна была Щербатому мачеха, оставля над ними одного з товарищей, но кого — не помнит, — на караулї, поишли в комнату к Левицкому. И взявши тамо Левицкого старого и жену его, и доч, дівку, вовязали вожжами, и оставля при них караульного, поишли в другую комнату до сына его, сотника, который лежал на кровати и свїча горїла, и при нем были два молодика спавшіе. И когда вьвоишли к нему, то он говорил им: чего они к нему прийшли, зная, что у него ничего нїт, а все де у батюшки, и затїм вставши, одїлся, а они между тїм, повязавши тїх молодиков, позносили всіх их вязанних в погреб и онаго сотника и, заперши в оном, поставили на караулї Ивана Щербатого, сами воротились в комнату и в оных с сундука взяли серебряных денег, которых по подїлу осталось на семи человек по семи рублей и онаго имперіяла, мїдних — рублей с пятнадцать, чарок серебряных восьм простого серебра, стаканов два добраго серебра, доску серебряную маленькую в четверть фунта⁹³, шаблю козацкую под серебром, кожух, кирею смушевую черную под красним суконним верхом, халат турецкой полосатой селажевой, свиту суконную блакитну, полотна галанского штуку, простого — шесть, платков бумажных новых четири, шолковых — два, шапку сиву с верхком синим пливовым⁹⁴, двое ружжей тулских, двое лошадей вороних и казанок мїдний для варения каши, и пояс шалевый да юхту одну, пошли к лошадам своїм, и, пришовши к оным, посїдавши верхом, поїхали к повозкам своїм. И запрягши в оные, положили вещи, ими в Левицкого забратые, поїхали чрез село Ташань⁹⁵ и, миновавши оное, остановились на полі, гдї и переночевали, а переночевавши, поїхали к Бригадировкї, куда ехали они дней четири, не останавливаясь нигдї кромї в полі для раздыхов. И не доїздя до Бригадировки, остановились на полі и подїлились деньгами и вещьми, с коїх досталось ему, Горкушї, двї чарки серебряных (которые он тогда ж и подарыл Кырылу Стягайлу), юхта одна, ружїю и денег сїм рублей серебряных да имперіял, за который он дал з своїх денег десять рублей серебряных, а протчіе вещи кому какіе достались — он не помнит.

И затїм с них Дробот, Живогляд, Гаврило и Стягайло поїхали по своїм мїстам, а он, Горкуша, с Свердлом и Щербатым стояли на

полі от Бригадировки верстов в 15-ти дней с шесть, а сегого дня поїхали они в слободу Бригадировку к Павлу Музики, у которого и остановились на квартирі, ходили к тамошнему шинкару Максиму, у которого пили горілку, и затім ходил он к строящейся его коштом канплиці. И когда он туда пришол, то находившийся тамо Андрей Кучеренко над работниками объявил ему, что про оную канплицу уже и генерал Шамшев знает и что на постройку оной дал от себе на бумагі и план, который ему, Горкуши, оный Кучеренко и показывал. Оный же план содержал в собі, чтобы над колодязем была канплица рубленая, с коих в нижнем зрубі должны быть четыре двери, а на другом срубі должна быть часовня о трех окнах, в которую въход по лісниці с середины нижнего сруба, а верх сего строения должен быть подобіем, как на колоколнях. И в то время, как он, Горкуша, ее смотрел, ставили уже наверху оной канплицы кроквы. Осмотривши ж, пошол на квартиру, гдї переночеваша, поехал поутру с Иваном Щербатым, Гаврилом Дроботом и взяли с собою еще тамошнего жителя Алексія Лавдира, знакомого Дроботові; поїхали на двоіх повозках, в коіх было шесть лошадей, к Ромну для взятя жителствующаго в Петра Лукяновича Щербатого брата его, ему, Горкуші, неизвѣстнаго, и іхали чрез Снітин и Чернухи, не останавливаясь нигдї, кромї для ночлегов и роздоху в полі. Приїхавши ж к Процовки, ввечеру остановились на тракту под березняком и, выпрягши лошадей, варыли собі кашу. Между чїм ходил оный Щербатый в дом к оному его господину Лукяновичу и с ним он, Горкуша, и Гаврило, но они остановились под воротами, а он, Щербатый, ходил в двор, но как там сторож озвался, то и воротились до повозок. Между чїм оный Щербатый соглашал их иты к оному Лукяновичу воровать смушков и брата его взять, в дворі якобы оного Лукяновича проживавшаго, но они, не согласясь, поїхали всі вмїсті тогда ж уночи чрез город Ромен, и чрез греблю переїхавши, остановились за селом Засульем в верству и дожидались свїта. За розсвїтом поїхали Коровинским шляхом, гдї подлі шинку купца Барбасова, останавлиясь ночью, уворовали в оном хуторі лошадь, мастю гнїдую, и воз лошадинный, також хомут и дугу, в хліві висівший, и вивезши то все на улицу, запрягли ту лошадь в повозку, поїхали всі оны на троіх уже повозках в слободку Бригадировку, проїжали же к оной всію степом, нарочито объїжая селенія. Приїхавши ж в слободку Бригадировку, остановился он, Горкуша, с Дроботом в шинку в Максима, а товарицы его поїхали собі особо одни по домам, а другїе куда — он не знает. А он, Горкуша, переночевавши с Дроботом, поїхал на другой день в другую слободку оного ж Шамшева, прозиваемую Конюшев Хутор⁹⁶, до жителствующаго тамо Григорія Живогляда, которого взявши, поїхали в шинок маіора Соханского, гдї шинкует Алексій Дранко, у которого и пили горілку день и ночь, а на другой день поїхали назад в тую ж слободу в дом к оному Живогляду, в которого и прожили два дни, а затім на третий день поїхал он уже сам в Бригадировку, оставля Дробота в Живогляда. Приїхавши ж туди, остановился тамо в Павла Музики и прожил дней с четири, находясь во все то время пняим, между чїм случился там и Прокоп Воровченко. И между тїм он, Горкуша, на самїи заговїны, что на Филипов пост*, и женился тамо на дочери тамошнего жителя жены удовы Анычвирка Меланїї по принуждению его к тому тамошними жителями, роднею оной дівки, с которою он в сію послїднюю бытность познаковившись, обременил ее, по дозволенїю тамошнего прикащика Мусїя, по прозванїю неизвѣстнаго, а вїнчался он в селї Тарапунці владїнія оного ж Шамшева в священника Василїя. Между чїм в понедельник во время сватьбы его приїхал в оную Бригадировку и в самои той дом оной его тещы, гдї и сватьба

* 14 (25) листопада 1783 р.

его продолжалась, засідатель Миргородского суда, но какого — он не знает, равно как его зовут и прозывают — не знает же, и с ним миргородские жители Трофим и другой брат его, по имени неизвестный, по прозванию ж Харченки, которые были у его на сватѣ, и гуляли, и пили два дни, ночевали ж у Андрея Кучеренка, и напоследок поїхали в Лубны, а он остался в Бригадировкѣ и жил до праздника святія великомученицы Варвары*.

Между чѣм когда заграблен дом за Лубнами, когда имено и чей — он не знает, а только слыхал, что мужичий, у которого были нѣякогось чернца деньги, Дроботом, Живоглядом и Гаврилом и еще кѣм-то, но он также не знает, то за день пред приїздом в оную слободу капитанов, исправников уїздов Лубенского и Миргородского с командами приїхал к нему Прокоп Воровченко з Лубен и ночавал**, а затѣм на другой день, когда приїхали вышеписанные исправники и, опознавши оного Воровченка, взяли под караул, то он, Горкуша, укрываясь цілой день, в слободѣ, а в слѣдующую ночь бѣжал в степ. А жену его и всѣ пожитки также взято тогда ж в Лубни, а он, ходя четыре дни по степу, на пятый день пришол в шинок маїора Соханского к шинкару Алексію Дранкѣ и застал в оном Пилипа Щербатого, Прокопа Воровченка и Кирила Стягайла, с которыми он первой ночи на двох повозках, одной кибиткѣ и розвалнях⁹⁷ на четырех лошадах и поїхали в слободу Енковску⁹⁸, от города Хорола в 10 верстах отстоящую, и в оной приїхали к тамошнему жителю, подданому Войновой Аникію, знакомому оным его товарищам и знавшему их совершенно, у которого они застали Петра Дробота, Ивана Щербатого, Кирила Малого и Опанаса Щербатого, сына Пилипового, и Романа Босенка. И согласясь всѣ с оним Аникеем, который их и подговаривал, поїхали в слѣдующую ноч всѣ, и оный Аникей, к полковницѣ Воиновой⁹⁹, в містечку Хоролі жительствующей, имія при себѣ секиру и пистолет один незаряженный, на одной паролошадинной повозкѣ, а он, Горкуша, на Кириловой Стягайловой лошады, и Иван Щербатый — верхами. Приїхавши ж к двору оной Воиновой, оставили лошади свои в саду, близ двора оной Войновой состоящем, пошли пішо в двор. Вошедши ж в оной, зараз сторожа, спавшаго под амбарами, связали и, открутивши подлі коморы висяшой замок, пошли в оную, и викресали огонь, и засвітя свѣчу, начали искать тамо денег у сундуках, которых они три отомкнули ключами, найденными в одном отбытом ими сундукѣ, ис которых взяли денег: сребраною монетою три мішка, в которых было, по его мнѣнію, тысяч двѣ, да имперіялов десять, мідних сто рублей, чарок сребранных двенадцать под черню с позолоткою, полотна галанского шесть штук, простого штук шесть, сукна простого голубого аршин з десять, штамету зеленого штучку, шубу мужескую куничную, гранитуром желтым покрытую; что все чинили они по показанію и руководству оного Аникея. И забравши все оное, поїхали в слободу Енковску к оному Аникію, в которого оны сребранными деньгами и поділились, с коїх ему, Горкушѣ, досталось сребраною монетою двѣсти пятьдесят четири рубли, а протчіе вещи забрали в повозки без поділу, а Аникію двѣсти пятьдесят четири рубли дали деньгами, и он и остался уже дома, а они тотчас поїхали в степ к Горошину. А оттоль воротясь, поїхали к Замуловкѣ¹⁰⁰ и по причинѣ бывших тогда великого снѣгу и тумана стояли на степу под скиртою один день, а послѣ того поїхали в слободку Кулябки Замуловку, которую переїхавши, поїхали к Полтавѣ, и обїхавши оную, поїхали в слободку Руновщину¹⁰¹ к знакомцу Филипа Щербатого и всѣ его діли свѣдущому Ивану Горовому, у которого остановляясь, простояли дни с четири, бывши между тѣм в хуторѣ тамошнего ж жителя Тигипка, по имени

* 4 (15) грудня 1783 р.

** У тексті: «нечавал».

и званію ему незвідному, знакому всім им и знавшему совершенно об их состоянії. Между чім он, Горкуша, Пилип и Опанас Щербатий, Воровченко, Стягайло, Босенко на двоїх кибитках и одних розвалнях, в коїх кибитках было по три лошади, а в розвалнях двое, а у него, Горкуши, верховой один рижий конь, поїхали в слободку Руновского, а Дробот, Малый и Щербатий остались в оном хуторі в Тигипка. И они, Горкуша с товарищи, приїхавши обратно к Ивану Горовому в слободку Руновщину, у которого и простояли они дней с четири и случившийся тогда праздник Рождества Христова *, провели, а на четвертый день поїхали в другой хутор Руновского, за болотом состоящий в коем жителствующей мужик, ни по имени, ни по прозванію незвідний, знаком был Пилипу Щербатому, и в оном обночевав, послали в Полтаву для покупки саней Воровченка.

А между тім поутру, приїхавши незвідно ему, Горкуши, який господин с тридцятью чоловік людьми с Полтавы, забрав в оном Пилипа Щербатого з сином Афанасом и со всіми повозками, имівшимся на ней вощми, он же Горкуша, с Босенком и Стягайлом спрятались в хліві. А по виїзді он, Горкуша, с Босенком и Стягайлом поїхали верхами степом к Котельві, а отътоль к Полтаві, к хутору, на Омелнищом степу состоящем, в котором живет родня помянутому Стягайлу, в которого и застали они Дробота и Кирила Малого, с которыми переночевавши, согласились втроїх он, Горкуша, Босенко и Дробот іхать по разным містам, чтоб прожить гді-нибудь до весни, почему поутру и поїхали на одних санях об одной лошади запряженой и одной верховой в степ к Кременчуку, а съїхавши на шлях Роменский, поїхали к Ромну, шатаясь по степу по-под скиртами неділі дві. А между тім, поїхавши, ночевали в шинку няякогось значкового товарища **, который де в Києві, в неволі за убиство брата находится, а другую ночь ночевали в хуторі Новицкого, третью ночь в Бодакві в тамошнего жителя Ивана Козачка, который выпросил у него, Горкуши, в позыку десять рублей серебряных денег на покупку волов, которіе он, Горкуша, ему тогда ж серебряною монетою з сроком до Покрова *** сего года и вызичил не завідомо воровских, равно и не знал он, Козачок, і никто другой в слободі, что они разбойники, ибо он, Горкуша, ни у кого тамо никогда не был. А отътоль поутру поїхавши, ночевали в шинку Білухином незвідомо ж, и живущий тамо шинкар совсім об оных не відал, ибо они объявили ему о себї, что они купцы, ідущие в Путивль; а отътоль поїхавши к Ромну и обїхавши оной чрез Сулу по-под городом, ночевали в шинку Скоропадского, на Ніжинском тракту состоящем, незвідомо ж, кто они; а отътоль поїхавши, ночевали в слободкї Туркеновкї¹⁰² в тамошнего жителя, так же ни по имени, ни по прозванію незвідного, и об них ничего не знающаго; а отътоль поїхавши, ночевали в Стороженковом шинку, за Ичнею состоящем, незвідомо ж. А отътоль поїхали в хутор, под Ніжином в лісі от Дорогиньки в шести верстах состоящий, к козаку бывшей Січи Запорожской Ивану Усатому, знакому Дроботу, который и совершенно знал, хто они такови, и который совітивал им не іхать в Ніжин, ибо де об Горкуші читается публикаціі¹⁰³, в которого они переночевавши, поутру рано поїхали от него к Ичні и, оставясь на полі под скирдами, проводили тамо ввесь день. А ночью поїхали поуз Ичню и Иржавець, и Парафіевку, приїхали в Туркеновку и остановились тамо в того ж мужика, что и преже, в которого дождавшись світа и купивши мішок борошна гречаного за пятьдесят копіек, мяса за десять копіек, и упросивши, чтобы он засушил им сухарей, за которыми наміревали к нему впредь заїхать, объявляя, что

* 25 грудня 1783 р. (5 січня 1784 р.).

** Почесне старшинське звання; значковий товариш зберігав полкові прапори та сотенні хоругви; заміняв сотника на час його відсутності.

*** До 1 (12) жовтня 1784 р.

оны чумаки и зімуют в Роменщині, причем дали они на сухарі сребраного рубля денег, котораго поручили в руки дитяті их, а жені его — старые сапоги, й, скоро світ, поїхали на степ за Білие Вежи, и ездили по степу дней с четири, не заїжжая ни в какие міста, а на пятый день воротились опять в Туркеновку и упросились на квартиру к другому уже мужику, тоже и по имени, ни по прозванію неизвѣстному, и об их так же неизвѣстному, обявя ему, что они чумаки, а ідут в Батурин. Между чім носил он, Горкуша, на прежнюю их квартиру десяток рыбы сенги, которая у них была, и не заставши хозяйіна дома, подарил оную хозяйкі его, и просил также, чтобы она насушила им сухарей; возвратился же на квартиру, зараз поїхали на Білие Вежи, и под оными остановились в скоропадского мужика, ни по имени, ни по прозванію неизвѣстному, и были в шинку, что было в самие на пост заговіны*, обявляя о себѣ, что они чумаки, что и зімуют скот в Роменщині. И переночевавши в того мужика, на другой день в понедельник случились тамо в шинку легкоконного полку, но какого — не знает, сім человек салдат и один вахмистер, которым он, Горкуша, купил кварту горілки и вишел на двор, между чім оные солдаты вишли вслїд за ними и требовали у них пашпорта, но он, Горкуша, с товарищы, схватясь на лошадей, ушли, оставля тамо свої сани, в коїх были вещи: шуба куничная, что в Войнова взяли, кафтан люстриновый голубый, кожух нагольный новый, кобеняк чорный, сїдло, пять рублей мідных денег, бурку, казанок мідный, борошна мішок гречаний, хомут, сокиру; поїхали на степ, гдѣ ночевали и дневали во вторник и среду на первой недели поста** на степу под скиртами. А в среду надвечеры виїхали на тракт Ніжинский, что в Ромен, и там в пострічавшого мужика не[и]звѣстнаго купили сани за пятьдесят копѣек и, запрягши в оные одну лошадь, а другая так подлі саней біжала, поїхали: Горкуша верхом, а Дробот и Босенко на санях. Между чім приїхали оны в шинок Новицкого, на Сребранском тракту состоящий, в котором шинкует неизвѣстный им шинкар, и также об их состоянии неизвѣстные, а Дробота с дороги еще отъправили они в Ромен для покупки саней. Побывши ж в оном в шинку малое время, поїхали в поле, гдѣ и нашол их в четвер Дробот, привезши с Ромна и сани, и хомутов два, и они, спорядя сани и запрягши в оные пару лошадей, а в прежние — одну лошадь, поїхали к Ромну и, обїхавши Бубны и Процовку, заночевали под Ромном в лісу. А на другой день рано в субботу поїхали поуз кантору, что на Роменском вигоні, и спустясь вьниз по-под плавинищами по рікѣ Ромні к Герасимовки, а оттоль ліудом в Засулье, и остановились на самом краю села в неизвѣстной им женщины, которая не знала об их состоянїи, и, попросивши ее сварить им рыбы в борщи и каши и оставля Босенка на квартирѣ, сами поишли в город для покупки пшена, рыбы и хліба. И приїшовши под город, он, Горкуша, остановился подлі валу, а Дробот пошел в город и, икупивши в оном рыбы и хліба, воротился к нему, Горкуші, который посмотра, что мало купил хліба, остановил ишовшую поуз их женщину с хлібом, у которой и купил еще одинадцать булок, но как у него мїлких денег не было, то и пошли к оной женщины в дом для сдачи мїлких денег за серебряной рубль, гдѣ застали оной женщины мужа, и оставля тамо свои мїшок с тїм, что, идучи назад, они его возмут, пошли в город, и за ними вслїд и оный человек. Не доходя ж города он, Горкуша, под валом остановился, а Дробот пошел в город, между чім шедший за ними оный человек, калашник видно, обявил десятникам, которые пришовши к нему под вал, гдѣ он ожидал своего товарища, взяли его под караул и отвели в городническое правленіе.

* 10 (21) лютого 1784 р.

** 12 (23) — 13 (24) лютого 1784 р.

2-е

О ворах, разбойниках и других злодіях, также о біглих и о пристанодержателях их, гдѣ они укриваются, сверх поименованных тобою не выдаеш ли?

Воров же и разбойников, біглых из службы, и пристанодержателей их, гдѣ они укриваются, он сверх поименованных им выше сего не знает, кромѣ Пилипа Канивца, который, как выше сказано, преже жил в Екатеринославі, а теперъ проживает в тещи своей, значкового товарища жены, з женою в городку Потоки, от Омелника в 30 верстах состоящем, что он знает по сказки ему Кирыла Стягайла, издвшаго к нему за пашпортом.

3-е

Гдѣ ты дѣвал деньги и вещи, тебѣ с тѣх разбоев доставшиися, и что с них при тебѣ находилось при поимки тебя в Ромні под караул?

Всѣ же ему по вишеписанному доставшиесь деньги и вещи ним или им употреблены, или при вишеписанных случаях забраты, а нигдѣ в укривателствѣ не находятя. И при взятѣ его в Ромні под караул были на нем: кожух новый черных овчин, пояс шалевый вышневыи, приношенный немного, шапка с сірым смушком, юпка и шаровары, блятик мѣдный с изображеніем Богоматеры Ахтирской и денег одну копейку.

4-е

Переѣзжая Ромен, куда іхать ты с товарищѣ был намірен?

Имѣли они наміреніе іхать на той бок Днѣпра в запорожские мѣста, ибо по причинѣ учинившихся об них вездѣ уже розысков они находились в опасности, а других он никаких наміреній не предполагал.

5-е

С числа вѣсѣх поименованных тобою товарищѣ твоіх гдѣ имено оны находятя?

Товарищи его большею частію всѣ уже забраты, естли Босенко и Дробот словлены в Лохвицы, кромѣ не выдает он: словлены ли вышеупомянутіе Кирило Стягайло, Кирыло Малій, которых, как он заключает, наудобнѣ сыскать в Омелницкой сотнѣ, в селѣ, в трох верстах от Омелника отстоящем, і в хуторѣ на полгоны от села под лісом возлі могилы над річкою ниже села состоящем¹⁰⁴.

6-е

И сіе ты показал по самой ли сущей правдѣ?

Сіе он показал по самой сущей правдѣ, ничего не закривши и никого не утаівши.

Подлинной допрос по пунктам подписан тако: к сему допросу во мѣсто неграмотного разбойника Семена Горкуши по его рукоданному прошенію подписался войсковий товарищ * Петр Самарский.

Вышеписанный допрос с разбойника Семена Горкуши сниман в присудствіи уїзднаго Роменского суда и точно написан по словам онаго разбойника Горкуши.

Оную помѣту ** подписали:

Судья Иосиф Маркович
Засѣдатель Иван Лисиевич
Засѣдатель Григорий Касяровский

В должности секретаря верхнего земскаго Черниговскаго суда войсковый товарищ [...] ***
ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 1950, оп. 1, спр. 118, арк. 60—82.

* Почесний титул, який надавався заслуженим заможним козакам; дорівнював рангові сотника.

** Тут «запис».

*** Підпис нерозбірливий.

КОМЕНТАРІ

18. Вороніж. Нині — смт. Вороніж Шосткинського району Сумської області.
19. Холодович Матвій Іванович (1710—1784) — бунчужовий товариш, у молоді роки — старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Людина для свого часу освічена: займався поезією, вивчав філософію.
Розповіддю про підготовку й проведення нападу на маєток М. Холодовича починається «актуальна» частина даного протоколу допиту С. Гаркуші. Його попередні свідчення відображають події, вже відомі членам Роменського повітового суду за матеріалами інших справ про діяльність загону Гаркуші. Тепер його починають розпитувати більш детально, відповідно докладнішим стає й текст допиту.
20. Імперіал — золота монета, яку з перервами чеканили в Росії з 1755 р. до 1899 р. Він містив 11,61 г чистого золота й по вартості був рівноцінний 10 крб.
21. Червонець — назва зарубіжних золотих монет, головним чином голландських дукатів. Вона походить від кольору високоякісного золота, яке мало назву «червоного».
22. Кирея (кобеняк) — верхній довгий суконний одяг з відлогою.
23. Дикий колір — сірий, попелястий, блакитно-сірий.
24. Костянтинів — сучасне село Недригайлівського району Сумської області.
25. Бобрик. Нині — село Недригайлівського району Сумської області.
26. Відгалуження Ромоданівського шляху від містечка Вороніж до основного тракту через с. Чорторики та численні хутори. Ще на початку ХХ ст. місцеве населення називало його Гаркушиним шляхом.
27. Бодаква. Нині — село Лохвицького району Полтавської області.
28. Бригадирівка — сучасне село Хорольського району Полтавської області.
29. Катеринослав. Нині — м. Дніпропетровськ.
30. Сара. Нині — м. Новомосковськ Дніпропетровської області.
31. Азовська фортеця — з 1471 р. військова турецька фортеця. В 1696 р. здобута військами Петра І. За Прутським трактатом 1711 р. повернена Туреччині. В 1736 р. російські війська заволоділи фортецею, а в 1747 р. вона була зруйнована згідно з договором з Туреччиною. Після російсько-турецької війни 1768—1774 рр. фортецю відбудували. В ХІХ ст. вона втратила своє військово-стратегічне та економічне значення.
32. Сап'ян — козлова шкура високої якості.
33. Смушок — шкура новонародженого ягняти.
34. Місечко Луганка. З 1784 р. Павлоград, районний центр на Дніпропетровщині.
35. Кодак — фортеця, заснована польсько-шляхетським урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порога для перешкоди втечам селян на Січ. Споруджена за проектом французького інженера Г. Л. Боплана в 1635 р. Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Кодак капітулював перед козацьким військом. За умовами Прутського трактату 1711 р. фортецю було знищено. За часів Нової Січі (1734—1775 рр.) слобода Кодак — центр Кодацької паланки. Наприкінці ХVІІІ ст. Кодак перейменували на Старі Кайдаки. Нині вони входять до складу Дніпропетровська.
36. Тобто мешканець с. Хмелів. Нині — село Роменського району Сумської області.
37. Парпура Степанида Павлівна (з роду Єзучевських), дочка значкового товариша, у першому шлюбі — дружина значкового товариша Йосипа Дмитровича Парпури (помер близько 1776 р.). Син від цього шлюбу — Максим Йосипович Парпура (1763—1828) — за власні кошти у Петербурзі вперше видав «Енеїду» І. П. Котляревського. Після смерті чоловіка Степанида Парпура вийшла заміж вдруге, за Петра Васильовича Базилевича, ніжинського полкового суддю з 1772 р. до 1779 р., згодом — конотопського городничого. На час нападу загону Гаркуші Степанида Парпура мала понад 300 кріпаків. Про її багатство, сваволю й вплив на обох чоловіків в Конотопському повіті ходили численні легенди.
Про напад загону С. Гаркуші на Парпуриху див.: Н. А. Маркевич. Гаркуша — український разбойник // Русское слово. — 1859. — Кн. 9. — С. 189—198.
38. Окоп — укріплення, насип з ровом.
39. Грузьке, Козацьке. Нині — села Конотопського району Сумської області.
40. Жолдаки. Нині — село Конотопського району Сумської області.
41. Ратище — спис.
42. Ладунка — патронташ.
43. Лікоть — міра довжини, яка дорівнювала довжині ліктьової кістки людини. На Лівобережній Україні в ХVІІІ ст. лікоть дорівнював 58,5 см.
44. Тобто вироблений у Венеції, яка славилася виробництвом бархатів з великими візерунками, тканими золотом.
45. Барбара — батіг.
46. Тут білорусів, жителів Великого Князівства Литовського.
47. Це був свояк городничого — Лука Парпура, за сигналом якого в Конотопі дзвони вдарили «на сполох».
48. Штоф — міра рідини, переважно горілки або вина, яка дорівнювала 1/8 — 1/10 відра. Чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, в якій уміщується така кількість рідини.

49. Очеретувате. Нині — село Семенівського району Полтавської області.
50. Ракова Січ. Нині — село Недригайлівського району Сумської області.
51. Тобто з міста Єлисаветграда. Нині — м. Кіровоград.
52. Пікінери — кінне військо другої половини XVIII ст., утворене з козаків.
53. Павлоград. Нині — місто Дніпропетровської області.
54. Шишаки — село. Нині — центр Шишацького району Полтавської області.
55. Кармазин — сукно яскраво-червоного або малинового кольору.
56. Систа, гранітур — сукно імпортного виробництва.
57. Кафтан — каптан, жупан.
58. Аршин — міра довжини, що дорівнювала у XVIII ст. 71,12 см.
59. Тобто — над рікою Конкою.
60. Нині колишнє містечко Сокілки розділене рікою Ворсклою на два села — Лівобережну й Правобережну Сокілку Кобеляцького району Полтавської області.
61. Омельник. Нині — село Кременчуцького району Полтавської області.
62. Йдеться про Кулябка Івана Яковича (1744—1810). Виховувався в Сухопутному шляхетному кадетському корпусі, відставний поручник, засідатель Хорольського нижнього земського суду. Брав участь у судовому переслідуванні Семена Гаркуші та його спільників. У селах Шишаки, Клепачі й слободі Кагамлик мав близько 300 душ кріпаків.
63. Засулля. Нині — село Недригайлівського району Сумської області.
64. Коровинці. Нині — село Недригайлівського району Сумської області.
65. Велике. Нині — село Роменського району Сумської області.
66. Клепали. Нині — село Буринського району Сумської області.
67. Бірки. Тепер — село Гадяцького району Полтавської області.
68. Веприк. Тепер — село Гадяцького району Полтавської області.
69. Комиші. Нині — село Охтирського району Сумської області.
70. Котельва. Нині — село, центр Котелевського району Полтавської області.
71. Села Рублівка й Свинківка. Тепер — залізничні станції біля м. Полтави.
72. Білевська фортеця — одна з 16 фортець, побудованих на Українській лінії в 30—60-х роках XVIII ст., що створювали систему укріплень для оборони південних кордонів від татаро-турецької агресії.
73. Перещепине. Нині — село Новомосковського району Дніпропетровської області.
74. Свита (свитка) — довгополий верхній одяг, звичайно домотканого сукна.
75. Голтва. Тепер — місто Первомайськ Миколаївської області.
76. Юхта (юхт) — вичинена коров'яча або волова шкіра.
77. Тобто мешканці містечка Коропа.
78. Горошине. Тепер — село Семенівського району Полтавської області.
79. Свитка — див. свита.
80. Хомутець. Нині — село Миргородського району Полтавської області.
81. Снітин. Тепер — село Лубенського району Полтавської області.
82. Ліпляве. Нині — село Канівського району Черкаської області.
83. Левицький Іван Васильович — ліпльавський сотник.
84. Густина — нині село Прилуцького району Чернігівської області, де знаходиться Свято-Троїцький монастир заснований у 1600 р.
85. Чорнухи. Тепер — село, центр Чорнухинського району Полтавської області.
86. Добрянка. Нині — смт Ріпкинського району Чернігівської області. В Добрянці знаходився один з основних прикордонних форпостів на півночі Лівобережної України.
87. Ропськ. Тепер — місто Брянської області.
88. Волость — нижча адміністративно-територіальна одиниця в сільських місцевостях.
89. Штоф, тут — важка шовкова тканина, переважно з великим тканим візерунком.
90. Шалевий — поштий, зроблений з шалі.
91. Максаки. Нині — село Менського району Чернігівської області.
92. Підсусідки — збірна назва різних категорій зубожілих селян на Україні у XVI—XVIII ст., що не мали власної домівки і жили у «сусідах» (підсусідки панські, старшинські, монастирські, селянські тощо).
93. Фунт — міра ваги, що дорівнює 409,5 г.
94. Плис — груба бавовняна ворсиста тканина, бавовняний бархат.
95. Ташань. Тепер — село Переяслав-Хмельницького району Київської області.
96. Конюшів Хутір. Нині — с. Конюшеве Миргородського району Полтавської області.
97. Розвальні — низькі сани, що широко розходяться від передка.
98. Слобода Єнківська. — Тепер с. Єньки Хорольського району Полтавської області.
99. Про напад загону Семена Гаркуші на маєток дружини катеринославського віцегубернатора А. М. Воїнова див.: ЦДІА УРСР, ф. 736, оп. 1, спр. 411, арк. 27.
100. Замулівка. Нині — село Семенівського району Полтавської області.
101. Слобідка Рунівщина. Нині — с. Андріївка Машівського району Полтавської області.
102. Слобода Туркенівка. Нині — с. Южне Ічнянського району Чернігівської області.
103. Ряд «публікацій» — з описами зовнішності Семена Гаркуші див.: ЦДІА УРСР, ф. 2164, оп. 1, спр. 3795; там же, оп. 3, спр. 315.
104. Семен Гаркуша повідомив лише про тих членів свого загону, про яких знав, що вони загинули або також знаходяться під слідством.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ

Мазепинцы *

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

Казацкое посольство в Константинополь.— Данная этому посольству инструкция.— Влияние казаков на вопрос о примирении Турции с Россией.— Колебание турецкой политики.— Царь приказывает собрать и прислать в Москву родню малороссийских эмигрантов, скрывавшихся в Турции.— Их имущества.— Архимандрит Одорский и другие малороссийские духовные.— Племянница Мазепы.— Челядники Мазепы.— Компанейский полковник Новицкий.— Доносничество в Украине.— Данило Забела.— Гадяцкий протопоп Лисовский.— Лубенский монах Дамаскин.— Письмо Шафирова из Константинополя.

Козаки** старались во что бы то ни стало не допустить мира России с Турцией на таких условиях, которые бы оставляли царю возможность предъявить права на власть над малороссийским народом. В декабре 1711 года из Бендер, от имени Орлика, носившего титул гетмана, и от имени козачества, отправилось в султанскую столицу посольство, состоявшее из следующих лиц: прилуцкого полковника Дмитрия Горленка, Клима Довгополенка, носившего звание генерального судьи, Ивана Максимовича, генерального писаря, и Григория Герцика, только что перед тем пожалованного Орликом в чин генерального асаула. С ними поехал Костя Гордиенко, как представитель Запорожской Сечи и низового козацкого войска.

В инструкции, полученной для руководства этим посольством от Орлика в городе Бабе 3 декабря 1711 года, было сказано, что послы козацкие прежде всего должны от имени Войска Запорожского и всей Украины изъявить благодарность Блистательной Порте за благодеяние, оказанное соседствующему малороссийскому народу освобождением его от бесчеловечного московского ига; малороссияне, как будто бы, показывали себя уверенными, что их судьба на будущее время была решена по милости Турции: она своим победоносным оружием принудила москаля к миру на подходящих для нее условиях, и, между прочим, обязала москаля признать Малую Россию или Украину обеих сторон Днепра страной, навсегда свободною и никогда силою оружия не бывшею присоединенною к Московской державе. Затем это посольство должно было просить Блистательную Порту привести окончательно в исполнение этот мирный договор и понудить москаля, отказавшись навсегда от Украины обеих сторон Днепра, передать ее в управление избранного гетмана и его преемников, каких Войско Запорожское после его смерти будет избирать вольными голосами; далее посольство должно было домогаться, чтобы Блистательная Порта приняла на себя посредничество в том, чтобы москаль на будущее время ни явно, ни тайно не отваживался заявлять притязание на господство над Украиною после того, как она освободится от рабства навеки. «Москаль,— говорилось в инструкции,— принужденный отречься от Украины навсегда, пусть обязан будет вывести из наших пределов свои военные силы и выпустить на свободу задержанных в прошлую войну и сосланных в Сибирь или другие отдаленные места наших военачальников, чи-

* Продолження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 8, 10.

** Йдеться, очевидно, про козаків-емігрантів.

новних лиц и всякого звания людей украинского происхождения, в числе их и посланцев из Запорожской Сечи, задержанных в Лебедине, и тех запорожских товарищей, которые, бывши приглашены на работы в Петербург за деньги, впоследствии были задержаны,— одни в Севске, другие в Вильне,— а потом отправлены в каторжные работы. Пусть также москаль отпустит на свободу жен и детей генеральных старшин, полковников, сотников и других чиновных людей, которых прошлую зимою москаль, услышавши о намерении Блистательной Порты объявить войну, приказал свезти в Глухов, чтоб устрашить украинцев и тем утвердить свою власть в Украине. Уходя из малороссийского края, войско московское должно передать все крепости во власть гетмана и само, отступая, отнюдь не должно причинять ни явных, ни тайных оскорблений украинским жителям, не уводить с собой пленных и никому не наносить никакого ущерба. Сверх того, все орудия, взятые в Сечи и свезенные в Белую Церковь, москали должны возвратить или, в случае, если это им окажется затруднительным, заменить их другими из украинских крепостей, которые там должны будут остаться по выступлении московских гарнизонов. Вообще же следует домогаться, чтоб вознаграждены были все убытки и потери, понесенные украинскими жителями от московских войск в предшествовавшую войну. Прошлою зимою москаль публиковал в своих и чужих краях манифест, в котором уверял, будто шведский король, побуждая Блистательную Порту к войне против Московского Государства, объявил ей, что польская Речь Посполитая и Украина будут подвластны Турции и станут платить харач *. Чтоб удерживать малороссийский народ под своей властью, москаль распространил весть, будто наша греческая церковь будет унижена, церкви наши обратятся в мечети, а народ подвергнется взиманию тяжелых налогов от Оттоманской империи. Для опровержения такой клеветы посольство козацкое будет просить Блистательную Порту утвердить договор, заключенный между гетманом Войска Запорожского и крымским ханом, и издать от себя удостоверительный документ в таком смысле, в каком нам был дан подобный от шведского короля. В этом удостоверительном документе (assecuratorium) пусть означится, что Украина обеих сторон Днепра, со всем войском запорожским и со всем малороссийским народом, признается на вечные времена независимою от всякого внешнего господства¹. Хотя козаки желают пребывать в братстве и в дружественном союзе с Крымскою державою, но никто не имеет права под каким бы то ни было предлогом домогаться вассального господства над Україною, а тем менее брать с малороссийского народа дань. Никто не может занять оставляемых московским войском крепостей, ни воздвигать других на украинской земле. Гетман Войска Запорожского будет всегда избираться вольными голосами: Блистательная Порта не может его низложить, ни вместо него назначить иного. Гетман по своем избрании будет оказывать Блистательной Порте честь не личным явлением, а письменным извещением о своем избрании. Козаки, живущие в низовьях Днепра, имеют право, по прежнему обычаю, заниматься рыбными и звериными промыслами по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствий со стороны Блистательной Порты, а украинским купцам должно быть предоставлено право торговать во всей Турецкой империи наравне с природными турками без платежа пошлин. Войско Запорожское признало над собою протекторство шведского короля и не желает отступать от этого; но это не будет препятствовать вечной дружественной связи с Крымским ханством и не послужит к нарушению добрых отношений между Портою и Україною; напротив, дружественный союз между Портою и Шведским ко-

* В даному випадку те ж саме, що й контрибуція.

¹ Посилання опущено, оскільки суть його передано в тексті.— Ю. П.

ролевством чрез то прочнее может утвердиться, для взаимной обороны от москалей — ближайших соседей с Шведским королевством»². Вот что должно было представить Порте козацкое посольство.

Посольство это на некоторое время произвело в Константинополе влияние, нежелательное для интересов российского царя. При содействии крымского хана и французского посла, действовавшего, согласно политике своего двора, в пользу Карла XII и против царя Петра, турецкий двор осенью 1711 года стал уже склоняться к враждебному отношению к России, а козацкие послы, явившись в Константинополь, подзадоривали турок надеждами на успех в войне с Петром и уверяли их всеми святыми, что вся Украина готова подняться против царской власти.

Вице-канцлер Шафиров*, видевший близко ход тогдашних дел, писал из Константинополя, что турок более всего восстанавливают против царя козаки и что нужно беречь Украину, чтоб там не произошло смятения. Собственно сам тогдашний визирь, заправлявший политическими делами, обдаренный русским золотом, был на стороне мира с Россиею и, при посредстве английского и голландского послов, постановлено было с Россиею перемирие, по которому Петр отрекался от правобережной Украины, оставляя за собою только город Киев на правой стороне Днепра. Много, а быть может и более всего, пособило российскому государю то, что он приказал в 1711 г. очистить и сдать туркам Азов и срыть укрепления Таганрога, чего добивались от него турки. Козаки были сильно встревожены этим перемирием, и Орлик в письме к великому визирю представлял, что Киев не может существовать без Украины, а Украина без Киева, что Киев для всего малороссийского народа имеет священное значение, как город, где была впервые принята и утвердилась христианская вера греческого обряда, где основался центр просвещения для малороссийского юношества, — что Киев необходимо оставить при гетмане Войска Запорожского со всею Україною, иначе москаль, владея Киевом, будет повелевать и Україною; а из того особенно произойдет вред тогда, когда Московская держава вздумает объявить войну Турции. Орлик представлял, что если отдавать козакам правобережную Украину, освобождая ее от московской власти, то нет основания оставлять в руках москаля левобережную. «От правобережной Украины москаль давно уже отказался, осуждая ее оставаться пустыней, — говорил Орлик в своем письме, — и если нам теперь отдают только эту пустыню, а левобережную, заселенную, оставляют в московской власти, то что же это за освобождение? Не только все мои предшественники со всем Войском Запорожским добивались освободить от московского ига левобережную Украину, более близкую к Московщине, чем правобережная, но и сам гетман Мазепа не в иных видах соединил оружие войска запорожского с оружием войск его величества шведского короля, и вместе с его величеством прибегнул к покровительству Блистательной Порты, как в тех именно, чтоб увидеть независимую всю Украину и преимущественно левобережную, более многочисленную**». Что могло этого вождя, уже престарелого, беспотомного, богатствами преисполненного, любовью, милостями и доверием царя московского почтенного, что могло побудить его всем этим пожертвовать, как не желание даровать свободу своему отечеству? Он пренебрег всем, что могло быть ему дорогим на свете,

² Послання опущено, воно фактично повторює текст.— Ю. П.

* Йдеться про російського державного діяча і дипломата П. П. Шафірова (1669—1.ІІІ. 1739). Був учасником підписання договорів з Польщею, Данією, Францією та іншими країнами. Зокрема, в 1711 р. уклав Прутський мирний договір з Туреччиною.

** В цитованому листі П. Орлика політичні наміри гетьмана І. Мазепа щодо майбутнього України викладені неточно. Як відомо, угода І. Мазепа з С. Лещинським передбачала повернення всіх лівобережних українських земель і Києва, а також Білорусії і Смоленщини під польсько-шляхетське панування.

пренебрег и самою жизнью, лишь бы поднять свое отечество и освободить его от московского ярма»³. Орлик умолял визиря приложить все старание, чтобы Турецкая империя, ради вечной славы своего имени и в видах обеспечения собственной безопасности, содействовала освобождению от московской власти всей Украины обеих сторон Днепра с главным ее городом Киевом.

При турецком дворе опять настало колебание. Визиря, и прежний Болтаджи, и заступивший его место в конце 1711 г. Юсуф-паша, одинаково были против войны с Россиею; был против нее и великий муфтий, истолкователь божественного закона. Но сам тогдашний падишах, султан Ахмет III, напротив, расположен был воевать с царем Петром и в особенности принимал к сердцу козацкое дело.

Толстой * извещал царя Петра, что 16 сентября султан в разговоре с своею матерью сказал: «Московский царь не исполняет договора и не выводит войск своих из Польши: видно хочет он войны с нами снова. Надеюсь на Бога, что царь московский нас теперь не проведет! Я с ним не помирюсь, пока не отниму от него всей козацкой земли»⁴.

В Москве узнали, что препятствием к прочному утверждению мира с Турциею служат паче всего козацкие интриги, и весною прибегнули к такой мере — вывести из Украины родню тех мазепинцев, которые живя в турецких владениях, искали опоры у турецкого правительства. Возникло подозрение, что их родственники и свойственники, оставаясь в Украине, ведут с ними тайные сношения. 8 апреля 1712 года, чрез канцлера Головкина последовал царский указ гетману Скоропадскому и находившемуся при нем постоянно царскому резиденту Протасьеву, выслать в Москву на жительство близких родственников важнейших мазепинцев, пребывающих в Турции: сына Ломиковского, брата Максимовичева, мать, жену и братьев Мировича, жену Дмитрия Горленка⁵, жену Бутовича, жен двух братьев Герциков, шурьев Орлика и Семена Забелу, которого жена тогда находилась при Орлике. По сенатскому указу определено жить им безвыездно в Москве, на Посольском дворе, отпускать их дозволено в церковь и в город за покупками; они могли держать при себе собственных челядников и посылать их по своим делам в Украину, но письма, которые будут посылаться с этими челядниками, а равно и письма, которые будут доставляться из Украины к ним в Москву, должны просматриваться, и вообще запрещалось вовсе писать к тем своим родственникам, которые находились в Турции, а в тех письмах, которые писались к лицам, живущим в Украине, дозволялось писать только то, что касалось домашних дел⁶.

³ Переписка, хранящ. в Оруж. палате. 1847 г., с. 57—60.

* Идется про російського державного діяча, дипломата графа П. А. Толстого (1645—1729), який у 1702—1714 рр. був послом у Туреччині.

⁴ Соловьев. Истор., XVI, 113.

⁵ Требовалась по ошибке. Ее в Украине не было. Она находилась с мужем.

⁶ Из указа 8 апреля: «Понеже богоотступник изменник Орлик и с ним многие другие донны в области султана турецкого живут, а некоторые в Царьграде обретаются, что подает великое подозрение, и не можно инако рассудить, что они на содержание тамо себе довольство получают из Украины от своих родственников, которые в домах их живут и маетностями и пожитками владеют, притом и корреспонденции и пересылки меж собою имеют, чего трудно усмотреть и пресечь, пока они тамо на Украине жить будут. Сего ради указал великий государь всех изменников, которые ныне в турецкой земле и по многим увещательным грамотам царского величества и обнадежениям в прощении вины их в отечество свое не возвратились и имения их роспись при сем прилагается, жен и детей их и матерей и братьев выслать к Москве за присмотром и велеть им там жить, покамест опасность со стороны турецкой минется, и тем корреспонденции сумнение отнять, в различность показав их от тех, которые всегда в верности его царскому величеству пребывали. И ваша вельможность, исполняя то его величества повеление, извольте оных изменничьих родственников выслать к Москве, чтоб там жить без всякого утеснения, как Андрей Горленко, Гамалея и иные там на Москве живут; тех нижеписанных собрать и к Москве выслать мужеска пола с женами, а женска с мужьями и детьми. А которых

Надзирать над помещенными в Москве на Посольском дворе малороссиянами поручалось подъячому Федору Рогову: его обязанность состояла в том, что он каждый день должен был посещать их, но денег им ни на корм, ни на подводы отправляемым в Украину челядникам их отнюдь не давать, потому что по великой царской милости им оставлены маетности (которых список был доставлен) и имущества, и они с них могут себя содержать⁷.

Присылка в Москву требуемых туда лиц состоялась 6 сентября того же года. Отправленные туда особы были: старуха Мировичева, мать генерального бунчужного Федора Мировича, который находился при Орлике в звании генерального асаула, а ее дочь была за Семеном Забелюю и с мужем находилась при Орлике; с старухою Мировичевою доставлены были в Москву двое женатых сыновей ее с женами и детьми: первый, Семен, был женат на дочери Ломиковского, второй, Василий,— на дочери киевского полковника Мокиевского; оба тестя Мировичей находились при Орлике. С женатыми братьями Мировичами привезены были их холостые братья: Яков, Дмитрий и Иван Мировичи.

дворы, маетности и всякие заводы тех изменников на Украине есть и кому они без себя оное прикажут управлять из своих свойственников или из посторонних, тем извольте ваша велиможность указ его величества под смертным страхом оказать, чтоб они отнюдь никому изменникам из тех маетностей денег и иного ничего не посылали и корреспонденции с ними не имели и в том дать их всех на поруки, а из тех маетностей довольствовались бы тех, которые ныне к Москве посланы будут. Те их маетности надлежало бы у них вовсе отнять против иных таких изменников, однакож, его царское величество по великой своей милости учинить сего не велел».

Прилагается роспись изменничьим родственникам. Архив Иностр. Дел. 1712 г., апрель. Подлинники.

⁷ Имущества малороссийских старшин, находившихся в Турции, значатся по актам того времени:

Генерального обозного Ломиковского: в Черниговском полку в Сосницком уезде в селе Вербе два двора; на одном — хоромного строения столовая светлица с комнатою, изба пекарная с комнатою, конюшня, сарай, крытые тесом, баня, сад, в саду винница, в виннице 4 котла. На другом дворе светлица с комнатою, изба пекарная, один амбар, две клетки.

Генерального писаря Филиппа Орлика: в Черниговском полку в Менском уезде в селе Домашлине двор, а в нем хоромного строения светлица с комнатою, изба пекарная, две конюшни (имение Домашлино досталось Полуботку).

Полковника прилуцкого Дмитрия Горленка в городе Прилуках в замке двор, в нем хоромного строения три светлицы, пять комнат, наверху две горницы, в сенях фонарь большой, светлица с комнатою подле ворот на мшениках, светлица с комнатою на леднику и на омшенику, челядная светлица с комнатою, изба пекарная с сенцами, конюшня в стани, сарай, крытый тесом, два погреба каменных, скарбница каменная, баня с сенцами, светлица с комнатою подле бани, клетка подле ворот. В городе Прилуках на Чернявщине на подворках его же двор с хоромным строением — две столовых светлицы, четыре комнаты с сенцы, одна горница наверху, две избы пекарных, подле одной пекарни светлица, подле другой пекарни две клетки, погреб каменный, конюшня, амбар с закромы, винница с шестью котлами медными, у тех котлов 18-ть медных труб, подле винницы клеть. (Тем двором владел Андрей Горленко. Прилуцким полковником после Дмитрия Горленка был Иван Нос).

Полковника лубенского Дмитрия Зеленского в городе Лубнах двор, на дворе церковь св. мученицы Татианы и Параскевии со всею утварью, дом его — две светлицы столовых, одна комната, две светлицы круглые, покоевые с сенцами, две светлицы боковых с сенцами, одна комната с простенком, наверху две горницы, да собрано в одну горницу 15-ть стеклянных оловооправных оболоней, две деревянных оболони, на двух амбарах светлица с комнатою и с сенцами, две светлицы челядных, два простенка, наверху чердак, конюшня со стаями, два простенка, изба пекарная, светлица с комнатою, возле нее пристен, деревянный погреб с выходом, амбар на леднику.

Семена Забелы в Воронежском уезде в селе Клишках двор, а в нем хоромное строение — светлица столовая с комнатою, а в ней 4-ре иконы на полотне, 5-ть на дереве неокладных, два стола, на одном килим полосатый, а на стене персидский ковер, на другом столе сукно голубое в четыре аршина, в светлице и комнате 9-ть окончин стеклянных, в сенях фонарь большой стеклянный, да две окончины стеклянные, да напротив две светлицы и две комнаты, в них 9-ть оболоней стеклянных, да ковер на столе персидский, да ковер накладован на полотне сукном травчатой, 5 икон окладных, из которых одна обложена серебром, оклад чеканный, а 4-ре обложены медью, да распятие г[оспо]дне на полотне, да килимец на столе полосатый, шкатулка изломана, обита медью, 3 ручницы полосатых, светлица отхожая с комна-

Затем были тогда же присланы: брат уже прежде осужденного Максимовича (которого дети жили в то время на Двине), Дмитрия, именем Степан, у которого еще один брат находился при Орлике, Иван Бутович, у которого родной брат находился при Орлике, две Герциковы, жены Григория и Ивана, шурьев Орликовых,— Анастасия, урожденная Громыковна и Агриппина, урожденная Левенцовна.

Из свойственников тех, которые были с Орликом в турецких владениях, не присланы в Москву и оставлены в Украине по особым благоволениям следующие лица: сын Ломиковского, зять миргородского полковника, за которого просил тесть, жена Федора Мировича, сестра черниговского полковника, за которую просил ее брат, и по заступничеству фельдмаршала Шереметева, один из Забел, брат находившегося при Орлике. Оставалась в Украине непосланною в Москву жена лубенского полковника Зеленского, уже прежде присланного и осужденного на ссылку. По донесению, отправленному от гетмана в Приказ, «она была баба старая, больная и зело убога: ни лошадей, ни людей, ни пожитков у ней нет ничего, живет по свойственникам своим»⁸.

Присланных в Москву родственников мазепинцев поместили на Посольском дворе, где уже жили прежде лица, доставленные туда из Гетманщины. Из прежних оставались там еще: жена полковника По-

тою, в ней 30-ть оболоней стеклянных, ледник, на нем амбар, на амбаре горница, позади хором сад и в нем амбар, а за ним погреб каменный да баня с сажалкой, а рыбы нет. На дворе пекарная изба, амбар большой, конюшня, а в ней коляска обита кожей, а сукно красное ободрано, колеса обиты железом, да коломази полбочки. Изба у ворот, сарай да заком под сараем, винница с 5-ю котлами и медными трубами, у 4-х котлов 12-ть труб, один котел для варения браги, скотный двор подле винницы, 14-ть коров, 19-ть свиней. В с. Клишках 4-ре пруда, в них мельницы, 4-ре амбара и 9-ть камней, 10-тый не мелет, толчея и вальница, где сукно валят. Да его же Забелы в трех верстах от Клишек хутор, а в хуторе пасека 20 ульев со пчелами, 12-ть гусей, 50-т уток, 12-ть индеек, 15-ть русских кур, по обе стороны реки Азоты возле хутора леса 12-ть десятин.

Григория Герцика двор, а в нем хоромного строения четыре светлицы с три комнаты, подле ворот две светлицы и две комнаты, челядная светлица с комнатою, изба пекарная, сарай, крытый тесом, 6 лавок торговых пустых.

Федора Мировича, генерального бунчужного в Переяславском полку, с. Столпяги— 11 дворов, с. Нехайки— 33 двора, деревня Жерноклев— 17 дворов. Его же двор в г. Переяславе, в нем хоромного строения две светлицы, четыре комнаты, изба пекарная с сенцами, амбар, сарай, крытые тесом, погреб деревянный с выходом, конюшня без крыши. В с. Столпягах двор, а в нем одна изба черная, а за двором винница пустая, по сказке Василия Чухны, человека Мировичева, было 4-ре котла винных, и те котлы побрали козаки от наказного полковника Бырла, что ныне судьюю, и взяли кувху вина и два рыдвана, обитые кожей. Близь деревни Коломыйец хутор и гребля, на той гребле одна клетка, один камень и 4-ре ступы, на хуторе три избы, подле хутора лесу на полверсты. Рухомыи речи— мужские— кунтуш аксамитный зеленый с золотым шнурком, кунтуш табиновый черный, подшитый попелицами, опушка соболья, другой табиновый виолетный, подшитый брюшками куничными, кафтан аксамитный червонный, крашениною жолтою подшитый, кафтан блакитный квитчастый, мусульбасом червонным подшитый, хутро лисье старое, шапка соболевая аксамитная червонная, талерок цыновых 24, сабля сриблом оправная с позолоткою. Женского платья курта аксамиту рытого, подшитая соболями, курта жолтая лудановая, лисьем хутром подшитая, курта аксамитная червонная с золотым голенком, мусульбасом червонным подшитая, курта адамашковая квиты золотыи и голены пестрозолотистыи, подшитая крашениною зеленою, курта златоглавная червонная, голены золотыи, мусульбасом подшитая, три спидныци: одна табиновая червонная, голены золотыи у двое, вторая лудановая блакитная, голены пестрыи у двое, третья рожевая, материальная (Арх. Юст., книги №№ 116—127, листы 64—65, 142—143, 173—174).

Нет сведения об имуществе генерального асаула Максимовича, полковника Юрия Кожуховского, обозного полкового полтавского Дороша и полтавского полкового судьи Ивана Красноперяча. У киевского полковника Константина Мокиевского в селе Козарах Козелецкого уезда дом, а другой дом в г. Боришполе, при котором солодовня. У Григория Бутовича дом в г. Прилуках. Умерший Тимофей Згура имел крестьян в селе Безуке Яготинского уезда в Переяславском полку (Замечание современное в актах Юстиции).

⁸ Судьенко. Матер., II, 444.

котили и жена канцеляриста Григория; недавно перед тем жила там жена генерального судьи Чуйкевича, но она перешла в какой-то монастырь и подала на царское имя челобитную, извещавшую, что муж ее, сосланный в Сибирь, там постригся, и она «для старости и скорби своей обещалась еще прежде царского о них указу постричься, и ныне живет в монастыре».

Кроме этих лиц, содержавшихся по своем прибытии в Москву в здании Посольского двора, жили в Москве в дворах частных лиц, по особому изъятию, малороссияне; такими были: Андрей Горленко, сын Дмитрия — зять миргородского полковника, Михайло Гамалея хоружий, полковник Кандыба, сотник Жданович и, конечно, еще некоторые другие, о которых нет точных и подробных сведений. Жена Михайла Гамалеи по царской милости вследствие своей челобитной получила дозволение жить у своей матери в Сумах.

В начале 1712 года доставлены были в Москву два запорожские атамана, игравшие немаловажную роль в числе мазепинцев: Куценко и Нестулей; последний был в Переволочне атаманом в то время, когда кошевой Гордиенко ездил для свидания с Мазепой и отдания поклона шведскому королю. В сентябре того же 1712 года киевский губернатор князь Дмитрий Михайлович Голицын, прислал в Москву, в качестве мазепинцев, архимандрита батурина Николаевского монастыря, Гедсона Одорского, с ним двух монахов и двух челядников, лохвицкого протопопа Иоанна Рогачевского, чернеца Иоанна Витковского, Мазепину племянницу черницу Марфу, ее служительниц: келейницу Магдалину и девку Екатерину. Архимандрит Одорский обвинялся в том, что принимал на хранение в монастыре какие-то вещи от Орлика и, кроме того, составил какую-то духовную, которой содержание не одобрялось правительством⁹.

В чем обвинялись прочие лица — не знаем. Государь указал сослать Одорского и других духовных особ в Соловецкий монастырь, а черниц — в Горицкий женский монастырь на р. Шексне¹⁰. Тогда же, или вслед за прежними, присланы были челядники Мазепы — Ян Перевеский и Степан Рузанович, челядник Быстрицкого Терновский, краснянский сотник и козак Прилуцкого полка Иван Борисенко. Нам неизвестно, за что их привозили в Москву, но известно, что всех их отправили в Сибирь. Тогда же был доставлен в Москву, а оттуда отправлен в Сибирь Григорий Новицкий, бывший при Мазепе компанейским полковником; он с пятнадцатью козаками был сослан в Тобольск и там поверстан в службу. Живучи в Сибири, он оставил после себя замечательное сочинение о Сибири, отличающееся богатством сообщаемых сведений и наблюдательностью автора*.

Возникшая у правительства подозрительность относительно верности царю малороссийского края породила доносничество, на которое всегда падки были малороссияне. Самым типичным лицом в этой области деятельности был тогда Данило Забела. Он сделался известен доносничеством еще при Мазепе. В 1699 году он подавал донос на гетмана, но не имел успеха. Царь Петр слишком любил Мазепу и был уверен в его преданности престолу. Данило был предан в распоряжение гетмана, подвергся войсковому суду, приговорен был к смерти, но, по благодущию гетмана, смертная казнь заменена была для него пожизненным тюремным заключением; когда же Мазепа изменил и царь, милостями, оказанными семейству Кочубея, перед целым светом за-

⁹ Судьенко. Матер., II, 81.

¹⁰ Арх. Иностр. Дел, № 27.

* Справді, Григорій Ілліч Новицький (р. н. невід.— п. бл. 1720), що походив з української старшинської сім'ї, вчився у Київській академії, під час заслання в Сибір створив одну з перших етнографічних праць про цей край — «Короткий опис про народ остяцький». Праця була завершена в 1715 р., видана німецькою (1721 р.), а 1884 р. — російською мовами. Вона містить цінний матеріал про остяків (хантів).

явил, что ошибался, считая Мазепу себе верным, и напрасно не доверял тем, которые своими доносами на гетмана предостерегали своего монарха,— Данило вообразил, что теперь пришла пора, когда его доносы будут приниматься с полным доверием, начал писать доносы на самого гетмана Скоропадского, извещая, что он приблизил к себе людей, оказавшихся прежде сторонниками Мазепы. Не видно, чтоб этот донос возимел действие, но замечательно, что резидент царский, живший при гетмане Скоропадском, Федор Протасьев, также сообщал, что гетман наделил маестностями подозрительных лиц¹¹.

Мы не находили решения, чем кончилось дело по этому сообщению Протасьева, подтверждавшему доносы Данилы Забелы¹².

Характеристичны того же времени доносы гадяцкого протопопа Федора Лисовского и чернеца Мгарского лубенского монастыря Дамаскина. Федор Лисовский, впоследствии по воле царя ставший из священника сотником казацким, доносил на гадяцкого полковника Чарныша¹³, что тот во время царского молебна не велел палить из пушек и назначил у себя в полку полковым асаулом запорожца, бывшего в измене, а городничим какого-то козака, во время шведского нашествия подводившего неприятеля к городу Веприку¹⁴.

Донос Дамаскина еще характеристичнее: здесь извет на всех вообще малороссийских жителей, преимущественно же Лубенского полка¹⁵.

¹¹ А именно: канцеляриста Терновского двумя селами в Прилуцком полку, когда вотчим его, батуринский сотник, казнен за измену; канцеляриста Трошинского — одним селом, а этот человек был свойственником Мазепе и отец его умер в Киеве за караулом; сыновьям казненного Нестеренка Скоропадский подарил село Свинопухи; прилуцкому попу Лесеновичу дал универсал на село и мельницу, а этот поп был прежде полковым писарем при Дмитрии Горленке; прилуцкому козаку Якову, присланному некогда Горленком в качестве наказного полковника в Прилуки — подарил два села; сыну Карпеки, Данилу, Скоропадский отдал пожитки бывшего киевского полковника Мокиевского — три села и двенадцать хуторов, тогда как этот Карпекин сын был с женою при Мазепе; и там жена его родила, а воспитанником был шведский полковник; племянник Чечела, казненного за сопротивление русским в Батурине, получил от Скоропадского универсал на село Голубичи в Черниговском полку; некто Сергиенко, бежавший с Мазепой в Турцию и возвратившийся уже по смерти Мазепы, получил в Сосницьком уезде хуторы и мельницы; в Стародубском полку получили села бывший конюший Мазепы Городинский, слуги его Добрянский и Деульский: последнего Мазепа отправлял в Стародубский полк из Ромна возмущать народ; в Нежинском полку на села и мельницы дал Скоропадский универсалы сотнику Пиродскому и полковому асаулу Тарасенку, хотя оба находились в подозрении, а также выдал универсалы на такие же статьи Тополницкому и Самойленку, свойственникам Мазепы, которые во время прихода шведов в Украину находились в Польше, куда были отправлены для воспитания, а родному их брату была отсечена голова в Сумах. В Гадяцком полку получили маестности бывший Мазепин канцелярист Яснопольский и полковой писарь Сытенский, говоривший во время вступления шведского короля в Гадяч поздравительную речь, и еще некто Ращекковский, бывший студент киевской коллегии, никогда, не служивший в козацком войске и неизвестно за что удостоившийся гетманской милости. В Лубенском полку дал гетман универсал на владение селом полковому лубенскому писарю, а он с своим полковником Зеденским находился при Мазепе и явился с повинною уже после полтавского боя. Сверх того, неизвестно, в каких полках получили от гетмана универсалы на села и мельницы: челядник Кочубея Григорович и поп Кулаковский, женатые на дочерях изменника полковника Кожуховского, бывший слуга Мазепы Малашевский, Иван Борза, взятый на полтавской битве и ускользнувший от ссылки, куда бы следовало его отправить, и бывший сотник Иваницкий, подозревавшийся в измене. Наконец, указывалось и на то, что гетман Скоропадский оставил во владении жены сосланного канцеляриста Грицка его маестность. Арх. Юст. Подлинники.

¹² Арх. Юст., кн. № 79—1806, л. 352, 355—357.

¹³ Судьенко. Матер., II, 64.

¹⁴ Судьенко. Матер., II, 215.

¹⁵ «Удивляюсь не по малу, — выражается доносчик, — чому-то государь доверяет нам людям черкасским: оне люди хитры, не можно их дознатися правды, ныне будто-то государю споможенье дают, на подъезды ездют, — только змолвлятися, абы тых людей к себе принять на помочь; бо сами не могут того учинити, так в раду на помочь затыгают запорожцев и турчина, абы государевы войска запропастит. Если государь того вчинити не изволит — побрати полковника лубенского, судию, писаря, асаула полкового Максима Дорощенка, Сухановского, лекаря Косинского, Ничипора

Донос мгарського монаха осталися без наслідків, хоча доносчик не підвергся покаранню за донос, як діялось в давніше часи з доносчиками на Мазепу, коли Мазепа користувався царським довіром. Дійсною оказались тоді доноси на обозного Лубенського полка і на роменського сотника: їх обвиняли в промові дерзких ругательних слів о государі¹⁶. Князь Дмитрій Михайлович Голицын, киевський воєвода, прийняв до уваги слухи о давньому послушанні цих лиц Мазепі вже після відпадення гетьмана від царя, наказав арештувати їх і не хотів випустити їх, як ні просив за них гетьман Скоропадський.

Підготовка тексту до друку і примітки Ю. А. Пінчука

(Далі буде)

сотника військового, а в монастирю игумена і з братом Калеником і з братією палатною, імяны их Филарет, Илия, Савватий, Иларион, Дионисий пятый (казначей по руску) бо в них одна мысль з полковником, также и переяславского полковника со всем улусом узети, а в монастири Межигорском также побрати старших усих: бо были в одном совете: студентов ховают, запорожцов также ховают по монастирях, чернеческими чины покрывають, а по городам, по винницам, по броварням ховаються, также и по степам. Если государь усих их изволит избрати по городам и по монастирям, и в их место русских поставляти, по городам воєвод, а по монастирям законников русских игуменов, наместников духовных, казначеев, писарев, да и сторожу в монастирях лубенском и межигорском, также и в переяславском, также изволте узяти епископов и русских поставляйте; у Києве также по всех поставляйте русских, будете знати и скарбы монастирскии. Бо у них одна думка у всех яко епископов и архимандритов, так и игуменов. Мгарський игумен хитрейший з усих; изволь поискать от востока до запада, то таких не знайти хитрых; бо одно сами хитрыи, а другое братов таких мають хитрейших, бо з Мазепю за брата живали. А они за Мазепу беспрестанно Бога просят; а такие каверзники: коли заочно они, то их секут и рубають, а коли в очи, то на образ гледючи святыми мужами называют! Такие то законники! Если государь изволит Украину под собою держати, то изволте русских людей держати по городам, а то не только Украины ничего будет, але на столици и сам не одержится: если сих часов не похватають их усих, то пождавши оны весны, да зберутся укупу и запорожцов и Орды меж сии люди; тогда им чайти що будет столица их, а не твоя будет. Изволь, государь, во первых гетьмана узяти, изволте духовный чин переменить скоро, скоро, потом... мало пишу, много челом бью. Наинисший слуга и богомолец за государя света великого». Арх. Иностран. Дел 1712, № 52.

¹⁶ Судьенко. Матер., II, 18.

Огляд редакційної пошти

Нинішнього року значно зросла читацька аудиторія «Українського історичного журналу». Як ми вже повідомляли, кількість його передплатників збільшилася, у порівнянні з минулим роком, більше ніж у три рази. Щомісячний тираж «УІЖ»у перевищив 15,5 тис. примірників.

«Географія» поширення часопису охоплює кілька сот міст і сіл — від Ужгорода до Северо-Курильська. Журнал істориків України розповсюджується і в 35 зарубіжних країнах. Принагідно зазначимо, що особливо великий інтерес до «УІЖ»у, судячи з кількості передплачуваних примірників, виявляють науковці США, Канади, Польщі, Західної Німеччини, Японії, Франції.

Звісно, найбільше передплатників ми маємо на Україні. Проте по регіонах їх кількість розподіляється нерівномірно. Мешканці західних областей України виявляють значно більший інтерес до історичного минулого. Найбільше передплатників на Львівщині (2021), слідом йдуть Тернопільська (993) та Івано-Франківська (982) області. З подивом дізнались про те, що низькі тиражі зібрав «УІЖ» на Закарпатті (315) та у Чернівецькій області (233).

У південних та східних областях України становище гірше. Своєрідну «першість» за кількістю передплатників тримає Кримська область (92). Не набув популярності наш журнал і в Миколаївській (298), Запорізькій (220), а також Луганській (209), Херсонській (244) та в деяких інших областях.

Зростання тиражу «Українського історичного журналу» зумовило і зростання читацьких листів. У редакційній пошті зустрічаються різні, часом діаметрально протилежні за своїм змістом відгуки передплатників.

Частина наших дописувачів схвально зустріла ті зміни, що сталися останнім часом у роботі редакційного колективу. Вони з прихильністю поставилися до публікацій на сторінках часопису пам'яток історіографічної спадщини, документальних та науково-дослідних матеріалів. Ось, наприклад, Ю. Д. Вдовцов з Ямпільського району на Вінниччині за дорученням групи вчителів складає подяку редакційному колективу «Українського історичного журналу» за посилення уваги до спеціальних історичних дисциплін. Редколегія має намір продовжувати публікацію таких матеріалів.

В. В. Тугокопюк з м. Луцька передплатником «УІЖ»у став тільки у нинішньому році. Він переконався у правильності свого вибору, оскільки «багато цікавого матеріалу з історії українського народу почерпнув з його сторінок». Разом з тим, він запропонував ширше висвітлювати історію українського козацтва, вміщувати біографічні дані про визначних козацьких ватажків — учасників Визвольної війни українського народу 1648—1654 р., більше розповідати про виникнення Західноукраїнської Народної Республіки.

Р. Дреманин із Львова, очевидно, давній передплатник «Українського історичного журналу», бо вважає, що наш журнал «став трошки цікавішим». У листі до редакції він закликає істориків «писати тільки правду, а не ту демагогію та пропаганду, що проводив сталінсько-брежнєвський режим».

А. Л. Кийко з м. Мурманська передплачує «УІЖ» вже протягом п'яти років, завдяки чому ознайомився з багатьма цікавими публікаціями. Однак, на його погляд, наш часопис недостатньо уваги приділяє висвітленню «найцікавішого періоду в історії України — запорозького козацтва. Я сподіваюсь,— продовжує він,— що цього року читачі «Українського історичного журналу» зустрінуть на його сторінках більше цікавих матеріалів з цієї проблематики. Зокрема, хотілося б більше дізнатися про життєву долю уславленого козацького ватажка Івана Сірка, прочитати про участь запорожців у штурмі Дюнкерка і т. п.» Д. О. Смирнову з м. Краснодар особливо подобаються матеріали, що містяться в рубриках «Документальні розповіді», «На допомогу викладачу історії», «Наш календар».

Цікавого листа редакція одержала від О. О. Гринька з м. Дніпропетровська. Його радує поява в журналі таких праць, як «Нестор Махно: Звивисті стежки політичного авантюриста», «Мазепа», «Політична діяльність Володимира Винниченка». Разом з тим, дописувач вважає занадто розтягнутою подачу про Махна: «Невже редакція вбачає у цьому засіб (чи стимул?) для більшої зацікавленості читачів? Якщо це так, то ви помиляєтесь. Навпаки, така невиправдана розтягненість викликає лише роздратування, знервованість. Хотілося б, щоб редакція врахувала цей закид». О. О. Гринько висловлює жаль з приводу того, що на сторінках журналу з'являються такі «неісторичні» статті, як: «Вироблення сучасного економічного мислення в керівних кадрах» (автор Грущенко І. П.), «XIX Всесоюзна партконференція і вдосконалення міжнаціональних відносин», «Перебудова і проблеми молоді» (Цибух В. І.), «Деякі питання перебудови партійної роботи: досвід і проблеми» (Лукін С. Ф.), «Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови» (Бушин М. І.). Нарікання на спрощений, малоцікавий і сухий виклад статей з історико-партійної тематики містяться в багатьох читачьких листах. Саме через цю обставину розчарувався в «Українському історичному журналі» М. С. Мартинюк із селища Кути Косівського району Івано-Франківської області. Він навіть радить переіменувати часопис на «Партійно-історичний журнал». Безперечно, автори цих листів багато в чому мають рацію. Однак слід зауважити, що «УІЖ» є органом двох установ — Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Отже, редакція зобов'язана надавати журнальну площу для публікації матеріалів з історико-партійної тематики. А що пропонують представники цієї галузі — інша справа...

Автори інших листів більш стримані у своїй оцінці «УІЖ»у. Наприклад, М. С. Левицький з м. Николаєва так розпочинає свого листа до редакції: «Цього року я вперше передплатив ваш журнал і, чесно кажучи, великого задоволення не одержав... Хочу вас просити, щоб ви частіше зверталися до історії України доби феодалізму, запровадили рубрику «Відповіді на запитання читачів». Що ж, побажання, справді, слушні. Вже в 10-му номері ми вмістили відповіді на конкретні запитання, що їх ставлять у своїх листах наші читачі. Крім того, з урахуванням побажань наших передплатників ми замовляємо статті історикам — фахівцям з того чи іншого періоду вітчизняної історії.

Співробітник Львівського держуніверситету, фізик за фахом, І. М. Пиндзин зробив критичний аналіз статті, вміщеної у цьогорічному лютневому номері під рубрикою «На допомогу викладачу історії». Його побажання авторам «Українського історичного журналу», всім історикам: «Писати справді історію, а не новітні карамзінські байки».

Ми сподіваємося, що наші колеги, історики партії, зроблять певні висновки з цих зауважень і готуватимуть статті, які викличуть інтерес громадськості.

Цього року вперше передплатив наш журнал В. В. Флуд із селища Воловець на Закарпатті. Його невдоволенню тематикою публікацій, вміщених на сторінках «УІЖ»у, немає меж. Він вважає нецільною публікацію твору М. І. Костомарова «Мазепа», ставить під сумнів вартість документальних матеріалів про голод 1933 року на Україні тощо. Не знаходить «справжньої історії України» на сторінках часопису і ветеран Великої Вітчизняної війни та праці П. І. Кукса з м. Узин. Він закликає редакцію більше уваги приділяти висвітленню стародавньої історії, а не тільки подій і явищ радянського періоду. На його думку, «УІЖ» не повинен бути елітарним журналом, розрахованим тільки для науковців. З цією метою він радить вміщувати ілюстрації — портрети визначних історичних діячів України, її краєвиди тощо. На жаль, за умовами договору з друкарнею редакція таких можливостей не має. У редакційній пошті є чимало листів з пропозиціями та побажаннями щодо вдосконалення роботи «Українського історичного журналу», зокрема, розширення його тематики. Так, А. Коваленко з м. Конотопа бажав би побачити на сторінках часопису твори М. Грушевського, М. Аркаса, працю М. Костомарова «Богдан Хмельницький». Як ми вже повідомляли, редакція має намір продовжити публікацію кращих пам'яток історіографічної спадщини.

М. Р. Давиденко з міста Красний Луч на Луганщині відзначає: «У цілому на сторінках «Українського історичного журналу» публікуються цікаві і корисні матеріали». Разом з тим, він звертає увагу редакції на необхідність більш детального висвітлення маловідомих сторінок стародавньої історії України, зокрема, пропонує вміщувати невеликі нариси про побут та звичаї східних слов'ян до і після «хрещення Русі», про становлення і розвиток українського козацтва. Принагідно зауважимо, що переважна більшість пропозицій, які надходять до редакції, стосується саме тематики українського козацтва. Так, В. Ф. Яровий з с. Н-Воскресенівки Херсонської області хоче дізнатися, «хто і коли був гетьманом і як його величали, коли була збудована Запорозька Січ і за яких обставин її зруйнували». А. С. Климак з с. Дубовий Гай на Хмельниччині звернувся з проханням «опублікувати хронологію і короткі автобіографічні відомості про українських гетьманів і кошових отаманів Запорозької Січі». М. В. Лялько з м. Миколаєва цілком правомірно ставить питання про необхідність увічнення пам'яті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського, 300-річчя з дня народження якого відзначається нинішнього року. Подібні пропозиції містяться мало не в кожному листі, що надходить на адресу редакції. Враховуючи таке зацікавлення читачів, редакція звернулася до фахівців з відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР з проханням підготувати відповідні матеріали для журналу. Вони будуть вміщені в одному з найближчих номерів «УІЖ»у.

У багатьох листах читачі просять нас публікувати першоджерела з історії України. О. М. Щетинін з м. Запоріжжя пропонує, наприклад, завчасно анонсувати тематику джерел, що готуються до друку, і видавати їх у майбутньому окремим додатком. Ми добиваємося дозволу створити такий додаток у вигляді «Бібліотечки «Українського історичного журналу», але, на жаль, поки що без результату.

С. І. Куцан з с. Хриплин на Івано-Франківщині пропонує час від часу вміщувати в журналі універсали Богдана Хмельницького та інші документи. Редакція зацікавилася цією пропозицією. Її реалізацію плануємо розпочати з публікації статей Переяславської угоди 1654 року. Підготовка цього матеріалу до друку вже розпочалася.

Отже, ми вдячні всім нашим дописувачам за увагу до «Українського історичного журналу». Висловлені вами, шановні читачі, критичні зауваження та побажання сприятимуть удосконаленню роботи редакційного колективу часопису.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КРЫМ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ.

М.: Мысль.— 1988.— 112 с.

Загальновідомим є той великий інтерес, що його виявляють до минулого та сучасного Кримського півострова мільйони наших співвітчизників, а також багато іноземних громадян. До недавнього часу існували різного роду «білі плями» та «недоторкані» теми у його історії, які старанно замовчувалися у більшості доступних масовому читачеві видань з питань кримської історії.

Тому появу рецензованої книги, відповідальними редакторами якої стали доктори історичних наук С. Г. Агаджанов та А. М. Сахаров, було зустрінuto з інтересом. Адже в ній після більш як сорокарічного мовчання на повний голос зазвучала історія Кримського ханства, з'явилися раніше невідомі чи «забуті» імена, події, факти. У створенні цієї порівняно невеликої книги взяли участь 12 науковців, які досить системно висвітлюють історію Криму, охопивши в основному майже всі найважливіші її події.

Книга, очевидно, буде перевидана і, звичайно, з певними змінами, уточненнями, доповненнями. У зв'язку з цим хотілося б висловити ряд міркувань та деякі зауваження, сподіваючись, що вони виявляться корисними і будуть тією чи іншою мірою враховані авторами.

Насамперед, викликає подив прихильність творців книги далеко не кращій традиції, закладеній на початку 20-х років добре відомою «Русской историей в самом сжатом очерке» М. М. Покровського і потім підхопленій, на жаль, не тільки авторами шкільних підручників. Внаслідок цього кілька поколінь наших співвітчизників були відчужені від справжньої історії своєї Батьківщини, у своїй більшості мають досить поверхові та неповні уявлення про її чудове, повне героїзму минуле. Прикро, коли те ж саме має місце і в період перебудови. Тим паче — у висвітленні історії Криму. Зокрема, унікальному й своєрідному ранньому етапові розвитку півострова, що тривав понад 400 тис. років і характерний появою своєрідної культури, у рецензованій книзі приділено... 4 рядки. А чудова античність, що яскраво розквітла і на Боспорі, і в Херсонесі, та яка залишила значну кількість найрізноманітніших пам'яток і дала приклади не тільки нового державного ладу, а й класичних демократичних інститутів, удостоїлася лише півтора сторінок. Спеціальні ж праці з цієї тематики, як правило, розраховані на фахівців і далеко не завжди доступні масовому читачу — тому самому, на якого й орієнтована рецензована книга. Обмеженість обсягу видання у даному разі не

може бути виправданням, оскільки у ньому є ряд сюжетів, які не є обов'язковими у даному контексті, наприклад, матеріал на сс. 100—101.

Внаслідок цього постраждала не тільки давня історія. Як зазначалося в рецензії на це ж видання, вміщеній 14 жовтня 1988 р. у газеті «Правда», в книзі не знайшлося місця хоча б для нагадування про ту революційну та державну діяльність, що її проводив у Криму відомий діяч більшовицької партії, рідний брат В. І. Леніна — Д. І. Ульянов. Те ж саме можна сказати стосовно таких імен, як Ю. П. Гавен, Р. С. Землячка й інших діячів. Вважаємо, що під час доопрацювання книги з метою перевидання бажано було б краще продумати її структуру, більш рівномірно розподілити її обсяг за історичними етапами, темами, сюжетами, дещо повніше представити діяльність революціонерів, визначних осіб і такі унікальні явища кримської історії, як «печерні міста», генуезькі колонії тощо.

Крім того, загальне приємне враження від добре стилістично опрацьованого і викладеного матеріалу дещо псується від багатьох неточностей, огріхів, непояснених авторами суперечливих положень. Так, уже у передмові зазначено що, починаючи з епохи античності, Кримський півострів називався Таврікою за назвою одного з давніх племен, які населяли його (с. 4). Але ж існує й інший погляд щодо цього: племена таврів одержали свою назву за найменуванням гір Тавру, де вони в основному мешкали, а самі гори — за аналогією з малоазійським Тавром, відомим давнім грекам значно раніше. Саме слово «тавр» (від грецької «таурос») означає «бик», на якого, очевидно, була схожою одна з гір гряди. Так що важко сказати з цілковитою упевненістю, яка з назв була первинною. Без спеціального застереження вищеведене твердження викликає подив. Так само як і фраза на тій же сторінці: «Найдавнішим населенням Криму були кіммерійські та скіфські племена — вихідці з Північного Причорномор'я». У такій редакції вона є помилковою. Це стосується і повторного нагадування на с. 8 про те, що найдавніше населення Причорномор'я й Криму склалося з напівосілих та кочових племен, відомих під загальною назвою кіммерійців. Вони мешкали там на межі II і I тисячоліть до н. е. Однак слово «найдавніше» має цілком визначений зміст. А попереднє процитованій фразі речення містить інформацію про заселення даного краю людиною вже в епоху кам'яного віку (с. 8), тобто набагато раніше. Звідси очевидно: відповідна фраза мала містити уточнення про те, що згідно з повідомленнями античних письмових джерел найдавнішим населенням Криму були кіммерійці.

Далеко не однозначним є також твердження, вміщене у книзі, про те, що скіфи — вихідці з Північного Причорномор'я. Як відомо, питання про їх походження досить складне. Якщо, на думку деяких учених, частина скіфів могла бути й місцевого походження, то значна більшість дослідників вважає, що основна їх маса перекочувала у Північне Причорномор'я із сходу на межі VIII—VII ст. до н. е.

Важко знайти пояснення тому, що у рецензованій праці датою оволодіння Херсоном князем Володимиром вважається 989 р. (с. 16). Відомо, що ця подія передувала хрещенню самого Володимира Святославича в цьому місті, його весіллю з візантійською принцесою Анною, їх багатоденній подорожі з почетом і охороною до Києва, де потім й відбулося хрещення Русі. Зрозуміло, що переведення дат з давньоруського на сучасне літочислення — складна справа, що іноді допускається коливання у той чи інший бік на 1 рік. Проте якщо вже офіційною датою прийняття християнства на Русі визнано 988 р., то, безумовно, необхідне пояснення: чому в книзі вказано іншу дату.

Так само не зовсім зрозуміло є безапеляційність твердження про те, що у 1223 р. загопи монгольських темників Джебє і Субедєя вторглися в Крим і пройшли «весь півострів з півночі на південь» (с. 18) у напрямі до Судака. Потім, «взявши та пограбувавши місто, монгольські загопи покинули півострів, попрямувавши в Центральну Азію» (с. 18). Ще з шкільного курсу історії відомо, що із завойованої ним Середньої Азії Чингісхан направив загопи названих темників у розвідувальний похід на захід. Обійшовши з півдня Каспійське море, вони вдерлися у закавказькі держави, а далі вийшли на простори половецьких степів і вторглися в Крим. Постає запитання, звідки? Переважна більшість дослідників вважає, що з Тамані, через Керченську протоку. Деякі науковці припускають можливість вторгнення двома шляхами з Тамані (основна маса монгольських військ) і через Перекопський перешийок. І лише окремі історики твердять, що монголи у 1223 р. увійшли в Крим з півночі. Перші одним і, мабуть, головним з доказів своєї версії вважають, що у протилежному разі кочівникам було б недоцільно повертатися з Криму пройденим раніше шляхом. Бо перед загонами хан поставив як головне саме розвідувальне завдання. Інші дослідники відзначають можливість форсування протоки кіннотниками і тому твердять, що монголи обійшли Азовське море з півночі і потім вторглися в Крим. У зв'язку з тим, що конкретних доказів жодної з версій нема, варто було б вказати в книзі на існування різних точок зору з цього питання чи обґрунтувати свою.

До тих недоліків, які мають місце у книзі, слід віднести й те, що під час першої згадки про готів (с. 13) автори не пояснили, звідки ці племена з'явилися на півострові. Це тим більше необхідно, що тривалий час наявність готів у Криму або заперечувалася, або у кращому разі замовчувалася. Незрозумілим для багатьох читачів є також згадування на с. 17 про

Трапезундську імперію. Тут слід було б дати більш логічне пояснення.

Зустрічається у книзі й ряд неприпустимих для такого роду видань фактичних помилок. На с. 7 зазначається, що в Криму «проживають і татари, яких налічується 13 тис. чол.». Не говорячи вже про те, що вимагається уточнення — про яких саме татар йдеться (казанських, астраханських, сибірських чи кримських), авторам та редакції слід було б зважити на офіційні дані, опубліковані в 1987 р. А в них чітко вказувалося, що на той час у Криму проживало 20 тис. кримських татар. На с. 14 стверджується, що в 90-х роках VIII ст. у Південній Тавриці «відбувається повстання проти місцевих властей. Повстанці звертаються за військовою допомогою до хозар». У зв'язку з цим хотілося б зазначити таке. У VIII ст. у зазначеному регіоні відоме тільки одне повстання — так зване повстання Іоанна Готського. Проте, поперше, воно відбулося у 787 р., тобто у 80-х роках VIII ст. По-друге, очолювали це повстання єпископ Готії (південного берега Криму) Іоанн — великий «князь церкви» — та володар Доросу — світський князь, навколо яких згупувалися ще кілька феодалів Таврики. То ж проти яких «місцевих властей» було підняте повстання? По-третє, даний виступ (і це варто було б відобразити в книзі) був антихозарським. Таким чином, теза про звернення повстанців за військовою допомогою до загарбників-хозар (до того ж іновірців) явно помилкова. На с. 15 містяться згадки про поселення Гірітака, Ельтіген, Ілурат, що існували у VIII—IX ст. Насправді ж перша виникла у VI ст. до н. е., а останній — у I ст. Тобто тут має місце значне розходження в хронології.

Такі приклади можна було б продовжити. На жаль, вони характерні не тільки для перших розділів книги, які розповідають про ранній період кримської історії. Звернемося хоча б до останнього розділу видання — «Кримська область в умовах дальшого розвитку соціалізму в СРСР». Опускаючи питання про правомірність нині такої назви, звернемося до деяких помилок та хиб, які мають місце у цьому розділі.

Двічі (на с. 96 і 97) колишній директор Кримської астрофізичної обсерваторії академік А. Б. Северний, який помер набагато раніше від виходу книги в світ, проте згадуваний у ній як живий, названий Северським. Ця неточність зовсім неприпустима, бо Георгій Северський був одним з керівників партизанського руху в Криму в період Великої Вітчизняної війни, є автором кількох книжок та широко відомого телесеріалу «Ад'ютант його превосходительства». Така «накладка» створює враження, що партизанський командир, письменник і академік — одна й та ж особа. На с. 97 замість назви гори і пам'ятника Ак-Кая, що означає «Біла скеля», надруковано «Ак-Кія», що нічого не означає. На с. 98 серед тих газет, що видаються нині в області, названо «Курортную газету», яку вже давно перейменовано на «Советский Крым». Є також ряд інших помилок, пов'язаних із сучасними і колишніми назвами різних

районів та населених пунктів півострова.

На закінчення хочеться висловити надію, що під час перевидання книги авторським колективом будуть враховані висловлені нами побажання й зауваження, що

дасть змогу підвищити якісний рівень цього цікавого в цілому видання.

Одержано 26.01.89.

К. К. КОГОНАШВІЛІ (Сімферополь)

С. Р. ЛЯХ.

**НАЙМАНА ПРАЦЯ
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ
УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕПУ.**

К. : Вища шк., 1990.—127 с.

Історія волелюбного українського народу з його героїчним минулим, багатими традиціями та звичаями завжди привертала увагу дослідників. Незважаючи на велику кількість друківаних праць і збірників документів, інтерес до неї за останні роки надзвичайно зріс. У цьому зв'язку нового осмислення вимагають ті сторінки вітчизняної історії, які до недавнього часу висвітлювалися однобічно або ж зовсім замовчувалися.

Особливої актуальності набули нині проблеми економічного, соціально-політичного та національного розвитку України 20—30-х років. Цей складний період, сповнений драматичними і трагічними подіями, викликає найбільше суперечливих думок. У радянській історіографії його розглядали не інакше, як непримиренну боротьбу двох протилежних тенденцій розвитку суспільства того часу — капіталістичної й соціалістичної. Така оцінка, насамперед, позначилась і на висвітленні перспектив соціально-економічного прогресу українського села. Всі прогресивні форми господарювання, які виявили себе в умовах непу, історики відносили до організаційних передумов «соціалістичного наступу» в сільському господарстві. Так, кооперація (підприємство цілком соціалістичне) стала розглядатися як проміжна ланка на шляху до виробничого кооперування селян, тобто до суцільної колективізації. Науково обгрунтовані методи й форми розвитку сільського господарства, які не відповідали основним догматам сталінської теорії колективізації, офіційна політика та історіографія не визнавали. Праці провідних учених 20-х років заборонялися, а їх автори були репресовані. Насамперед, це стосується фундаментальних досліджень О. В. Чайнова і його однодумців та прихильників з України — професорів К. С. Кононенка, І. П. Короткова, К. Г. Маньківського, О. К. Філіповського, М. В. Соловейчика та ін. Без вивчення їх теоретичної спадщини, на нашу думку, соціально-економічна історія українського селянства виглядатиме однобічно.

В літературі, у тому числі й науковій, яка вийшла з друку останнім часом, дещо ідеалізується роль непу в житті селянства 20-х років. Дехто розглядає той період як своєрідний «золотий вік» селян, що нібито став можливим завдяки чудодійному впливові системи ринкових відносин і приват-

ного сектору. Ніхто не заперечує економічної ефективності непу, його ролі й значення в піднесенні продуктивності сільсько-господарського виробництва. Слід, однак, зауважити, що за строкатими вітринами приватних крамниць та розмаїттям ринкових полицок було й інше: голодне лихоліття 1921—1923 рр., масове безробіття, страйки робітників і незадоволення селян наслідками економічної політики, аграрне перенаселення, страшна посуха і недорід 1924 р. та 1928 р., безпритульність дітей. Більше того, наприкінці 20-х років в окремих південних районах України розпочався голод як наслідок діяльності хлібозаготівельної комісії на чолі з Молотовим. Не слід забувати і про спад виробництва зерна й хлібозаготівельну кризу, що сталися через хибну економічну та соціальну політику попередніх років.

Виразником гостроти соціально-економічних відносин на селі в умовах непу була наймана праця. Вивченню цього суперечливого, неоднозначного явища і присвячена рецензована монографія С. Р. Ляха. Автор прагнув показати вплив Жовтневої соціалістичної революції на характер використання найманої праці в сільському господарстві, проаналізувати кількісний склад наймитів, виявити джерела їх поповнення, висвітлити виробничу та суспільно-політичну діяльність робітників радгоспів, умови їх життя й побуту. Слід зазначити, що це дослідникові вдалося. Привертає увагу аналітичність його підходу до з'ясування поставлених при дослідженні питань. Джерелознавчою базою монографії стала велика кількість документів, які досі не використовувались істориками. Автор переконливо показав, що основною причиною існування найманої праці, особливо на початку 20-х років, була не кількість землі в подвірному користуванні селян, а відсутність у них робочої худоби та реманенту для її обробітку. Тому селяни змушені були здавати землю в оренду, поповнюючи армію наймитів. Ця закономірність і водночас своєрідність соціально-економічного розвитку українського села не є новою для дослідників. Однак у рецензованій книзі вона розглядається комплексно. Автор простежує динаміку зростання найманої праці в усіх галузях сільського господарства, аналізує кількісний склад робітників радгоспів по окремих секторах.

Розглядаючи вплив Жовтневої соціалістичної революції на чисельність та умови праці наймитів, дослідник зазначає, що ліквідація поміщицького землеволодіння дала їм змогу змінити свій соціальний статус — перейти до розряду селян, які самостійно господарювали на власній землі. Наділення наймитів землею сприяло значно-

му скороченню їх кількості порівняно з довоєнним часом. Проте громадянська війна і господарська розруха вкрай загострили соціальне становище наймитів. Їх чисельність знову зростає. Це було особливо помітно у господарствах підприємницького типу на півдні України, які мали великі площі під технічними культурами. Саме вони стали основними наймачами робочої сили. Серед наймитів переважали місцеві селяни, «зайшлих» було значно менше. В сільських громадах по найму працювали здебільшого жінки й підлітки, а також малолітні.

Автор простежує основні моменти економічної та правоохоронної політики Радянської держави, вплив законів про землю і працю на характер використання наймитів у радгоспах, колгоспах, земгромадах та одноосібному селянському господарстві. Крім трудового законодавства, функції контролю поклалися і на Всеробіземліс — профспілкову організацію робітників землі і лісу, яка слідувала за умовами праці наймитів, проведенням їх соціального страхування, розрахунками господарів з ними згідно з договором. На жаль, автору не вдалося відтінити той факт, що фінансово-економічні обмеження щодо господарств підприємницького типу поступово вели до вилучення коштів у сільського населення.

Поряд з виробничою діяльністю сільсько-господарських робітників у книзі висвітлюються і маловивчені проблеми радгоспного будівництва, зокрема показано наслідки переходу радгоспів на госпрозрахунок. Велика джерельна база дала можливість автору проаналізувати деякі відмінності в умовах праці та побуту робітників радгоспів і наймитів, які працювали в селянських господарствах.

Рецензована монографія не позбавлена, однак, певних недоліків та упущень. Наш погляд, автору слід було ширше ви-

користати листи наймитів до державних, господарських, профспілкових і громадських організацій, до редакцій газет та журналів. Саме вони є тим джерелом, яке розповіло б про складні сторінки з життя наймитів. Книга переважана великою кількістю цифрового матеріалу. Слід звернути увагу на неточність деяких висновків щодо хронологічних рамок функціонування нової економічної політики. На нашу думку, в 1929 р. не було розвитку сільського господарства на принципах непу і вже не діяли економічні фактори управління народним господарством. Злам непу розпочався з січня 1928 р., тобто з часу повернення до продрозверстки, коли почали використовуватися надзвичайні судові заходи в ході хлібзаготівель, по суті, вживаються позаекономічні методи. Влітку 1929 р. була ліквідована сільськогосподарська кооперація, з'явилася карткова система («заборні книжки») розподілу хліба в містах. Протягом того ж року бурхливими темпами здійснювалася колективізація сільського господарства і від непу залишилися тільки спогади. Мабуть, автору варто було б дещо критичніше оцінювати такі соціально-економічні явища, як суцільна колективізація та політика наступу на куркуля.

Однак ці міркування та зауваження не зменшують наукового рівня монографії С. Р. Ляха, яка є оригінальним дослідженням однієї з актуальних проблем історії соціально-економічного розвитку українського села. Рецензована книга викличе інтерес у викладачів вузів, студентів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історичним минулим України.

В. І. МАРОЧКО (Київ)

Одержано 17.05.90.

А. В. Гонтарь.

**ГОРОДСКИЕ СОВЕТЫ УКРАИНЫ:
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ
(20—30-е годы).**

К.: Одесса: Выща шк., 1990.— 204 с.

Історія Рад — один з напрямів радянської історичної науки, який нині став особливо актуальним. І не тільки тому, що оновлений лозунг «Вся влада Радам!» визначає політичну стратегію партії, а й тому, що через їх історію, насамперед, висвітлюються всі головні етапи розвитку нашого суспільства, розкриваються лєнінська концепція перехідного періоду, драматичні, а подекуди трагічні сторінки її деформації.

Історіографічні традиції вивчення проблеми Рад беруть початок з 20-х років. Незважаючи на тривалість за часом, вони, однак, мають серйозні прогалини у фактології, розкритті історичної правди. Проблемний підхід до досліджуваної теми дає можливість автору розглядуваної книги

розкрити загальні закономірності процесу становлення і розвитку Рад та його конкретно-історичні особливості на Україні.

Монографія О. В. Гонтара, безсумнівно, — крок уперед у поповненні фактологічної бази вивчення даного питання. Це важливо ще й тому, що проблема непу, яка є такою актуальною в наш час, вимагає перегляду догматичних формувань, відмови від суб'єктивного бачення історичного процесу, розкриття ще невідомих і невивчених сторінок історії. Хронологічні ж рамки рецензованого дослідження — 1921—1941 рр. — охоплюють період непу.

Книзі притаманна струнка, науково-аргументована архітектоніка. Автор послідовно розкриває комплекс проблем, пов'язаних єдиною концепцією.

Висвітлюючи питання формування і розвитку міських органів влади Радянської України, автор розповідає про активізацію діяльності Рад після доби «воєнного комунізму», коли адміністративно-командна система диктувалася умовами громадянської війни. Цілком слушною є його думка про

те, що у 20-ті роки з'являються вперше ознаки деформації ленінських принципів радянського будівництва, коли Ради великих міст не мали своїх виконкомів і президій і керівництво ними здійснювали губернські та окружні власті, звичайно, адміністративно-директивним шляхом. Автор підкреслює, що ідея «оживлення» Рад належить В. І. Леніну і є складовою частиною його концепції непу.

Інтерес викликає періодизація, запропонована дослідником. На першому етапі (1921—1925 рр.), на його думку, завершився процес утворення міських Рад і формування їх законодавчої основи. На другому — (1925—1930 рр.) відбувалося розширення їх компетенції в зв'язку з розвитком індустріалізації. На третьому — (1930—1939 рр.) закінчилося утворення структури міськрад як органів управління містом.

При деякій умовності цієї періодизації та аморфності її другого етапу (навіть чи однозначно можна говорити про індустріалізацію) можна прийняти авторську позицію. Тим більше, що далі О. В. Гонтар слушно відзначає, що адміністративно-командна система звужувала демократичний характер Рад, негативно відбивалася на механізмі розвитку радянського будівництва.

Автор скрупульозно аналізує виборчу систему й вибори до міських Рад у 20—30-ті роки з урахуванням їх специфіки. У цьому зв'язку слід відзначити, що, на наш погляд, він надто захопився нормативними документами, приділивши їхньому аналізу забагато уваги.

Парторганізації активно допомагали Радам, хоча мали місце численні факти їх безпосереднього втручання в діяльність радянських органів і підміни їхніх функцій. Це також відзначається у рецензованому дослідженні.

Науково-пізнавальний інтерес викликає характеристика соціальної структури депутатського корпусу. Складені автором узагальнюючі таблиці й зроблені підрахунки свідчать про те, що активність виборців (участь їх у виборах) повсякденно зростала, збільшувалася кількість робітників і селян у Радах. За своїм складом вони були інтернаціональні. Разом з тим, як зазначається у монографії, поняття «вибори» було відносним. Голосування відбувалося безальтернативно, формально. Особливо це виявилось під час репресій 1937—1938 рр. У 1939 р. робітники серед депутатів місцевих Рад становили лише 10,9%. Кандидатури готувалися завчасно, проходили «всвятчення» у партійних комітетах, а в кабінети для голосування виборці взагалі не заходили. Формула «блок комуністів і безпартійних» вуалювала фактичне відчуження людей від вільних, демократичних виборів.

Висвітлюючи діяльність міських Рад, О. В. Гонтар охоплює багатогранне коло питань: управління промисловим виробництвом, заходи щодо підвищення життєвого рівня трудящих, діяльність у галузі культурного будівництва тощо. Він вводить до наукового обігу багато невідомих фактів, називає нові історичні персоналії.

На нашу думку, варто було більшою мірою розширити документальну базу для показу репресій 30-х років, визначити джерела страхітливих трагедій за сталінського режиму, організованих владою свідомо, підкреслити їх надзвичайно негативний вплив на принципи та характер радянського будівництва. При висвітленні даного питання в монографії можна знайти багато нових фактів, чимало конкретних статей, імен. Однак, можливо, розширення історико-біографічних довідок про цих людей надало б більшої аргументованості в характеристиці цього надто складного й трагічного періоду нашої історії, місця та ролі в ній Рад, що ставали додатком партійно-бюрократичного апарату.

Українська РСР, як і інші регіони СРСР, мала свої особливості в радянському будівництві. Дослідник розкриває їх відповідно до загальної періодизації історії нашої країни. Йдеться про активну творчість мас у Радах, і водночас про дрібно-буржуазний вплив в окремих з них, про їхню здатність охопити у своїй діяльності комплекс важливих проблем і поряд з цим невміння багатьох місцевих радянських органів бачити головне в своїй роботі.

Автор звертає увагу і на загальні труднощі досліджуваного періоду. Він прагне, наприклад, з'ясувати причини, що призвели до відходу від ленінських принципів будівництва соціалізму; зрозуміти, чому Ради не стали тією силою, яка спираючись на творчість та активність мас, здатна була б зупинити цей процес; дослідити, яку роль відіграли радянські органи у подоланні бюрократизму; показати, як розвивалася криза політичної та державної влади і відбувався процес зрощування партійного й державного апарату, особливо в період сталінської «революції зверху», тощо.

У монографії наявна серйозна джерельна база: архіви, преса, документальні видання, мемуари. О. В. Гонтар дослідив матеріали 4 центральних та 19 обласних партійних і державних архівів. Разом з тим хотілося б відзначити, що прагнення автора відшукати всі сторінки минулого, які залишилися поза увагою дослідників, іноді призводить до зайвої деталізації, надмірної конкретизації при висвітленні окремих подій.

Нині деякі історики та письменники прагнуть перестрибнути наукові бар'єри у вивченні минулого, підмінити розрізненими фактами суть проблеми, збочитися на концепції кон'юнктурного характеру. О. В. Гонтар, на наш погляд, зумів цього уникнути.

При створенні монографії перед автором виникало немало труднощів. Складні загальноісторичні питання в ряді випадків ґрунтовно впливали на конкретні факти. І все ж, мабуть, автору слід було б більшою мірою над цим задуматися, щоб відповіді на питання щодо можливості уникнення як «надіндустріалізації» з її втрацями та жертвами, так і «сталінської колективізації» з її жахливими трагедіями.

Виникають й інші питання, що стосуються проблеми місця та ролі Рад. Деякі з них автор висвітлює однозначно, напрям-

лад, про так званий «правий ухил» або визвольну місію Червоної Армії в 1939 р. Навряд чи нині в оцінці нашого минулого переконаливим є докази, які наводить О. В. Гонтар.

Можна зрозуміти автора: оволодіння фактами, розширення фактологічної бази необхідні в такій роботі. І це його заслуга. Однак, можливо, варто було б звужити хронологічні рамки дослідження. Адже період з 1921 р. до 1941 р.—це величезний масив для перегляду багатьох позицій, відмови від стереотипних інтерпретацій історії радянського будівництва в нашій країні. Всі ці зауваження та побажання можуть бути враховані автором під час дальшої розробки даної проблеми.

Л. Ф. Болтенкова.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ В ДЕЙСТВИИ.

М.: Мысль, 1988.— 222 с.

Проблема міжнародних відносин посідає чільне місце серед комплексу складних питань, що їх необхідно розв'язати в процесі перебудови, радикального оновлення соціалізму. З огляду на це першорядного значення набуває дослідження історичного досвіду Комуністичної партії і Радянської держави у розв'язанні національного питання, зокрема політики й практики стосовно національних меншостей у Радянському Союзі. Тому слід усіляко вітати появу праці Л. Ф. Болтенкової.

Хронологічні рамки рецензованого дослідження обмежені 20—30-ми роками. Однак, коли того вимагає логіка подання матеріалу, в ньому аналізуються явища національного життя суспільства й на інших етапах його розвитку, включаючи сьогодення.

Дослідження має ґрунтовну джерельну базу. Автором проведено велику роботу по систематизації статистичного матеріалу. 15 таблиць, в яких він узагальнений, дають можливість читачеві краще сприйняти інформацію про національний склад робітничого класу в союзних і автономних республіках у міжвоєнний час (табл. 12), органів їх влади й управління (табл. 1, 3, 4), а також участь національних меншостей у роботі партійних, державних та господарських органів (табл. 5—9). Таблиці, що їх подає у монографії, можна використати для порівняння показників господарської діяльності національних меншостей та корінного населення в різних республіках (с. 126). Вони допоможуть також скласти уявлення про забезпечення їх реманентом, худобою (табл. 13, 14), про вжиті партією та урядом заходи, спрямовані на охорону здоров'я національних меншостей (табл. 15). Дослідження Л. Ф. Болтенкової містить також великий цифровий матеріал, що не увійшов до таблиць і аналізується нею у ході розгляду тих чи інших аспектів політики стосовно національних меншо-

стей у міжвоєнний час. Насиченість праці статистичними даними вимагала від автора вмілого оперування ними. На жаль, не всюди їй вистачило при цьому почуття міри. Іноді фактичний матеріал зовсім або майже зовсім не коментується. Від цього дослідження багато втратило.

Складається враження, що над Л. Ф. Болтенковою ще тяжіють схеми часів застою. Гак, зокрема, дуже спірним є її твердження про те, що проблему національних меншостей в СРСР було розв'язано вже наприкінці 30-х років. З цим аж ніяк не можна погодитися. Адже фактично вона вирішувалася лише протягом якихось десяти років (з кінця відбудовного періоду), коли йшов пошук організаційних форм роботи, гостро стояла проблема підготовки кадрів з нацменшостей. Розв'язання всіх цих складних питань потребувало копійки наполегливої праці, неухильного втілення в життя ленінської національної політики. Однак процес цей був штучно перерваний наприкінці 30-х років. Навряд чи це можна вважати «вирішенням» проблеми.

**М. Ю. РАКОВСЬКИЙ (Одеса),
Л. О. КАТУШКОВА (Одеса)**

Одержано 13.08.90.

Взагалі Л. Ф. Болтенкова широко використовує термін «ленінська національна політика», хоча стосовно періоду другої половини 20-х—30-х років це не може не викликати серйозних заперечень. Адже навіть офіційно тоді вживався термін «ленінсько-сталінська національна політика», що, зрештою, маскував національну політику сталінщини, яка дедалі більше розходилася з настановами В. І. Леніна у розв'язанні національного питання і фактично була втіленням у життя горезвісної теорії «автономізації». На жаль, автор обминає болючу проблему «Сталін і національна політика 20-30-х років». Навіть не згадується, що свого часу Сталін очолював Наркомнац РСФРР. Все це істотно знижує цінність дослідження Л. Ф. Болтенкової.

Значну увагу в рецензованій праці приділено спеціальним методам роботи серед нацменшостей, конкретним шляхам і засобам залучення їх до соціалістичного будівництва. В монографії зроблено спробу

Значну увагу в рецензованій праці приділено спеціальним методам роботи серед нацменшостей, конкретним шляхам і засобам залучення їх до соціалістичного будівництва. В монографії зроблено спробу

дати дефініцію поняття «національні меншості», спираючись на лєнінські висловлювання з цього приводу. Л. Ф. Болтенкова дійшла висновку, що воно охоплює всі ознаки — географічні, історичні, етнічні, кількісні. При цьому наголошується, що цей термін «працював» лише за певних історичних умов. І далі робиться висновок, що він «перестав офіційно вживатися наприкінці 30-х років, тобто коли проблема була вирішена» (с. 16). Проте це категоричне твердження суперечить тому, що автор пише далі, а саме: «...В національних відносинах існує таке питання, яке, хоча і в новій якості, все ж зберігається від етапу до етапу. Його і слід вважати особливим питанням. Щодо нього не можна застосувати слова: «вирішено остаточно й беззастережно» (с. 17).

У монографії предметно, із знанням справи висвітлюється питання будівництва союзних і республіканських державних органів у справах нацменшостей. Як підкреслює Л. Ф. Болтенкова, саме через ці органи Комуністична партія і Радянський уряд здійснювали національну політику, добиваючись фактичної рівності всіх національностей, ліквідації національної ворожнечі. Позитивним є те, що залучено дуже багатий документальний матеріал з архівних фондів різних республік країни. Проте бажано було б, якби він був докладніше проаналізований чи, принаймні, прокоментований.

Значну увагу приділено в праці аналізу правового статусу національних меншостей у 20-ті—30-ті роки, дається оцінка існуванню громадянства в окремих республіках й необхідності прийняття з утворенням Союзу РСР загальносоюзного громадянства. Докладно простежено, як у зазначений період реалізувалося право національних меншостей на самовизначення, що здійснювалося шляхом створення автономних республік, округів, областей, а також національних волостей та сільрад, які за своїм статусом були адміністративно-територіальними одиницями. Логічним і обґрунтованим є висновок автора про те, що процес самовизначення нацменшостей в Радянському Союзі був необхідним і цілком виправданим, а широке впровадження рідної мови, коренізація місцевого держaparату зміцнювали довіру між населенням різних національностей, сприяли інтернаціональному згуртуванню трудящих у процесі соціалістичного будівництва.

Значне місце в монографії відведено висвітленню участі національних меншостей у розвитку народного господарства країни. Розкрито процес міграції населення СРСР у 20—30-ті роки, його особливості і наслідки. Водночас констатуються труднощі й недоліки, що мали місце в справі залучення національних меншостей до соціалістичного будівництва, показано викривлення окремими господарськими працівниками лєнінських настанов у справі підготовки робітничих кадрів з нацменшостей.

Л. Ф. Болтенкова порушує у своїй праці і такі важливі питання, як співробітництво трудящих міста й національного села, шефство передових промислових центрів над національними сільськогосподар-

ськими районами, зокрема робітників Лєнінграда та Москви над бавовнярами Узбекистану. Наведено також дані про хід колективізації серед національних меншостей України й Білорусії, Грузії й Узбекистану. Щоправда, цифрові дані про створення колгоспів в Узбекистані автор навила двічі (с. 139 та 145).

Цільне місце в праці відведено висвітленню питань соціально-культурного розвитку національних меншостей країни у міжвоєнний час: ліквідації неписьменності, створення й удосконалення системи освіти, підготовки національних партійних, державних та педагогічних кадрів. Дані, що їх наводить Л. Ф. Болтенкова, переконливо свідчать про активний процес створення національних культурно-освітніх закладів у різних регіонах країни. Порівняльна оцінка рівнів культурного розвитку нацменшостей РРФСР, України, Білорусії, Узбекистану та інших регіонів дає можливість простежити поступовий процес їх вирівнювання, обґрунтувати значущість і необхідність державних дотацій. Заслугує на увагу й висвітлення у книзі такого питання, як видання літератури мовами національних меншостей. При цьому, на жаль, аспекти розвитку театрального мистецтва й охорони здоров'я розглядаються дуже стисло.

Говорячи про необхідність постійного пошуку нових форм і методів роботи в справі управління національними відносинами, автор цілком слушно присвятила один з розділів монографії питанням практичного використання історичного досвіду міжнаціонального спілкування. Заслужують на увагу й підтримку рекомендації Л. Ф. Болтенкової про необхідність видання у нашій країні єдиного статистичного збірника, що містив би цифрові матеріали про розвиток народів СРСР, створення при Раді Національностей постійно діючої комісії по забезпеченню прав громадян некорінних національностей та ряд інших. Дослідниця цілком слушно зауважує, що, хоча рішення багатьох партійних документів й націлені безпосередньо на необхідність залучення громадян некорінної національності до партійного, державного й господарського апарату, проте, це, а також самий лише факт його багатонаціонального складу далеко не означає правильності національної політики. Не можна не погодитися і з аргументованим висновком про те, що в сфері підготовки спеціалістів у вузах і технікумах настав уже час відмовитися від урахування національності при вступі до них.

Водночас у своїх практичних рекомендаціях автор не завжди послідовна. Так, вказуючи, що у 30-ті роки видавався журнал «Резолюція и национальности», вона зазначає: «Проте яких-небудь додаткових журналів видавати зараз не пропонується» (с. 179). На наш погляд, це неправильна позиція, тим більше, що вихід журналу «Резолюція и национальности» був штучно перерваний наприкінці 30-х років, а члени його редколегії репресовані. І хоча в 1939 р. почав виходити літературний альманах (у повоєнні роки — журнал) «Дружба народів», проте, його завдання

були суто літературними. Отже, з кінця 30-х років в країні не було спеціалізованого журналу, де висвітлювалися б питання теорії й практики національної політики. Події ж останніх років засвідчують нагальну потребу в такому часописі.

Найбільш невдалим вийшов у автора останній розділ праці — «Критика буржуазних поглядів на проблему національних меншостей» (с. 196—209). До нього можна цілком слушно застосувати влучний вислів відомого письменника С. Залігіна про те, що протягом тривалого часу в нашій країні було втрачено «самокритичні критерії стосовно самих себе, проте, щодо наших противників вони все зростали й зростали»¹. А саме з таких позицій і написано названий розділ. На Заході вже тривалий час діють десятки, якщо не сотні наукових центрів, інститутів, кафедр, де досліджуються проблеми національних меншостей, видаються численні наукові праці, виробляються практичні рекомендації. Звісно, в переважній більшості випадків це робиться з немарксистських позицій, проте, заперечувати досягнення і велетенський обсяг цієї роботи немає жодних під-

став. Тим більше, що в Радянському Союзі дослідження в цьому напрямі були занедбані ще в другій половині 30-х років. Сьогодні їх треба відроджувати.

Останній розділ праці Л. Ф. Болтенкової справляє враження скоріше декларативного, ніж науково обгрунтованого. Тим більше, що дослідниця брала відомості для характеристики буржуазних поглядів на проблему національних меншостей з «других рук». Так, з 29-ти посилань лише одне зроблено на іноземне джерело. Цим, мабуть, і пояснюється, наприклад, такий факт: журнал «Юнайтед Стейтс Ньюс енд Уорлд ріпорт» подається як «Юнайтед Стейтс енд Уорлд ріпорт» (с. 197).

Наведені вище зауваження в цілому не применшують значення праці Л. Ф. Болтенкової. Вона є першою в радянській історіографії спробою висвітлити складну проблему й буде, безумовно, корисною для науковців, пропагандистів, студентів і всіх, хто цікавиться історією національних відносин.

В. Д. БОЄЧКО (Київ),
О. І. ЛАТУН (Запоріжжя),
О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

Одержано 17.02.89.

¹ Залыгин С. К вопросу о бессмертии: Из заметок минувшего года // Новый мир.— 1989.— № 1.— С. 23.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

М. Ф. Дмитрієнко (Київ), І. Н. Войцехівська (Київ)

У Всесоюзна конференція з питань джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін

30 травня — 1 червня 1990 р. у м. Києві відбулася V Всесоюзна конференція «Перебудова в історичній науці і проблеми джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін». Її організаторами стали Наукова рада АН СРСР з історіографії та джерелознавства, Інститут історії СРСР АН СРСР, Інститут історії АН УРСР, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова, Головне Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. В роботі конференції взяли участь понад 200 провідних істориків-джерелознавців країни з 33 міст, які представляли науковців, викладачів вузів, архівістів, музейних і бібліотечних працівників з 10 союзних республік. Серед учасників форуму було 5 академіків та членів-кореспондентів Академії наук СРСР і союзних республік, 66 докторів історичних наук та професорів, понад 120 кандидатів наук і доцентів.

Конференцію відкрив проректор Київського університету ім. Т. Г. Шевченка проф. Л. В. Губерський. У своєму вступному слові він відзначив, що вітчизняна історіографія справедливо піддається у наш час критиці як за довільну маніпуляцію фактами, так і за тенденційність побудови концепцій, пропуски та замовчування цілого ряду подій, викривлення їх перебігу. Історики розуміють, що мають нести відповідальність за стан своєї науки і тому нині звертають увагу як на пошук можливості усвідомлення і висвітлення реальних фактів і подій історії, так і на розробку та удосконалення механізму їх пізнання. Це насамперед стосується спеціальних історичних дисциплін, від стану розробки яких багато в чому залежить джерельна база перебудови в історичній науці.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді акад. І. Д. Ковальченка «Роль джерелознавства на сучасному етапі розвитку історичної науки» (Москва), проф. В. О. Замлинського «Сучасний стан джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і завдання їх дальшого розвитку на Україні» (Київ), доц. С. В. Воронкової «Актуальні теоретико-методологічні проблеми джерелознавства» (Москва), проф. М. М. Маслова «Джерела з історії партії і перебудова історико-партійної науки» (Москва).

У своєму виступі акад. І. Д. Коваль-

ченко зупинився на проблемах, що стоять нині перед комплексом історичних дисциплін, розробки в галузі яких вимагають координації дій спеціалістів усіх республік. Зокрема у його доповіді йшлося про необхідність комп'ютеризації джерельної бази історії. Проф. В. О. Замлинський, зупиняючись на завданнях, які стоять перед дослідниками СІД, наголосив на необхідності активізувати видання праць вітчизняних учених минулого, а також значно посилити розробку тематики спеціальних історичних знань, що сприятиме кращому уявленню про них і збагаченню практики використання їх висновків.

Доц. С. В. Воронкова підкреслила, що умовою розширення джерельної бази історичних досліджень є як розвиток концептуальних ідей, так і докорінна видозміна практики роботи архівів.

Проф. М. М. Маслов присвятив свій виступ питанням дослідження джерел з історії партії. Він звернув увагу на обмеженість користування партійними документами, секретність багатьох з них, вплив догм і стереотипів, характерних для історико-партійної науки періоду сталінізму та застійної доби. Разом з тим доповідач відзначив нерідко суб'єктивний характер партійних матеріалів і свідомо викривлену інформацію, що міститься в них.

Робота конференції проходила в чотирьох секціях. На засіданні першої — «Теоретико-методологічні проблеми джерелознавства» (керівники — проф. М. А. Варшавчик (Київ) і доц. С. В. Воронкова) були заслухані доповіді проф. О. М. Медушевської «Джерелознавство в суспільній свідомості ХХ століття» (Москва), доц. В. Ю. Афіані «Історичне джерело в засобах масової інформації» (Москва), доц. С. С. Мінц «Проблеми джерелознавства в історико-культурних дослідженнях» (Краснодар), проф. Н. І. Міронець «Методологічні основи джерелознавчого аналізу творів мистецтва» (Київ), доц. В. М. Магідова «Кінофотодокументи і шляхи інтеграції допоміжних історичних дисциплін та інших історичних знань» (Москва), канд. іст. наук Л. Я. Терентьевої «Видова різноманітність образотворчого мистецтва» (Москва), проф. М. П. Ковальського та доц. Г. М. Виноградова «Принципи системного підходу до аналізу джерельної бази соціально-економічної історії України ХХІ — першої поло-

вини XVII ст.» (Дніпропетровськ), проф. С. О. Шмідта «Праці краєзнавців та розвиток джерелознавства» (Москва), д-ра іст. наук М. Ф. Дмитрієнко «Особливості дослідження періодичної преси як джерела комплексного виду» (Київ) та ін. З повідомленнями на секції виступили: Г. Г. Аласанія (Тбілісі), Т. М. Горяєва (Москва), Г. А. Джеджула (Київ), Л. Д. Дергачова (Москва), Т. А. Круглов (Москва), Л. М. Пушкар'єв (Москва), М. Тлеумуратов (Нукус), С. П. Філімонов (Сімферополь), Л. Ю. Шепельов (Ленінград) та ін.

Учасники дискусії, що розгорнулася, відзначили необхідність проведення інтенсивної роботи по вивченню великих джерельних комплексів, подальшої розробки теоретичних проблем джерелознавства, створення узагальнюючих праць, зокрема, підручників «Джерелознавство історії СРСР» та «Джерелознавство історії УРСР», а також відповідних видань в інших союзних республіках. У виступах ряду учасників конференції йшлося про недостатню увагу до вивчення першоджерел, відсутність праць з теоретичного джерелознавства, що призводить до збіднення джерельної бази наукових досліджень цілого ряду проблем вітчизняної історії, розробка яких стала одним з невідкладних завдань сучасності.

На засіданнях другої секції — «Розвиток напрямів і методів джерелознавства» (керівники — професори В. О. Замлинський (Київ), М. П. Ірошніков (Ленінград), А. К. Соколов (Москва), Я. С. Калакура (Київ) виступили доц. Н. В. Єфременков та І. Г. Серьогіна — «Порівняльно-історичний аналіз джерел вивчення сільськогосподарської кооперації Центрального промислового району 1917—1927 рр.» (Калінін), канд. іст. наук В. А. Юрченко — «Проблеми аналізу джерел при дослідженні суспільної свідомості в перші десятиріччя Радянської влади» (Саранськ), доц. О. О. Овсянніков — «Актуальні проблеми публікації праць В. І. Леніна (До джерелознавчої та історіографічної оцінки досвіду публікації)» (Москва), доц. В. Я. Галаган «Джерелознавчий аспект вивчення боротьби радянських жінок проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни» (Київ), доц. В. М. Мордвінцев «Церковно-статистична документація як історичне джерело по вивченню соціального розвитку міст і сіл Лівобережної України у XVIII ст.» (Київ). Важливі питання розвитку досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін та шляхи їх активізації порушувалися в доповідях проф. О. І. Каменцевої (Москва), д-ра іст. наук Н. О. Соболевої та канд. іст. наук О. І. Аксьонова (Москва), доц. Л. М. Простоловської та М. М. Черемісіної (Москва), канд. іст. наук Н. С. Костинської (Київ), доц. К. О. Заболоцької (Кемерово), доц. О. В. Гонтар (Одеса), доц. М. Є. Бичкової (Москва) та ін.

Присутні активно обговорювали проблеми досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін, порушували питання про

необхідність створення довідника з усього комплексу історичних дисциплін, відсутність якого позначається на фаховій підготовці всіх випускників вузів. Одночасно йшлося про запровадження в університетах як нормативного курсу «Спеціальні історичні дисципліни», який би охоплював весь їх комплекс, так і окремих спецкурсів відповідно до спеціалізації та фахової підготовки студентів. Учені висловили думку про необхідність залучати до читання лекцій і проведення практичних занять у вузах спеціалістів з даних дисциплін, які працюють у різних науково-дослідних закладах — інститутах, музеях, архівах, наукових бібліотеках.

На засіданнях третьої секції — «Джерелознавча евристика, публікація історичних джерел» (керівники — чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ) і проф. В. І. Буганов (Москва) були заслухані доповіді, в яких порушувалися актуальні питання виявлення та публікації джерел з історії нашої країни. Це, зокрема, виступи доц. Г. І. Корольова (Москва) «Едиційна наука як система», доц. Є. М. Добрушкіна (Москва) «Типологія публікацій та джерелознавство», д-ра іст. наук В. А. Кучкіна (Москва) «Про видання літописних пам'яток в серії «Повне зібрання руських літописів (післявоєнний період)», М. Д. Абашидзе (Тбілісі) «Про діяльність комісії по джерелам історії Грузії при Президії АН ГРСР в галузі вивчення і видання письмових історичних джерел», канд. іст. наук А. В. Семенової (Москва) «Джерела про рух декабристів: порівняльний аналіз, перспективи вивчення та видання», доц. В. А. Потульницького (Київ) «Огляд фондів української Східноєвропейського архіву інституту в Філадельфії та Австрійської національної бібліотеки у Відні».

З повідомленнями на секції виступили Г. Д. Казьмирчук (Київ), О. В. Музичук (Київ), В. Д. Назаров (Москва), В. І. Пономарьова (Москва), А. В. Санцевич (Київ), А. К. Швидько (Дніпропетровськ), О. І. Галенко (Київ), В. І. Гальцов (Калінінград), Є. Б. Ємченко (Москва), Я. С. Калакура (Київ), О. Ф. Козлов (Москва), В. М. Козляков (Ярославль), К. Б. Французова (Москва), В. М. Вашкевич (Миколаїв), О. В. Замлинська (Київ), О. Ф. Іванов (Київ), В. Ф. Козлов (Москва), М. П. Мохначова (Москва), С. Д. М'якушев (Москва), С. С. Радченко (Київ), С. О. Селіванова (Москва), В. І. Сергійчук (Київ), С. В. Чирков (Москва), О. О. Чиркова (Москва).

Важливі питання сучасного стану та розвитку історичних досліджень з допомогою технічних засобів обговорювалися на четвертій секції — «Комп'ютер та історія» (керівники — проф. Л. В. Мілов (Москва), канд. тех. наук Л. Й. Бородкін (Москва), доц. Н. Б. Селунська (Москва). З доповідями виступили канд. іст. наук І. М. Гарскова (Москва) «Основні напрями в розробці без даних (на матеріалах історичних джерел)», Ю. М. Абса-

лямов (Уфа), «Досвід створення бази даних на основі военно-статичних описів першої половини XIX ст. (за матеріалами Оренбурзької губернії)», Н. Б. Селунська (Москва) «Квантифікація та джерелознавство», кандидати іст. наук О. О. Осокіна та Г. О. Сатаров «Про користь застосування регресії для вивчення аграрної історії Росії», канд. тех. наук Л. Й. Бородкін та М. А. Свищова (Москва) «Динаміка соціальних переміщень в 20-ті роки: результати імітаційного моделювання», Б. Н. Міронов (Ленінград) «Фольклор як джерело про ментальність російського селянства: прислів'я про ставлення до праці (досвід контент-аналізу)», канд. іст. наук О. Г. Буховець (Мінськ) «Про роль системного підходу в підвищенні інформативної віддачі джерел з суспільної свідомості селянства періоду капіталізму», Є. А. Белоконь та Н. М. Євгеева (Москва) «Обробка і аналіз зображень із застосуванням комп'ютерних систем у палеографії та кодикології».

В своїх виступах учені одностайно підкресливали, що нині дослідження в галузі історії вимагають залучення та обробки значних джерельних масивів і тому неможливі без застосування комп'ютерної техніки. У цьому зв'язку робота по ство-

ренню бази даних з історії в архівах та бібліотеках потребує виховання спеціалістів високої кваліфікації, що вмiють користуватися сучасними видами обчислювальної техніки, знають мову машин тощо.

По закінченню роботи конференції було проведено «Круглий стіл» на тему «Джерелознавство та професіоналізм історика». Промовці дійшли одностайної думки про те, що нині розвиток історичних досліджень у галузі джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін повинен йти в ногу з часом, відповідати запитам історичної науки, що чекає на розробку комплексів як традиційних джерел, так і нетрадиційних, які, в свою чергу, дадуть виятково цінну інформацію про нашу минавшину з усіх параметрів їх вивчення. В історії не існує джерел із знаком «мінус» — всі існуючі джерела несуть свою інформацію як заповіт нащадкам зберігати все, що створено людською цивілізацією, вивчати її досвід, здобутки і помилки, оцінювати їх як належне і передавати естафету майбутньому, щоб не перервався зв'язок віків, не зникло у небуття щось з того, що складає нашу історичну спадщину.

На заключному засіданні конференції було підведено підсумки її роботи, а також прийнято ряд наукових рекомендацій.

Одержано 16.08.90

До уваги керівників видавництв, державних підприємств і кооперативів!

Чи потрібна реклама для ваших видань, виробів, послуг тощо? Якщо так, то наш журнал може допомогти вам, надавши на своїх сторінках місце для рекламних оголошень.

«Український історичний журнал» передплачують, крім України, у 243 містах і населених пунктах СРСР, а також у 34 зарубіжних країнах.

СОДЕРЖАНИЕ

Республиканская программа развития исторических исследований, улучшения изучения и пропаганды истории Украинской ССР	3
СТАТЬИ	
<i>Новый взгляд на проблему</i>	
Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1917 г. на Украине: поиск альтернативы	10
Бугай Н. Ф. (Москва). Депортации населения с Украины в 30—50-е годы (Окончание)	20
<i>Методология и методика исторических исследований</i>	
Сиволоб Ю. В. Забастовочное движение: марксистская теория и современная практика	26
* * *	
Кожукало И. П. Компартия Украины в эпоху «оттепели»	39
СООБЩЕНИЯ	
Максименко М. М. (Симферополь). Переселение в Крым сельского населения из других районов СССР (1944—1960 гг.)	52
Майборода В. К. Особенности развития системы высшего педагогического образования в УССР (1917—1941 гг.)	58
Малик Я. И. (Львов). О создании и деятельности отрядов сельской Красной гвардии на Украине, (октябрь 1917 — март 1918 гг.)	64
Кругляк Б. А. (Сызрань). Экономическая политика российского правительства в сфере народного потребления накануне Октябрьской революции	72
Антонюк А. С. Агитационно-пропагандистская работа большевиков Украины в войсках иностранных интервентов (1918—1920 гг.)	82
Трибуна молодого автора	
Ткачук А. П. (Луцк). Общеобразовательный уровень индустриальных рабочих Украины в 70-х годах	93
Верменич Я. Д. Деятельность Комиссии ЦК КП(б)У по изданию произведений В. И. Ленина на украинском языке	98
В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ	
Журов В. В. (Чернигов). Школьный музей на пути перестройки	105
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	
К истории межнациональных процессов на Украине (Продолжение)	107
Протокол допроса гайдамаки Семена Гаркуши (Окончание)	119
ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ	
Костомаров Н. И. Мазепинцы (Продолжение)	137
Диалог с читателем	
Обзор редакционной почты	146
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Когонашвили К. К. (Симферополь). Крым: прошлое и настоящее	149
Марочко В. И. С. Р. Лях. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу	151
Раковский М. Е. (Одесса), Катушкова Л. А. (Одесса). А. В. Гонтарь. Городские Советы Украины: история становления и развития	152
Боечко В. Д., Латун А. И. (Запорожье), Рублев А. С. Л. Ф. Болтенкова. Интернационализм в действии	154
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Дмитренко М. Ф., Войцеховская И. Н. V Всесоюзная конференция по вопросам источниковедения и специальных исторических дисциплин	157

НОВІ КНИГИ

- Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 11, 14, 16 марта 1990 г.— М.: Политиздат, 1990.—208 с.
- Горбачев М. С.** По пути решительных преобразований: Выступление на Президентском совете СССР, 27 марта 1990 г.— М.: Политиздат, 1990.—15 с.
- Авангард: Воспоминания питерских рабочих 1890-х гг.— Л.: Лениздат, 1990.—445 с.
- Бердяев Н. А.** Судьба России.— М.: Сов. писатель; Лит.-редакцион. агентство «Глагол», 1990.—346 с.
- Бесов Л. М.** Научно-технический прогресс в промышленности Украины: Опыт и пробл. парт. влияния.— Х.: Основа, 1990.—134 с.
- Борисов Н. С.** И свеча бы не угасла...: Ист. портрет С. Радонежского.— М.: Мол. гвардия, 1990.—303 с.
- Варгатюк П. Л.** У борні гартована: В. І. Ленін і більшовиц. орг. Катеринославщини.— Дніпропетровськ: Промінь, 1990.—247 с.
- Винниченко В.** Відродження нації. Ч. I: Репринт. відтворення вид. 1920 р.— К.: Політвидав України, 1990.—348 с.
- Гапон Г. А.** История моей жизни.— М.: Книга; Кооп. «Арион», 1990.—64 с.
- Движение Сопротивления в Западной Европе, 1939—1945: Общ. пробл.— М.: Наука, 1990.—237 с.
- Евгеньева М.** Любовники Екатерины.— М.: Внешторгиздат, 1989.—62 с.
- Ключевский В. О.** Сочинения: В 9 т. Т. 8.— М.: Мысль, 1990.—446 с.
- Князьков А. С., Юденков А. Ф.** Народная война за линией фронта.— М.: Знание, 1990.—64 с.
- Костомаров Н.** Исторические монографии и исследования: В 2 кн. Кн. I.— М.: Книга, 1989.—237 с.
- Левандовский А. А.** Время Грановского: У истоков формирования рус. интеллигенции.— М.: Мол. гвардия, 1990.—304 с.
- Матюнин Э. Н.** Переболевшие «левизной»: В. И. Ленин и англо-американские «левые» на II конгрессе Коминтерна.— Л.: Лениздат, 1990.—286 с.
- Мацевич А. Ф.** Клятва Гиппократата: Докум. повість (про керівника Славутсько-Шепетівської підпільної орг. Ф. М. Михайлова).— К.: Політвидав України, 1990.—175 с.
- Молодежь СССР: Стат. сб.— М.: Финансы и статистика, 1990.—255 с.
- Нуйкин А.** Идеалы или интересы?— М.: Книга, 1990.—143 с.
- Огненная весна.— Одесса: Маяк, 1990.—199 с.
- Пономарев Л.** «Это вопрос целой эпохи»: Демократия против бюрократии.— М.: Политиздат, 1990.—335 с.
- Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сент. 1988 г.: Сб.— К.: Наук. думка, 1990.—140 с.
- Пронякин Д.** Анархизм: «исторические претензии и уроки истории.— Л.: Лениздат, 1990.—161 с.
- Сборник международных договоров СССР: Вып. 44.— М.: Междунар. отношения, 1990.—520 с.
- Связи России с народами Балканского полуострова: Первая половина XVII в.— М.: Наука, 1990.—272 с.
- Социальное развитие СССР: Стат. сб.— М.: Финансы и статистика, 1990.—398 с.
- Спахов С. Ф., Степанов М. Е.** Крейсер «Коминтерн».— К.: Политиздат Украины, 1990.—187 с.
- СССР: демографический диагноз.— М.: Прогресс, 1990.—694 с.
- СССР и зарубежные страны, 1988: Стат. сб.— М.: Финансы и статистика, 1990.—318 с.
- Стодоля Г. Г.** На огненных рубежах: Воспоминания ветерана.— Житомир: Ред.-изд. отд. облполиграфиздата, 1990.—175 с.
- Сухотин Я. Л.** Сын Сталина: Жизнь и гибель Якова Джугашвили.— Л.: Лениздат, 1990.—128 с.
- Традиции в современном обществе: Исследования этнокульт. процессов.— М.: Наука, 1990.—247 с.
- 30-е годы: взгляд из сегодня.— М.: Наука, 1990.—165 с.
- Трубайчук А. Ф.** Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне.— К.: Молодь, 1990.—118 с.
- Фроянов И. Я.** Киевская Русь: Очерки отеч. историографии.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.—325 с.
- Шнюков А. В.** Навечно в строю: Очерк.— Донецк: Донбасс, 1990.—48 с.